

Masarykova univerzita
Ekonomicko-správní fakulta

**Evoluce institucí veřejného sektoru a jejich reinterpretace
prostřednictvím institucionální analýzy**

Habilitační práce
(soubor prací)

Ing. František Svoboda, Ph.D.

Brno, 2012

Obsah

Komentář k předloženým textům	6
Za obzor neoklasické ekonomie: k principům nové institucionální ekonomie.....	10
Tři archetypy evropské sociální politiky	32
Co, jak a pro koho: hledání odpovědi na základní otázku ekonomie vládnutí.....	106
In search of value: Vienna School of Art History, Austrian Value Theory And The Others	122

KOMENTÁŘ K PŘEDLOŽENÝM TEXTŮM

Překládaný soubor textů spojuje jedna základní idea, inspirovaná myšlenkami Davida Colandera, který hovoří o vizi komplexnosti v ekonomii. Jeho pojetí vybízí k náhledu na ekonomické jevy jako na komplexní, sebe-organizující a sebe-adaptující systémy. V centru zájmu už nemusí být rovnováha těchto systémů, ale pochopení principů, na kterých tyto systémy vznikaly a vyvíjely se, neboť předvídat směr vývoje či jeho výsledek je příliš obtížné. V podobném duchu poznamenal i známý francouzský historik Francois Furet, že úkolem odborníků ve společenských vědách není předpovídat budoucnost, ale pochopit minulost a objasnit přítomnost.

Od toho se také do jisté míry odvíjí i výběr předložených článků a jedné monografie, který nebyl veden snahou předložit práce na stejné téma, nahlízející z různých úhlů pohledu jeden a týž problém. To, co spojuje tematicky různorodou skupinu textů, je především snaha poukázat na možnosti uplatnění heterodoxní škály přístupů, řadících se do širokého proudu institucionální ekonomie, v oblasti zájmu oboru veřejné ekonomie.

Předkládané texty tedy pohlíží na socio-ekonomickou realitu tímto komplexním způsobem, který se zdá být pro obor veřejné ekonomie zvláště vhodný. Vždyť zejména ve veřejném sektoru platí, že i nové instituce vznikají na troskách starých, ze kterých často přebírají některé prvky či principy, a proto se může jevit jako málo přínosné používání takových modelů, které svou analýzu začínají "na zelené louce", a neuvažují zděděnou institucionální strukturu. Naopak lze považovat za přínosné využití historické metody při snaze tuto závislost zachytit, neboť současnost veřejného sektoru může být plně pochopena pouze ve spojitosti s minulostí.

Pro toto 'colanderovské' zkoumání bylo zapotřebí najít vhodný metodologický rámec, který by umožnil naplnění velkoryse stanovených cílů komplexnosti a zkoumání evolučních proměn, rámec, který by reflektoval holistickou dimenzi veřejné ekonomie, zároveň však respektoval individualitu člověka a jeho univerzální tíhnutí k reciprocitě.

Rámec veřejné ekonomie je dosud formován zejména rámcem ekonomie neoklasické (externality, tržní selhání, veřejné statky) a nechává se tak uzavřít do nucené dichotomie trh x stát. Pokud ale postavíme základní problém ekonomie jinak – tedy nikoliv jako spor o podmínky optimální alokace a odpověď na otázku, zda k této alokaci přispěje lépe trh či stát – pak můžeme například spolu s A. Smithem, F. Hayekem či D. Northem zkoumat různé podoby koordinace aktivit ve společnosti, které mohou mít podobu jak soutěživou (kompetitivní), tak i kooperativní. Můžeme zkoumat proměny institucí i chování lidí v delším období, můžeme zkoumat vztahy mezi celkem a jeho jednotlivými částmi. Je to právě toto pojetí ekonomie, které udává směr a podobu zkoumání v předkládaných textech.

Jako prvotní východisko a zdroj inspirace pro zkoumání možností a podob koordinace ve veřejném sektoru může být v tomto směru vymezení role státu v ekonomice od Adama Smitha. Ten ve svém díle *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů* určuje roli státu v hospodářství zpočátku pouze na základě striktně ekonomické úvahy (stát má financovat to, co by soukromníci nepřineslo zisk), v dalším textu však připouští četné výjimky. Jeho argumentace proti zásahům vlády do hospodářství tedy není ani tak věcí *principu* (jak

tomu bývá u optimalizačních teorií), jako spíše záležitostí *strategie*, která někdy upřednostní trh, někdy vládu či instituce nevládního sektoru, s ohledem na pozitivní důsledky. Výběr konkrétních oblastí zásahů státu do společenských i tržních směn a Smithovo opodstatnění těchto zásahů je pro veřejnou ekonomii velmi inspirativní. Neviditelná ruka trhu je ve Smithově díle v určitých okamžicích podpořena viditelnou rukou státu, byť podoby této pomoci se mohou výrazně lišit. Smith neuvažoval v čistých a abstraktních kategoriích volného trhu či tržního selhání, ale metodou indukce se od konkrétních pozorování dobral k zobecňujícím principům, které však často – s respektem ke složitosti reálného světa – doprovodil slovy „téměř vždy, obvykle, většinou,“ atd. Společnost je v jeho pojetí ještě soudržná, fungují v ní starší instituce založené na principu povinnosti a s tím spjatých výhod a odměn, s aktivováním prvků egoismu na straně jedné a altruismu na straně druhé. Tyto rozdílné zájmy v duši jednotlivce, jak Smith dobře věděl, však spolu nikdy zcela nekonvenují. K určité harmonii (jak podotýká Ivan Mucha) může dojít jedině tak, jsou-li soukromé zájmy v souladu se zájmy druhých lidí, tedy vytvoří-li se takový institucionální rámec, který napětí mezi egoismem a altruismem kontroluje. Smith pečlivě rozlišoval mezi sebezájmem vedoucím ku prospěchu všech, a sebezájmem na úkor druhých, a jejich důsledky přesně popsal.

Smithova analýza, podobně jako analýzy institucionalistů, nezačíná matematickým modelem, ale utříděním faktů a teoretickou konstrukcí, která zahrnuje kauzalitu. Charakteristické je rovněž rozsáhlé užití historického materiálu, které mu umožňuje srovnání a sledování vývoje, a odkazuje k socio-ekonomickému zakotvení zkoumaného jevu. Tyto metodologické základy jsou pro naplnění vize komplexnosti zvláště vhodné. Preciznější metodologii (nikoliv však nutně inovativnější) nám podávají texty institucionálních ekonomů, jako jsou Geoffrey M. Hodgson, Oliver Williamson či Fernando Tobosso. Odtud tedy můžeme čerpat prvotní inspiraci pro institucionální analýzy různých ekonomických jevů, spojených s vládním či neziskovým sektorem.

Institucionální analýza, jak je dnes charakterizována, staví zejména na kulturologické interpretaci ekonomických agentů, holismu a sledování evolučních posunů. Je holistická, protože zkoumá vztah celku a jeho částí, vztah jednotlivých částí navzájem a nakonec i to, jak z jednotlivých částí může vyrůst celek. Je evoluční, protože zkoumá změny důležitých vztahů v čase, zkoumá proces institucionální změny. Socioekonomické změny nejsou jen mechanické, jsou výslednicí lidského jednání, které je – mimo jiné – spoluformováno společností a jejími pravidly. Institucionální ekonomie tedy vytváří specifické, historicky a místně ohraničené přístupy k ekonomické analýze. Z toho důvodu je důležitý sběr empirického materiálu, vztahující se ke společenským a ekonomickým institucím, a jeho vyhodnocení.

Z výše nastíněných principů institucionální ekonomie vychází i předkládané texty a odborné směřování autora tohoto textu. Pokud se prvním článkem s názvem *Za obzor neoklasické ekonomie: Cesta k principům nové institucionální ekonomie* ukazuje na výhody metodologie institucionální ekonomie a možnosti jejího uplatnění v oboru veřejné ekonomie, pak další texty jsou jen logickým a nutným pokračováním nastoupeného směru, mapující různé možnosti a podoby institucionální analýzy ve veřejném i nestátním neziskovém sektoru. a to v intencích metodologie v článku načrtnuté. Základní otázka ekonomie pak v pojetí institucionalistů zní: Jak alternativní soubory institucí a soukromých a veřejných organizací ovlivňují existenci veřejného sektoru, chování lidí a alokaci zdrojů? Odpovědi na tuto otázku mohou vycházet z různých přístupů.

Evolucí institucí se zabývá kniha *Tři archetypy evropské sociální politiky*, která zkoumá tři podoby dobročinnosti v dlouhém časovém horizontu. Jedná se o instituce, které představují různé podoby distributivní spravedlnosti v civilizaci Západu, a jejichž rozvoj se projevil v mnoha dalších aspektech života člověka i celé společnosti, včetně hospodářství. Text hledá odpověď na otázku, jak se lidé rozhodují v podmínkách vzácnosti zdrojů a jaký vliv má jejich volba na společnost v okamžiku, kdy sledují spíše obecně prospěšné cíle. Text knihy jako celek nabízí odlišnou perspektivu na širší kontext aktivit, řazených dnes pod pojem sociální politiky, resp. hlubší souvislosti různých podob těchto jevů, a odpovídá na otázky, jaké byly cíle aktivit, spojených s péčí o spravedlnost a společné dobro, kdo je naplňoval a jakými prostředky. Smyslem knihy je ukázat tři podoby dobročinnosti jako komplementární aktivity, formované odlišným pojetím efektivní pomoci. Z tohoto portfolia, které je po staletí stabilní, si pak každá doba může vybrat akcentovanou metodu sociální politiky, podle možností ekonomiky a pojetí spravedlnosti v dané společnosti.

Kulturologická interpretace je nosným prvkem článku *Co, jak a pro koho: hledání odpovědi na základní otázku ekonomie vládnutí*, kde je ekonomické myšlení svázáno s institucionálním kontextem doby. Předmětem vědeckého zájmu se stává vliv institucionálního prostředí na formování ekonomických teorií. Otázka, nastiňující tzv. základní problém ekonomie, je položena v oblasti veřejného sektoru a možná by jí lépe odpovídalo změněné pořadí: Pro koho, co a jak? Právě hledání odpovědi na první podotázku je navázáno na institucionální reflexi reality autorů ekonomických textů, dělících se podle dané odpovědi do dvou hlavních myšlenkových proudů.

Institucionální analýza je z principu otevřená multidisciplinárnímu pojetí a zohledňuje poznatky jiných společenských věd. To je zvláště výhodné v okamžiku, kdy jako ekonomové zkoumáme jev, který svou podstatou spadá z větší či menší části do oblasti zájmu jiné vědní disciplíny. Tak kupříkladu ekonomie veřejného sektoru zkoumá různé oblasti, v nichž výkonná moc vstupuje různým způsobem do tržních vztahů. Instituce a organizace těchto vládních zásahů jsou však často zdůvodňovány právě principy, pocházejícími z jiných vědních oborů a proto může být důležité (či alespoň přínosné) pokusit se vytvořit spojnici mezi úvahami teoretiků z jiných oborů a teoretiků ekonomie. Možnosti multidisciplinarity byly testovány na příkladu instituce památkové péče v článku *In search of value: Vienna School of Art History, Austrian Value Theory And The Others*, který byl otištěn v časopise *Journal of Socio-Economics*. Skutečnost, že i jiné společenskovědní obory si mohou vytvářet svébytné 'ekonomie', nám umožňuje vytvářet metodologické mosty, skrze které lze pochopit předmět zájmu druhého oboru, i věcné pojetí zkoumaných společných jevů. V tomto případě se jedná o pojem hodnoty, který je dodnes používán v rámci rakouské školy ekonomického myšlení a zároveň v oblasti aplikovaných disciplín, spojených s oborem dějin umění.

Všechny tyto předložené texty jako celek tedy nesledují jednotnou tematickou linii, ale vymezují prostor, v němž se v oblasti veřejné ekonomie může uplatnit metodologie institucionální ekonomie. Jako nejatraktivnější se jeví tři směry dalšího výzkumu – vzájemné ovlivňování institucí veřejného sektoru na ekonomické myšlení, evoluce institucí veřejného sektoru a jejich dnešní podoba, interdisciplinární zkoumání vazeb ekonomických a společenských institucí. Tyto tematické okruhy nabízí nejen vysoký počet potenciálně zajímavých a dosud málo prozkoumaných témat, ale mají i vysoký

publikační potenciál, což naznačuje atraktivitu těchto témat nejen pro obor veřejné ekonomie, ale i pro širší vědeckou komunitu.

ZA OBZOR NEOKLASICKÉ EKONOMIE: K PRINCIPŮM NOVÉ INSTITUCIONÁLNÍ EKONOMIE

SVOBODA, F. Za obzor neoklasické ekonomie: cesta k principům nové institucionální ekonomie. *Politická ekonomie*, Praha: Vysoká škola ekonomická, 55, 4, od s. 561-579, 19 s. ISSN 0032-3233. 2007.

Úvod

Základním požadavkem ekonomie, ke kterému se pravděpodobně hlásí valná většina ekonomů, je požadavek zkoumat svět tak, jak je; v komplexním zkoumání různých druhů směn, které lze ve společnosti sledovat, pokročily ve 20. století především různé proudy institucionální ekonomie či škola veřejné volby. Základní kurzy uvádějící do studia ekonomie jsou však dosud formovány kánonem ekonomie neoklasické¹, což výrazným způsobem ovlivňuje myšlení i slovník ekonomů.

Tržní hospodářství je i v dnešních kurzech ekonomie často redukováno na spojovací článek mezi výrobou a spotřebou. Z této skutečnosti plyne na jedné straně získání základní představy o fungování tržního mechanismu, na straně druhé ale i následné osvojení si některých pojmů, které pro část ekonomů představují něco jako axiomy, bez nichž by jejich věda nemohla existovat, které však v sobě ve skutečnosti nesou zásadní zjednodušení reality.

Přístup neoklasiků, tak jak je vyučován, reprezentuje ekonomickou ortodoxii a „definuje základní ekonomický problém společnosti jako alokaci vzácných zdrojů mezi alternativní způsoby použití“². Tato definice možná sama o sobě nepředstavuje překážku, neboť je natolik široká, aby umožnila změnu prostředků ekonomického výzkumu či zdůraznění různých jevů tuto alokaci ovlivňujících. Obtíže ale může působit takové pojetí ekonomie, které se věnuje výhradně problému, jaké jsou podmínky optimální alokace a který systém je dokáže řešit nejlépe – zda trh nebo stát. „Středem zájmu se stávají tržní nedokonalosti, externality a tržní selhání, protože zde jsou spory o způsob efektivní alokace politicky vyhocené a ekonomové se mohou přít o alternativní řešení.“ (Holman 2001, str. 2) Prudkost těchto sporů, oživovaná politickými vlivy, dává snadno zapomenout na to, že existují i jiná pojetí ekonomie, že existující základní problém ekonomie byl možná špatně vyložen³. Stejně tak lze snadno zapomenout, že pojmy, s jejichž pomocí jsou tyto vědecké pře vedeny, nemusí být svou podstatou přiměřené obsahu těchto sporů.

Některé základní pojmy neoklasického ekonomického myšlení, které se vztahují k vazbám institucí trhu a státu, se mohou při bližším ohledání ukázat jako problematické. V tomto článku bude pozornost věnována zejména pojmu svobodný trh (free market), a s ním souvisejícími pojmy tržního selhání a implicitního předpokladu primátu trhu. Při

¹ Neoklasickou ekonomii lze charakterizovat několika typickými atributy: je zaměřena na zkoumání alokace zdrojů v daném časovém okamžiku, vychází z různých variant utilitarismu jako klíčového prvku pro porozumění ekonomii, zaměřuje se na vyrovnávání mezních veličin, předpokládá neomezenou racionalitu, přijímá metodologický individualismus a jako celek se vztahuje ke koncepci všeobecné rovnováhy.

² Toto je přístup Lionella Robinse ze 30. let 20. století, který se trvale udržuje v učebnicích ekonomie a tedy i v širším povědomí společnosti. srov. Holman, 2001

³ Už politická ekonomie Adama Smithe se zaměřovala na principy směny, která začala dominovat životu společnosti. Walter Eucken zase vnímal všechny problémy hospodářské politiky jako otázku *řádu* hospodářství, a s pomocí tohoto pojmu rozpracoval svou teorii společenského řádu, který by byl stabilní, vnitřně nerozporný a který by umožňoval harmonický rozvoj ostatních dílčích řádů – ekonomického, právního, atd. F. A. Hayek zdůrazňoval jako klíčový ekonomický problém nikoliv *alokaci*, ale *koordinaci*. Trh je v Hayekově pojetí označován jako nenásilná kooperace mezi lidmi. Z toho si lze odvodit, že pokud neplatí i obrácená kauzalita, tj. že každá nenásilná kooperace mezi lidmi je výhradně trhem, pak musíme zkoumat i ostatní způsoby kooperace, jejich vliv na jednotlivce i společnost a také vliv na tržní mechanismy.

bližším zkoumání těchto pojmů lze zjistit, že vypovídají daleko více o povaze ekonomické vědy, než o světě kolem nás.⁴

Svobodný trh a státní intervence

S pojmem svobodný trh, který je významným prvkem neoklasického ekonomického myšlení, bývá někdy nakládáno velmi volně. Tento pojem bývá většinou spojován s heslem *laissez faire*, kterým mělo být vyjádřeno nezasahování státu do fungování tržního mechanismu. Tato zásada byla dávana k dobru v rámci sporů, jak a zda vůbec může státní intervence zlepšit fungování svobodného trhu, jen málokdy však byla aplikována na zformování takové teorie, která by se pokusila pozitivně vymezit trhy ideální a zároveň reálné, která by jasně vymezila roli státu či jiných institucí. Pokusy tohoto druhu pak, v závislosti na míře důsledného promýšlení hesla *laissez faire*, oscilují mezi vymezením státu jako nočního hlídače, zajišťujícího v jisté míře také vzdělanost a podporujícího obchod (Smith, 2001), a mezi názory hraničícími s anarchokapitalismem (Hoppe, 2006).

Z druhé strany názorové barikády přistupovali k problému svobodného trhu také zastánci zásahů do ekonomiky, kteří zase poměrně volně nakládali s pojmem státní intervence. Kdyby se pokusili nejprve jasně definovat tento pojem, došli by možná k jiným závěrům. Protože však tito kritikové závěrů neoklasického diskurzu nepovažovali jeho východiska za problémová, pokoušeli se překonat ho vytvářením modelů, které by ospravedlnily státní intervenci. Tím však přistoupili na pravidla hry, která jsou natolik specifická, že něco takového neumožňují. Jejich vysvětlení vedená konceptem externalit a tržních selhání nebyla přesvědčivá a jsou doposud předmětem sporů. Chceme-li kupříkladu přistoupit k analýze veřejného sektoru, musíme si nejprve vyjasnit vzájemné vztahy reálných trhů a státu. Je důležité uvědomit si slabiny pozitivní ekonomie, jejíž závěry nás odvádějí od reality lidského jednání, vycházejícího často z normativních pozic.

Pokud chceme zkoumat trhy takové, jaké jsou, nemůžeme se věnovat trhům, které „nikdy nikdo neviděl a o jejichž existenci nikdy nikdo neslyšel“⁵. Můžeme se ptát, jak přesně lze definovat *svobodný trh* a vzápětí si můžeme položit otázku, zda existují objektivní kritéria pro vymezení *státní intervence*, protože tentýž zásah státu může být považován v jedné společnosti za intervenci v jejím negativním významu, v jiné však nikoliv (nebo v jedné společnosti v různém čase).

Realita trhů jasně ukazuje, že pojem svobodný, resp. neregulovaný trh je pojmem dobově podmíněným a zároveň závislým na institucionálním rámci, který představuje určitou soustavu hodnot obecně sdílených společností. Např. zákaz dětské práce ve vyspělých zemích považuje jen málo lidí za státní intervenci omezující fungování svobodného trhu⁶, zatímco v mnoha zemích třetího světa je tento pohled dosud uplatňován. Je to proto, že „ve vyspělých zemích má právo dětí nedřít se přednost před právem výrobců zaměstnat toho, koho považují za nejvýhodnějšího“ (Chang 2002, str. 543). V důsledku toho zákaz

⁴ Viz také Chang, 2002

⁵ Parafráze výroku Nicolo Machiaveliho, který se původně vztahoval ke studiu státu. Idea dokonalých trhů však může působit stejně přesvědčivě jako Platonova Ústava.

⁶ Výjimkou potvrzující pravidlo je Murray Rothbard (Rothbard 2001, str. 141)

práce dětí už není ve vyspělých státech legitimním subjektem politické debaty. Oproti tomu v rozvojových zemích takto postavené právo dětí není všeobecně přijímáno a státní zákaz dětské práce je považován za takové omezení svobodného trhu, jehož dopad na ekonomiku je závažnou otázkou v politické debatě.

Stejný argument může být použit na otázku otroctví. Je obtížné, ne-li nemožné, představit si tržní mechanismus, jež potlačuje tuto instituci. V době, kdy byl trh s otroky jednou z integrálních součástí mezinárodního obchodu, spadala i tato činnost v rámci teze o zušlechťujícím vlivu trhu pod pojem *le doux commerce*⁷, který v té době představoval ty nejlepší vlastnosti tržního mechanismu, který měl sám o sobě zušlechťovat účastníky trhu⁸.

Ve společnostech, ve kterých právo na vlastnictví sebe sama není akceptováno, může být státní zákaz otroctví považován za státní intervenci, snižující efektivnost tržního mechanismu⁹. Oproti tomu ve společnostech, kde je akceptováno právo na svobodu člověka, není takový zákaz chápán jako něco, co narušuje hladký chod trhu¹⁰.

Jako další příklad se nabízí opatření na ochranu životního prostředí, která byla v době svého zavedení ve vyspělých zemích velmi kritizována jako neospravedlivitelný zásah do osobní svobody a svobody obchodu (např. limity emisí z továren, limity emisí automobilů atd.). Dnes však v těchto zemích jsou tato omezení vnímána jen vzácně jako intervenční, neboť občané nyní upřednostňují právo na čisté životní prostředí před právem zvolit technologii produkce a spotřeby (výrobní technologie, typ automobilu). Málokdo proto řekne, že automobilový trh v jejich zemi není svobodný, protože je omezen regulacemi a technickými normami. Někteří exportéři z rozvojových zemí to však mohou chápat jako neviditelnou obchodní bariéru, která narušuje fungování svobodného trhu. Podobným problémem mohou být i technické normy.

V příkladech tohoto typu by se dalo pokračovat i dále, mají však společné jedno: definice svobodného trhu závisí na tom, *jaká práva a povinnosti jsou považována za legitimní a jaké vzájemné vztahy mezi těmito právy a povinnostmi jsou přijímány členy společnosti*.

Tudíž, chceme-li určit, zda lze označit daný trh jako svobodný či nikoliv, musíme vycházet nejen z pozice legitimacy struktury základních práv a povinností účastníků daného trhu, ale také z práv a povinností těch lidí, kteří sice nejsou účastníky daného trhu, avšak jsou ovlivněni jeho externalitami. Definice svobodného trhu tedy není tak jednoduchá, jak se zdá, což ve svých důsledcích ztěžuje i diskusi o tom, zda trhy selhávají a zda je může státní intervence učinit efektivnějšími. Teprve když si uvědomíme politické vymezení struktury práv a povinností, které podpírá tržní vztahy, pak diskuse o roli státu dostane smysl.

⁷ Jako ospravedlnění se objevil např. i názor, že z tohoto řádu vyplývá i výhodnost pro otroky, a to díky „poznání pravého Boha a křesťanského náboženství, kterého se jim dostává jako svého druhu odškodnění za ztrátu jejich svobody“. Srov. Hirschman 2000, str. 63

⁸ *Commerce ... softens and polishes the manners of men.* (Hirschman 1982, str. 1464-5)

⁹ Prokázání ekonomické výhodnosti otroctví vyneslo v r. 1993 Nobelovu cenu Robertu W. Fogelovi, který také konstatoval, že zánik otroctví nebyl zapříčiněn ekonomickou neefektivností, ale politickým rozhodnutím. (viz Weiss, 2001)

¹⁰ Otázku otroctví řeší liberální ekonomové tak, že odmítají jakékoliv násilí proti majetku i proti člověku (v dnešní době, nebylo tomu tak vždy). Nedokážou však sestavit mechanismus, jakým způsobem zrušení otroctví dosáhnout, pokud už jednou existuje. Kromě toho, princip ne-agrese je dosti obecný a není jasná hranice, za kterou už o agresi (či intervenci) nelze hovořit.

Tržní selhání

Pojem *tržní selhání* je, bohužel, užíván valnou většinou ekonomů, z nichž každý s tímto pojmem zachází trochu jinak. Z hlediska pojmové přesnosti by bylo vhodné užívat spíše pojem *tržní nedokonalosti*, protože tento pojem s sebou nese významové posuny, na rozdíl od pojmu tržních selhání. Pojem tržního selhání je totiž automaticky spojován s nutností nápravy, zatímco pojem tržní nedokonalosti pouze konstatuje, že ač je trh nejvhodnějším nástrojem koordinace hospodářství, není prost určitých nedostatků.

Podstatou problému tržního selhání/nedokonalosti je tedy situace, kdy trh nepracuje tak, jak se od něj očekává. Položme si však otázku: co od ideálního trhu očekáváme?

Obvyklý učebnicový přístup ztotožňuje ideální trh s trhem dokonalé konkurence neoklasické ekonomie. Nicméně neoklasická teorie trhu je pouze jednou z více různých teorií trhu; existují i jiné pohledy na trh a společnost. Jeden a týž trh může být nahlížen v jedné teorii jako selhávající, zatímco pro jiné bude trhem normálně fungujícím. Jako zvláště křiklavý příklad rozdílných stanovisek k řádnému fungování trhu lze zmínit, že někteří považují za selhání trhu mechanismus distribuce majetku ve společnosti¹¹. Stát pak, veden vlastní koncepcí spravedlnosti, tuto distribuci upravuje. Oproti tomu však neoklasický přístup v tomto důsledku fungování tržního mechanismu žádné selhání nevidí, neboť v jeho pojetí není úkolem trhu snižovat rozdíly v příjmech, ale věrně zachycovat situaci na trhu práce.

Jako další, sofistikovanější příklad rozporu v nahlížení na ideální fungování trhu, mohou posloužit trhy nedokonalé konkurence, které neoklasická ekonomie považuje za selhání trhu, na rozdíl od J. Schumpetera. Ten existenci nedokonale konkurenčních trhů shledává jako nevyhnutelnou a zároveň konstatuje, že takovéto trhy podporují technologickou inovaci a tím i růst ekonomiky¹².

Z toho plyne, že nedokonale konkurenční trh, který je typickým příkladem tržního selhání v neoklasickém rámci, je v pojetí Schumpeterově nezbytným rysem dynamické ekonomiky. A naopak platí, že trh dokonalý v neoklasickém smyslu je z hlediska Schumpeterova selhávající, neboť dokonalá informovanost vládnoucí na tomto trhu vede k okamžitému rozšíření nové technologie a tedy k okamžitému rozptýlení monopolního (mimořádného) zisku, takže podnikatelé nejsou motivováni k inovacím a vytváření nových znalostí a nového bohatství.

¹¹ Tento přístup doposud přetrvává v učebnicích veřejné ekonomie, srov. Jackson, Brown (2003, str. 48). Krátká, avšak kompaktní kritika tohoto přístupu se však běžně nalézá už v textech základního kurzu ekonomie - viz např. Fuchs (1995, str. 76)

¹² Schumpeter se domníval, že hybnou silou ekonomiky je inovace. Aby však podnikatel, který inovaci zamýšlí, byl motivován k jejímu zavedení, musí po určitou dobu docílovat mimořádného zisku, plynoucího z (časově omezeného) monopolního ovládnání dané inovace. Tímto způsobem se Schumpeter dostává ke svému tvrzení, že koncept dokonalé konkurence není slučitelný s inovačním procesem. Na dokonale konkurenčním trhu (v neoklasickém pojetí), kde je dokonalá informovanost a kde jsou nulové náklady proniknutí na trh, by nikdo neinvestoval, protože každá inovace by byla okamžitě imitována ostatními a nepřinesla by svému průvodci žádný mimořádný zisk. Z toho Schumpeter vyvozuje, že inovační proces může probíhat jen na nedokonale konkurenčních trzích (viz Schumpeter, 2004)

Pokud tedy chceme hovořit o tržních selháních, měli bychom nejprve určit, co očekáváme od trhu fungujícího. Teprve potom můžeme přesně vymezit pojem tržní selhání, který však s největší pravděpodobností nebude svým obsahem totožný s ostatními. Odkazujeme-li se tedy na pojem tržních selháních a chceme-li být srozumitelní, měli bychom uvést, z jakých stanovisek vycházíme¹³.

Nicméně lze konstatovat, že otázka selhávání trhu je závažnějším problémem spíše pro neoklasické ekonomy než kupříkladu pro institucionální ekonomy. Neoklasická ekonomie je ve své podstatě ekonomikou trhu či spíše ekonomikou směny. Pro neoklasické ekonomy, pro které je trh podstatou ekonomie, platí, že selhání trhu je selháním ekonomie. Najde se samozřejmě mnoho neoklasických ekonomů, kteří problém nedokonalosti řeší konstatováním, že tržní selhání se neděje často a že ve srovnání s možností vládního selhání je obvykle lepší žít s nedokonale fungujícími trhy než se pokoušet o státní zásahy. Pro tento přístup je totiž charakteristické, že jedinou alternativou, která je uvažována (a v závěru odmítnuta) je státní intervence. Neoklasická ekonomie nezná žádné zprostředkující instituce nebo organizace, a nedokáže je začlenit do svého schématu. V jejím světě existují firmy pouze jako *produkční funkce*, nikoliv jako *produkční instituce*. Jiné instituce utvářející moderní tržní ekonomiku (např. asociace výrobců, neformální síť podnikatelů, odbory atd.) figurují v podstatě jako překážky zabráňující správnému fungování trhu.

Oproti neoklasikům se třeba institucionalisté pojmem tržního selhání zabývají jen okrajově, neboť vychází z faktu, že kromě trhu a státních zásahů existuje řada jiných institucí, jejichž prostřednictvím můžeme uspořádat své ekonomické aktivity. Jinak řečeno, v okamžiku, kdy velká část ekonomických interakcí je vedena uvnitř organizací, a ne mezi nimi prostřednictvím trhu, pak fakt, že některé trhy selhávají (z neoklasického hlediska), nehraje velkou roli ve výkonu ekonomiky jako celku.

Například moderní ekonomiky, v nichž se vyskytují ve velké míře oligopoly, jsou často velmi úspěšné, vytvářejí vysoký růst produktivity práce a v důsledku toho vysoký životní standard. Tento výstup je možný díky úspěchu organizací moderního obchodu, které jsou schopny koordinovat velmi složitý komplex dělby práce – tam, kde neoklasici vidí *tržní selhání*, institucionalisté vidí *organizační úspěch* (srov. Chang 2002, str. 547).

Smyslem této kapitoly nebylo dokázat, že tržní selhání, resp. nedokonalosti neexistují, jako spíše zdůraznit, že trh je pouze jednou z mnoha institucí, jež vytváří to, co dnes alternativně nazýváme tržní ekonomikou či kapitalismem. Kapitalistický systém je vytvářen z velkého množství institucí, zahrnující trhy jako instituce směny, firmy jako instituce produkce, stát jako tvůrce a regulátora institucí, upravující jejich vzájemné vztahy, a jiné neformální instituce jako např. společenské konvence. Proto může být poněkud zjednodušující zaměřovat se pouze na trh a jeho nedokonalosti, protože tímto způsobem ztratíme ze zřetele velkou část ekonomického systému a soustředíme se na jednu dílčí, byť důležitou část.

¹³ Podobně může být ošemetné hovořit o vládním selhání, neboť i zde bude záležet na východiscích, z nichž budeme jednání vlády analyzovat. Teoretici veřejné ekonomie možná dělají chybu, když se ekonomickými argumenty snaží ospravedlnit politicky motivované zásahy do fungování trhů. Jednodušší je využít opačnou kauzalitu – z politických, etických či náboženských argumentů vychází motivace pro různé varianty uspořádání našich ekonomických aktivit. Ekonomické argumenty mohou tyto změny podpořit, nejsou však primární.

Předpoklad primátu trhu

Jedním ze základních předpokladů týkajících se povahy trhu a státu v úvahách liberálních ekonomů, je předpoklad nadřazenosti trhu – výrok „na počátku byl trh“. V tomto pojetí je stát stejně jako jiné netržní instituce nahlížen jako lidmi vytvořená náhrada, která se objevuje teprve v případě, že selhání trhu se stává neúnosné. Typickým příkladem tohoto předpokladu je smluvní odvození původu státu¹⁴. V tomto pojetí se stát vyvinul z kolektivní akce jako smluvní řešení problému poskytování veřejných statků práva a pořádku, zvláště pak bezpečnosti soukromého vlastnictví, které je nezbytné pro správné fungování trhu. Tento pohled tedy vysvětluje existenci státu jako svého druhu tržní reakci na určité nedokonalosti trhu.

Je asi zbytečné přit se o to, zda dříve existovala pravidla směny, či pravidla upravující soužití jednotlivců v rámci širší společnosti, jakkoliv lze argumentovat ve prospěch druhého tvrzení. Byl by to spor podobný tomu, zda byla dříve slepice či vejce. Na druhou stranu je však možné alespoň zpochybnit samozřejmost axiomu primátu trhu pomocí některých historických paralel.

Existují historické argumenty dokazující, že na počátku nebyl trh. Lidstvo po dlouhé období žilo ve fázi samozásobitelství, k němuž teprve později přistoupila naturální směna. Tržní principy byly (a mohly být) do světa uvedeny teprve poté, co vznikla pravidla upravující vztahy mezi lidmi.¹⁵ I poté však ekonomickému životu dominovaly instituce života sociálního. Instituce trhu sice byla „už od pozdní doby kamenné celkem běžná, její role v ekonomickém životě byla pouze vedlejší“ (cit. Polanyi 2006, str. 48). Až do 18. století byla valná většina produkce ovládána sociálními vztahy lidí, kteří jednali tak, aby si zajistily sociální postavení, dosáhly svých sociálních zájmů a sociálních úspěchů. Obecně přijímané klodexy cti a štědrosti vytvářely ve společnosti, kde bylo důležité udržování sociálních vztahů, podmínky k tomu, aby ekonomický systém byl poháněn neekonomickými motivy. Ekonomický vesmír se skládal z celé řady ekonomických světů, z nichž každý měl svou specifickou racionalitu vytvářející objektivní podmínky k tomu, aby v nich sociální aktéři měli zájem na 'nezištnosti'. (srov. Bourdieu 1998, str.122)

Až do vzestupu kapitalismu tedy nebyl trh významnou institucí lidského života (srov. Chang 2002, str. 548, Braudel 1999, str. 28) a kupříkladu v přístupu k půdě jako základnímu výrobnímu faktoru se tržní principy uplatnily velmi pozdě. Ve feudální Evropě existovalo tradiční právo k obdělávání půdy (Toboso 2001, str. 777). Pokud toto právo někdo nevyužil, jeho půda byla přebrána jinými. Neexistoval způsob, kterým by se práva k půdě mohla převést na jinou konkrétní osobu. Existovalo pouze právo užívání,

¹⁴ Příkladem může být John Locke a jeho teorie společenské smlouvy. Přirozený stav, ve kterém lidé žijí, sice umožňující svobodu i soukromé vlastnictví jednotlivce, nedokáže je však trvale garantovat. Právě kvůli trvalé garanci soukromého vlastnictví a k zajištění fungování trhů je nezbytné uzavřít smlouvou mezi lidmi, která „odstraní nepohodlí, jimž jsou [lidé v přirozeném stavu] vystaveni v důsledku nepravdělného a nejistého užívání moci, kterou má každý člověk a jež spočívá v trestání přestupků ostatních.“ Z toho plyne, že „svoboda lidí podřízených vládě znamená, že nebudou podrobeni nestálé, nejisté a neznámé libovůli jiného člověka“ Podrobněji viz Hirschman 2000, str. 55 a následující.

¹⁵ Ostatně i F. A. Hayek říká, že „právo ve smyslu vynucených pravidel chování je nepochybně stejně staré jako společnost; pouze dodržování společných pravidel umožňuje mírovou existenci jednotlivců ve společnosti.“ (Hayek 1994, str. 74)

nikoliv právo směny či darování půdy¹⁶. Ekonomiku, v níž základní výrobní faktor nemohl být obchodován, lze jen s obtížemi nazvat tržní.¹⁷

Později, se změnou institucionálního rámce a rozvojem trhů, byl nerozlučně spojen vliv státu. Vývoj trhů byl téměř vždy záměrně řízen státem, zvláště v prvních fázích kapitalistického rozvoje, a to i ve Spojených státech či Velké Británii¹⁸.

Tuto funkci státu nelze označit pouze za historickou. I dnes, ve většině vyspělých kapitalistických ekonomik s dobře vyvinutými tržními systémy, je stát na jedné straně spojen s vytvářením nových trhů vytvářením nových práv a povinností nezbytných pro jejich fungování, a na straně druhé upravuje již existující strukturu práv a povinností kvůli potřebě přizpůsobit tyto struktury novým podmínkám¹⁹.

Zajímavou zkušenost, která je dosud probírána v mnoha odborných textech, je transformace států střední a východní Evropy. Průběh transformace podle některých (Mlčoch 2000, Stiglitz 2003) ukázal, že dobře fungující tržní ekonomika se neobejde bez dobře fungujícího státu.

Zkoumání otázky správnosti předpokladu nadřazenosti trhu není pouze hra teoretiků se slovy. Tento předpoklad velmi ovlivňuje způsob, jakým chápeme podstatu trhu a jeho rozvoj, stejně tak jako jeho vztah ke státu a jiným institucím²⁰. Dokud se nevzdáme tohoto předpokladu a nezačneme rozvíjet teorii, která uvažuje trh, stát a jiné instituce na stejné úrovni, naše chápání funkce státu zůstane neúplné a velmi zkreslené.

Alternativní přístup: Svět institucí a jeho metodologická východiska

Základní myšlenkou a východiskem ekonomie hlavního proudu je tedy nahlížení na jednotlivce jako na suverénního spotřebitele. Toto východisko je zároveň podstatou

¹⁶ Je až překvapivé, jak dlouho tento princip přetrval. Např. v Rusku obecina (obecní pozemky) a periodické přerozdělování půdy fungovalo ještě na počátku 20. století (Pipes 1998).

¹⁷ Přejít od užívacího práva k vlastnickému právu a tržním principům může být považován za jedno z nejzajímavějších období ekonomické historie (srov. Toboso 2001).

¹⁸ Žádný stát nedosáhl statutu industrializované země bez alespoň nějaké periody státní angažovanosti (snad s výjimkou Hongkongu). Jako příklady je možné uvést předchůdce sociálního státu v bismarckovském Německu, stavbu železnic v USA, poválečnou francouzskou průmyslovou politiku, švédskou podporu výzkumu a vývoje, poválečnou transformaci Rakouska, státem řízený rozvoj států v jihovýchodní Asii, (viz Chang 2002).

¹⁹ Jako příklad vytváření institucionálního rámce nových trhů lze uvést aktuální otázky spojené s mobilní telekomunikací, softwarem či službami poskytovanými po internetu. Jako úpravu existující struktury práv a povinností kvůli potřebě přizpůsobení se novým podmínkám, lze uvést např. památkovou péči.

²⁰ V tomto směru se rozvíjí nejen institucionální ekonomie, ale i liberální proud ekonomického myšlení, který ustupuje od starších závěrů a promýšlí svá východiska do důsledků. Tak může být napadán koncept smluvního státu i ze strany některých libertariánů, kteří odmítají stát jako jurisdikci, která je finálním arbitrem řešení sporů a je obdařena právem zdaňovat. Pokusy starších liberálů, vycházejících z předpokladu primátu trhu a snažících se ospravedlnit existenci vlády pomocí konceptu explicitní smlouvy mezi vlastníky soukromého majetku, pro ně nebyly přesvědčivé. Někteří soudobí liberální myslitelé vidí jako řešení společnost organizovanou výhradně na základě vlastnických práv a absolutním respektem k soukromému majetku, přičemž nepřijímají argument nutnosti vlády, neboť žádná vláda nemůže být smluvně ospravedlněna. Např. Hoppe 2006, str. 342.

ekonomického myšlení, která je pevně zabudována v axiomatických základech mikroekonomické teorie, zároveň však je jeho slabinou, neboť se jedná o druh vědeckého redukcionismu. V některých směrech ekonomického myšlení je předpokládaná sebestřednost dovedena do krajnosti, když jednotlivec nechce být o své vlastní vůli vázán žádnými institucemi státu a žádnými zvnějšku ukládanými morálními závazky. Jedinou a základní hybnou silou je zde funkce užítka jednotlivce, přičemž širší vazby ke společnosti jsou odvozovány taktéž od osobního, racionálně promyšleného užítka.

Díky vlivu institucí na racionalitu jednotlivce i míru jeho sebezájmu však můžeme říci, že jednotlivec je méně suverénní, než se předpokládá (záleží na individuální a kulturní identitě a schopnosti jednotlivce odolávat manipulaci s jeho preferencemi), a často se díky vlivu různých institucí snaží z role spotřebitele vystoupit. Pojem obecného blaha pak v tomto pojetí není prázdnou množinou, ale myšlenkou, k níž se odkazuje mnoho institucí a která leží v základech mnoha organizací. Omezení sebezájmu není neobvyklé²¹ a je tím patrnější, čím větší důraz na sebezásazení je v (dnešní) společnosti nalézán. Pokud je motivace jednotlivce formována především institucemi, jež ho obklopují, kde jsou nezištné hodnoty institucemi zdůrazňovány a účastníci si tudíž tyto hodnoty osvojují, pak není potřeba, aby v jednání ve veřejné sféře převládala zištná motivace. Lze tedy argumentovat, že jednání lidí může být ovlivněno nejen pomocí institucí, které formují pobídky (incentives) pro jednotlivce, ale také pomocí změny ideologie a institucí, které ovlivňují individuální motivaci²². Mají-li tedy být překonány meze neoklasické analýzy, je nutné opustit zmiňovaný a velmi silný předpoklad, že motivace jednotlivců jsou předurčeny výhradně zištností (sebezájmem) a osvojit si komplexnější pohled na vzájemné vztahy mezi motivací, jednáním a institucemi.

Za optimální metodu, která umožňuje vysvětlit různé typy nevykalkulovaného jednání, jako je kupříkladu jednání v souladu se zavedenými pravidly, lze považovat institucionální individualismus.

²¹ Dobročinné sbírky, dobrovolná sociální práce a charita, mecenášství, apod.

²² Ve společnostech, kde byl dlouhodobě ustanoven vysoký standard jednání ve veřejném sektoru, mohou vládní představitelé jednat s větší poctivostí ve srovnání s jejich protějšky v zemích, které takovéto normy chování nemají, a to dokonce i v těch případech, kdy jsou představiteli obdobných organizací zahrnujících obdobné individualisticky vytvořené sankce a odměny toho typu, který liberálněji založení ekonomové doporučují (tj. důkladnější kontrola, vyšší mzdy, těžší tresty). Lze respektovat užitečnost těch institucí, které jsou zacíleny přímo na chování, ale lze také říci, že standardy chování mohou být zlepšeny také změnou motivace veřejných činitelů. To se pak může dít buď přímo, pomocí ideologického povzbuzování (např. zdůrazňování etiky veřejné služby při zaučování úředníků, což se děje i v ČR), nebo i nepřímo změnou institucí, jež jednotlivce obklopují (např. navržením pobídkového systému, který povzbuzuje týmovou práci v úřadu tak, aby byla posilována morálka a jednota kolektivu). Od tohoto tvrzení lze pokročit dále k výroku, že některé z doporučení liberálních ekonomů, určených ke zlepšení standardu chování veřejných činitelů, mohou být ve svých důsledcích kontraproduktivní, pokud podkopávají původní nezištnou motivaci určitého veřejného činitele. To pak může vést k „atrofii pravé vnitřní motivace“. Takže např. kontrola může veřejnou osobu přinutit k poctivějšímu chování v oblastech, které lze snadno kontrolovat, avšak může je učinit méně motivované být aktivní a jednat správně v oblastech, kde je kontrola obtížná (např. intelektuální činnost bez hmotné kompenzace). To se stane tehdy, když se necítí být považováni za „morální“ činitele a tudíž nespádají pod povinnost jednat morálně, dokud k tomu nejsou nuceni.

Tento způsob zkoumání reality vychází z obecných principů situační analýzy, které naznačil Popper a dopracoval N. Koertge, jejichž schéma pro potřeby ekonomie upravil F. Toboso²³. Jím modifikované schéma vypadá následovně:

1. *Předpoklad racionality* – činitelé v dané situaci vždy jednají racionálně
2. *Popis situace* – činitel A je v situaci C
3. *Institucionální individualistická analýza za předpokladu racionality* – v situaci typu C je odpovídající reakcí činnost X
4. *Vysvětlení* – Tudíž A dělá X

Při zkoumání prvního bodu bychom mohli říci že **předpoklad racionality** reprezentuje něco tak blízkého metodologickým základům vědeckého výzkumného programu, že mezi zastánci tohoto programu nemůže být předmětem diskuse. Předmětem diskuse však může být **typ racionality**. Co známe jako standardní teorii racionální volby, je pouze nejznámější a nejrozšířenější definicí racionality. Princip racionality však nemusí být nutně definován jako dokonalá racionalita. Může být také vymezen jako omezená racionalita, která reflektuje omezenost poznání. Přestože výše uvedené schéma výzkumu ve své původní verzi nic takového nenaznačuje, program výzkumu rozšířený o různé formy racionality umožňuje zahrnout vzájemné působení jednotlivců či skupin. Některé okolnosti totiž mohou přimět jednotlivce ke strategickému jednání ve spolupráci s jinými jednotlivci pomocí kolektivní akce.

Druhý bod, **popis situace**, je neméně důležitý, neboť umožňuje zahrnout jako vysvětlující proměnné nejen preference, cíle a zájmy daných jednotlivců a relevantní materiální podmínky (přírodní, technologické, peněžní), ale také všechny jiné podstatné institucionální nebo sociální aspekty, které by mohly charakterizovat situaci, v níž činitelé jednají. Institucionální individualistická analýza pak vysvětluje jednání činitele jako spolupůsobení okolností, v nichž rozhodování probíhá, a míry racionality.

Dalším krokem je institucionální individualistická analýza za předpokladu racionality. Chceme-li charakterizovat institucionální individualismus, pak se jako zásadní otázka jeví, zda společenské/institucionální elementy mohou být zahrnuty do analýz/modelů jako vysvětlující proměnné bez ohledu na ostatní přijaté metodologické předpoklady. Doplňující otázkou je, zda společenské/institucionální okolnosti ovlivňují chování nebo dokonce preference účastníků. Třetí otázkou je, zda se dílčí institucionální/organizační změny vždy odehrávají pod záštitou širšího formálního a neformálního institucionálního rámce. Pravidla institucionálního individualismu poskytují jasnou odpověď na všechny tři otázky.

Principy tohoto přístupu vyžadují, aby byla dodržena tři pravidla, díky kterým mohou být následně do teorie zahrnuty institucionální aspekty jako vysvětlující proměnné. Tato pravidla také upřesňují způsob, kterým institucionální podmínky mohou působit na

²³ Toboso, 2001, str. 776

lidské jednání. Institucionální individualismus může být tedy definován pomocí následujících pravidel²⁴.

1. Pouze jednotlivci mohou sledovat cíle a prosazovat zájmy

Mohou jednat samostatně nebo ve skupinách; cíle mohou být chápány jako jejich vlastní nebo jako cíle těch druhých; cíle mohou, ale nemusí být určeny v psaném dokumentu; cíle mohou být stabilní nebo se mohou měnit spolu s preferencemi nebo při změně podmínek, atd.

2. Formální a neformální sada institucionálních pravidel ovlivňujících interakce mezi osobami musí být součástí vysvětlujících proměnných

Tyto formální a neformální institucionální struktury mohou být součástí exogenních podmínek dané situace. Tyto podmínky ovlivňují možnosti jednání účastníků, nikoliv však jejich fixní preference, nebo mohou ovlivňovat preference těch, kteří se samovolně snaží přizpůsobit převládajícím společenským a zákonným institucionálnímu prostředí, vytvořeném jinými. Institucionální pravidla mohou také ovlivňovat preference jedněch, protože jiní je záměrně přesvědčí, aby se přizpůsobili zmíněnému institucionálnímu prostředí, atd.

3. Institucionální změny jsou vždy důsledkem individuální či kolektivní akce některých osob a vždy se odehrávají v širším institucionálním rámci

Tyto individuální či kolektivní akce mohou být vedeny dokonalou racionalitou a strategickou kalkulací sebezájmu u relevantní části účastníků, ale také omezenou racionalitou a strategií sebezájmu, nebo omezenou racionalitou při vynechání strategického sledování sebezájmu (např. racionální jednání v souladu s pravidly (rational rule-following), přizpůsobení či nápodoba), nebo mohou být vedeny i jinými důvody, jako jsou např. morální principy, solidarita, atd. V těchto procesech individuální či kolektivní akce mohou některé osoby přesvědčit ostatní k osvojení určitých společenských norem nebo konvencí, k hlasování ve prospěch určitých zákonných reforem, které považují za správné, atd.

Individuální či kolektivní akce může mít zamýšlené či nezamýšlené důsledky. Když je institucionální rámec měněn nebo reformován, pak nejen lidský činitel, ale i jiné skutečnosti, kupříkladu struktura zákonných norem či neměnné společenské zvyklosti, musí být vzaty v potaz jako vysvětlující proměnné, pokud nějakým způsobem ovlivňují průběh reforem.

Formulace prvního pravidla činí institucionální individualismus odlišným od *metodologického holismu*²⁵. Vytváření modelů a analýz podle tohoto pravidla znamená, že

²⁴ Poznámky ke každému bodu jsou uvedeny jako příklady možností a flexibility modelu institucionálního individualismu. Nevyčerpávají všechny možnosti, pouze naznačují jejich variabilitu.

²⁵ Metodologický holismus vychází z předpokladu, že individuální jednání může být náležitě chápáno a vysvětleno tehdy, když jsou jednotlivci uvažováni jako prvky nebo součásti nějaké (společenské) jednotky.

„jako vysvětlující proměnná není zahrnována žádná neosobní aktivní entita (skupina, třída) s domnělými cíly, zájmy a hnacími silami; neexistuje ani není žádný jiný neosobní systémový faktor, který by měl svou vlastní dynamiku, která by nemohla být, přinejmenším nepřímo, připsána konkrétní osobě“²⁶. Struktury společenských a zákonných norem sice existují a obvykle utvářejí formální i neformální institucionální struktury, jež mohou být zahrnuty do modelu, avšak pouze v souladu s výše zmíněnými třemi pravidly. Tato pravidla zároveň umožňují zapojit dodatečné předpoklady, které jsou potřeba pro vytváření konkrétních analýz.

Formulace pravidla č. 2 činí institucionální individualismus odlišným od *metodologického individualismu*²⁷. Vytváření analýz podle tohoto pravidla znamená zahrnout společenské či institucionální vlivy. Jestliže vždy existují zákonné a společenské normy, jež vymezují a ovlivňují interakce mezi jednotlivci či skupinami, pak vysvětlování těchto interakcí vyžaduje zohlednění existujících relevantních struktur pravidel.

Formulace pravidla č. 3 nevyžaduje pouze to, aby konkrétní institucionální změna byla objasněna pouze pomocí individuální či kolektivní akce nějakých osob, ale tvrdí také, že do analýzy by měly být zahrnuty jako vysvětlující proměnné ty zákonné a společenské normy, které zmíněný proces institucionální změny ovlivňují. Tímto způsobem může být zahrnuto do analýzy nebo modelu mnoho jiných exogenních či endogenních vysvětlujících proměnných. Způsob, kterým jsou zapojeny, však musí být v souladu se všemi třemi základními pravidly institucionálního individualismu.

Není pochyb o tom, že ve srovnání s metodologickým holismem a metodologickým individualismem, v jejich nejčastěji užívaných podobách, je institucionální individualismus střední cestou, která umožňuje nezjednodušující vysvětlení daného jevu, a zároveň dokáže začlenit do ekonomických teorií mnoho formálních i neformálních institucí, jež utvářejí všechny interakce, odehrávající se uvnitř stabilní struktury zákonných pravidel a společenských norem, nebo pokoušející se o změnu těchto pravidel a norem.

Proto za účelem analýzy lidského jednání a mezilidských vztahů a navazujících jevů musí být zvláštní pozornost věnována společenským jednotkám (skupiny, spolky, korporace, politické strany, církve, státy apod.), k nimž většina jednotlivců většinou náleží jako pasivní členové a kteří přebírají cíle, hodnoty, normy, které jsou obvykle ustanoveny dlouhodobě jako charakteristické rysy této jednotky.

²⁶ srov. Toboso, 2001, str. 774

²⁷ Metodologický individualismus je spojen s pojmy omezené racionality, principem volby a s kritérii efektivnosti postavenými na transakčních nákladech. Tento způsob chápání společenských jevů (inlace, rostoucí nezaměstnanost, organizační změna, evoluce kulturních pravidel) je vysvětlen v pojmech individuálního jednání, přijímajícího fixní preference a nezahrnující nic jiného než materiální omezení (přírodní, technologické, peněžní). Společenské či institucionální faktory jsou omezeny či zcela vynechány ve prospěch individuálního jednání, což umožňuje zkonstruovat přijatelnou individualistickou analýzu. Tento přístup pak vysvětluje změny v společenských konvencích, zákonných normách, formách organizace atd. způsobem, v němž vystupují abstraktní jednotlivci, kteří usilují o dosažení příjmově výhodnějších zákonných či společenských norem v upravených situacích, které výzkumníci představují jako situace charakterizované téměř výhradně pravidly konkurence a existencí transakčních nákladů.

Od jednotlivce k instituci a zpět: Formalizace institucionálního rámce ekonomiky

Budeme-li hledat schéma, které by tvořilo rámec, v němž ekonomie hledá odpověď na otázku týkající se organizace a alokace zdrojů v kontextu společnosti a jednotlivce, a které by navazovalo na výše zmíněné poznatky, pak jako výchozí můžeme použít základní schéma institucionální smyčky *jednání – poučení*. Toto schéma bylo původně určeno k odvození vzniku institucí z modelu racionálního individuálního chování, při zohlednění zamýšlených i nezamýšlených důsledků lidského jednání²⁸. Schéma vychází z *metodologického individualismu*, z tzv. přirozeného stavu, ve kterém neexistují žádné instituce. V tomto stavu racionální jedinec jedná určitým způsobem. Určitá schémata jednání, určité užitečné zákonitosti se stávají stále více významnými, etabloují se jako pravidlo a tím je nastartován cyklický proces institucionálního sebe-potvrzování²⁹. Pravidla jsou dodržována, protože jsou užitečná a jsou užitečná proto, že jsou dodržována. V důsledku lidského jednání instituce vznikají a ty vhodné jsou opětovně posilovány a potvrzovány. Díky neustálému průběhu cyklu jsou instituce znovu a znovu prověřovány, nefunkční zanikají, fungující instituce přetrvávají. Nově vznikající možnosti jednání vytvářejí nová pravidla³⁰.

Mohli bychom samozřejmě předpokládat, že se rodíme do světa plného již existujících institucí, což je východisko *metodologického holismu*, který vysvětluje chování jednotlivce jako součásti širší společenské jednotky, která do značné míry předurčuje jeho vnímání hodnot a preference. V tomto případě by byl cyklus nastartován v horní části schématu, princip institucionálního sebe-potvrzování by však zůstal stejný.

Tato skutečnost nám umožňuje ponechat stranou metodologický spor mezi zastánci holistického a individualistického přístupu (který je do jisté míry podobný sporu, zda byla dříve slepice (jednotlivec) či vejce (instituce)) a spokojíme se se závěrem plynoucím z obou jinak odlišných přístupů: **jednání jednotlivců soustavně prověřuje platnost institucí a instituce trvale usměrňují jednání jednotlivců**³¹. Toto nepopiratelné pravidlo však v sobě skrývá určité nebezpečí představy sebeutvrzujícího statického systému, ve kterém není místo pro změnu. Abychom se tomuto začarovanému kruhu vyhnuli, musíme také vnímat, jak proces vzniku institucí a jejich udržování vytváří napětí a funkční rozpory, které urychlují změnu, a jak exogenní šoky mohou tyto procesy spustit či přeměrovat.

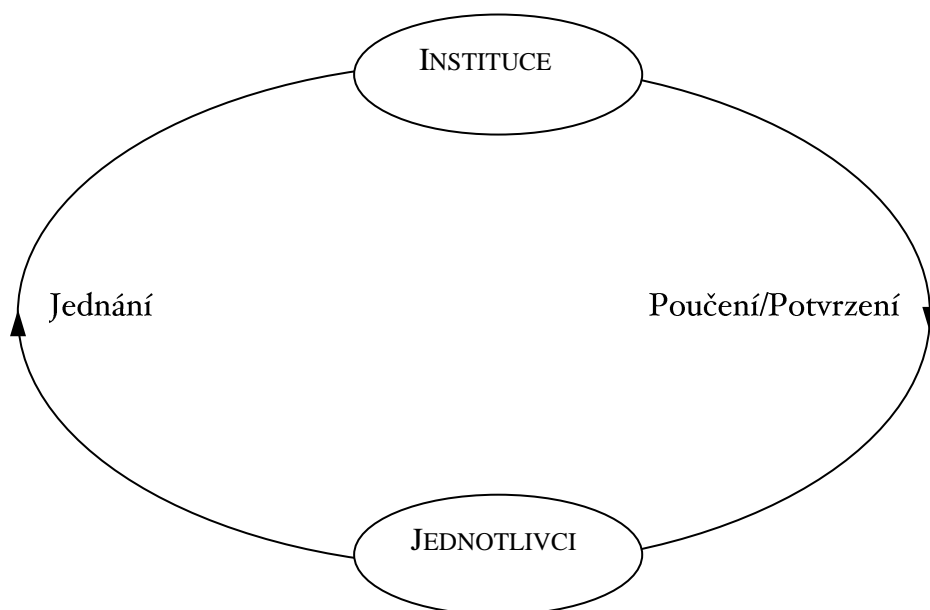
²⁸ Viz Hodgson, 1998, str. 176

²⁹ V literatuře můžeme najít různé odkazy na tento cyklus. Např. C. Menger považuje vznik peněz za důsledek spontánního chování ekonomizujících jednotlivců. Podobně se vysvětluje i vznik pravidel silničního provozu. Pokud většina lidí jezdí vpravo, je rozumné také jezdit vpravo.

³⁰ Viz také výrok F. A. Hayeka: „Nové možnosti si vyžadují novou disciplínu.“ (Hayek, 1998, str. 403)

³¹ Podobný názor uvádí např. F. A. Hayek, když říká: „Mysl [člověka] je právě tolik produktem společenského okolí, ve kterém vyrostla a které nevytvořila, jako něčím, co zase zpětně na tyto instituce působilo a měnilo je.“ Hayek, 1998, str. 26

Obrázek 1: Cyklus prověřování a potvrzování instituce

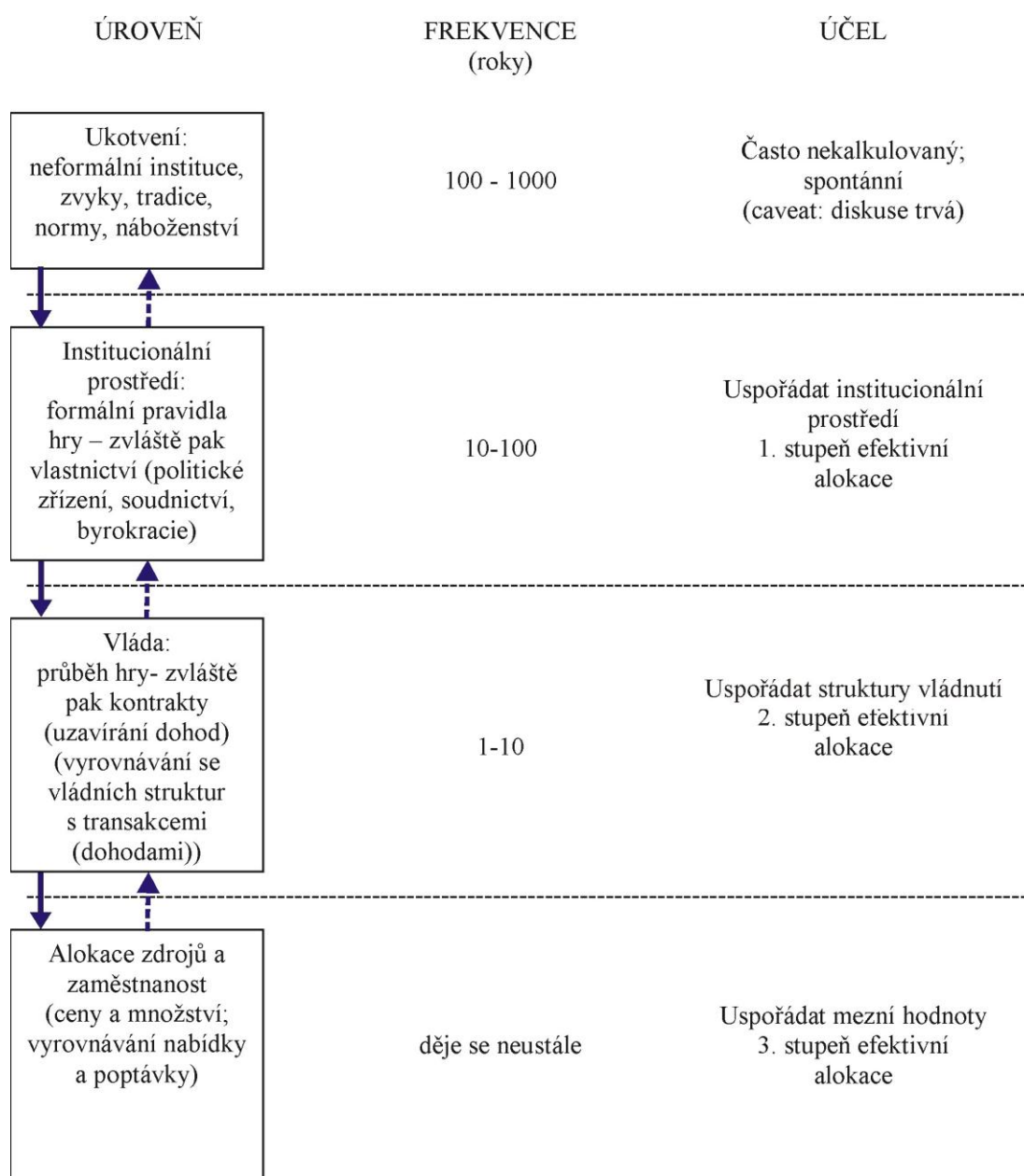
Zdroj: Hodgson, G. M. The Approach of Institutional Economics

Pokud chceme vytvořit obecné schéma analýzy hospodářských, resp. společenských dějů, a zároveň zohlednit pokročilejší institucionální analýzy, jak byly načrtnuty výše, pak hledáme schéma výzkumu, které by dokázalo zohlednit jak jednoduché modely vycházející z kategorie zájmu, tak i složitější modely, zohledňující vliv kultury. Jako ideální se jeví schéma, které vytvořil Williamson (Williamson 2000, str. 597). Toto schéma, rozšiřující princip vzájemného ovlivňování jednotlivců a institucí, umožňuje komplexní pohled na všechny sféry zájmu ekonomie, a zároveň umožňuje odlišit od sebe jednotlivé proudy ekonomického myšlení v závislosti na důrazu, který různé školy kladou na různé úrovně tohoto schématu.

I toto schéma vychází z jednoduchého principu vzájemného ovlivňování jednání jednotlivců a působení institucí, jak bylo ukázáno výše. Grafické schéma je uspořádáno do čtyř odlišných úrovní, přičemž tyto úrovně jsou rozlišeny podle doby potřebné ke změně institucí, fungujících v dané úrovni. Hlavním kritériem rozdělení je tedy míra trvalosti institucí, čili doba potřebná k tomu, aby na dané úrovni došlo k výrazným změnám.

Nejvýše tak stojí úroveň společenského zakotvení (social embeddedness), kde změny probíhají velmi pomalu, v řádu staletí až tisíciletí, nejnižší se pak nalézá úroveň mikroekonomického tržního aparátu, kde jsou změny dynamické a probíhají nepřetržitě. Změna formálních pravidel, zakotvená na vyšší úrovni je nákladnější než změna na nižší úrovni.

Obrázek 2: Čtyři úrovně institucionální analýzy

Zdroj: Williamson, O. E. The New Institutional Economics.

Nepřerušované šipky, jež spojují vyšší úrovně s nižšími, symbolizují pravidla a omezení ukládaná na úroveň bezprostředně níže. Šipky, jež spojují nižší úroveň s vyšší, jsou přerušované a značí zpětnou vazbu, představují tedy meziúrovňový cyklus prověřování a potvrzování instituce. V průběhu času funguje systém plynule a dochází v něm k průběžným změnám. Princip pravidel ukládaných z vyšších úrovní na nižší a proces zpětné vazby pak vysvětluje v obecné rovině fungování a plynulý vývoj společnosti i

ekonomiky. Těmito šipkami je zachycena obousměrná kauzalita mezi motivací a jednáním jednotlivce a společenskými institucemi, které se navzájem ovlivňují a utvářejí.

Nejvyšší úroveň je nazývána úrovní společenského ukotvení. Do této úrovně se řadí normy, zvyky, mravy, tradice apod. a významnou, ne-li zcela zásadní roli, zde hraje náboženství. Přestože se někteří ekonomové, věnující se historii (či historici věnující se hospodářským dějinám) pokusili o analýzu této úrovně, většina institucionálních ekonomů považuje tuto úroveň za danou. Instituce se v této úrovni mění velmi pomalu – v řádu století či dokonce tisíciletí – a jsou předmětem zkoumání různých společenských věd.

Pokroku v porozumění podstatě institucí v této úrovni by zvláště napomohlo identifikování a vysvětlení mechanismů, skrze které neformální instituce této úrovně vznikají a jak jsou udržovány. Williamson v této souvislosti uvádí, že mnoho z neformálních institucí této úrovně má převážně spontánní původ - tj. tyto instituce jsou dobrovolné, samočinné a živelné. Zároveň zdůrazňuje, že promyšlený kalkul, který by bylo možné označit za vypočítavost, se v této úrovni vyskytuje zřídka. Daný rámec vývoje je dlouhodobě přijímán a vykazuje velkou míru setrvačnosti – některé instituce se udržují proto, že jsou funkční (jako konvence, obecné zásady); jiné berou na sebe symbolický význam; mnoho je úzce propojeno s navazujícími institucemi (formálními i neformálními), etc. Instituce této úrovně vytvářejí obecný rámec fungování společnosti a podílejí se tedy ve velké míře na formování trhů. Kromě toho také instituce tohoto typu (především náboženské) ovlivňují přímo znalosti, motivaci a cíle jednotlivců. Všechny instituce totiž mají svůj symbolický rozměr, neboť představují určité hodnoty nebo způsob vnímání světa, které lidé žijící v tomto institucionálním rámci přejímají. Pokud se chováme v souladu s určitou sadou institucí, přejímáme hodnoty vtělené do těchto institucí a v důsledku toho se my sami proměňujeme³². Pokud neakceptujeme, že lidé (v různé míře lišící se mezi jednotlivci) věří hodnotám, které se skrývají v konkrétních institucích a že obvykle jednají v souladu s těmito hodnotami bez nutnosti trvalého dohledu a sankcionování, nemůžeme vysvětlit existenci institucí.

Z institucí 1. úrovně je tedy odvozen institucionální i organizační rámec společnosti. Tak velký význam a relativní neměnnost nutně vzbuzuje zájem i u ekonomů. D. North klade naléhavou otázku: „V čem spočívá podstata těchto neformálních omezení, jež mají tak pronikavý vliv na dlouhodobý charakter ekonomiky?“ Lze odpovědět například tak, že instituce této úrovně nejen formují organizační rámec společnosti, ale také se obracejí přímo k jednotlivci. Především náboženství, ale i jiné instituce, utvářejí nejen širší

³² Srov. Chang 2002, str. 11. Tato proměna by se nemohla uskutečnit, kdyby člověk zaujímal zcela účelový postoj k institucím a dodržování pravidel, protože pak by zachovával pouze ta pravidla, která jsou užitečná pro něj. Pokud by za těchto okolností učinil hodnotami podepřené prohlášení, byl by to pouze cynický a manipulativní tah k podpoře vlastního zájmu. Tento přístup je ostatně v ekonomické teorii rozšířen, pokud jsou instituce nahlíženy jako produkt racionální volby jednotlivců sledujících vlastní zájem na materiálních ziscích. Za těchto podmínek by však bylo obtížné vysvětlit vznik institucí, protože by docházelo k nadměrnému množství podvodů a černého pasažérství, a z toho důvodu by instituce nebyly udržitelné, protože náklady na sledování možných odchylek a jejich trestání by byly příliš vysoké. Navíc nelze říci, zda by za těchto podmínek mohl jakýkoliv sankční systém fungovat, protože sám o sobě je bezbranný proti problému černého pasažéra, a tak žádný jedinec sledující vlastní zájem neshledá racionálním utrácet svůj čas a peníze na údržbu kontrolního a sankčního mechanismu.

hodnotový rámec společnosti, ale formují také pravidla správného jednání jednotlivce, tvoří východiska jeho normativních soudů.

Druhá úroveň je zmiňována jako institucionální (systémové) prostředí. Struktury na této úrovni jsou částečně produktem evolučního procesu, mohou být však také záměrně konstruované. Při zkoumání této úrovně se vychází z neformálních omezení úrovně 1 (sankce, tabu, zvyky, tradice a zásady řízení), a centrem pozornosti se stávají formální instituce této úrovně, kterými rozumíme především státní soustavu, právo a vlastnická práva. V této úrovni se utváří předpoklady efektivity prvního řádu: cílem je uspořádat formální pravidla hry, která na nižších úrovních umožní efektivní alokaci zdrojů v rámci hospodářského mechanismu. Této úrovni zkoumání společnosti se věnuje především ekonomie vlastnických práv, případně ekonomie konstitucionální.

Vycházejíce z omezení, daných minulým vývojem (path dependency), nástroje formování společnosti na této úrovni zahrnují moc výkonnou, zákonodárnou a soudní, tedy správní funkce státu, stejně tak jako rozdělení pravomocí napříč různými úrovněmi vlády. Významnou roli v této úrovni hraje definice vlastnických práv a smluvního práva a jejich zabezpečení.

Přestože uspořádání institucionálního prostředí je nepochybně důležité pro hospodářskou výkonnost ekonomiky, je velmi obtížné řídit kumulující se tlak na změny, vynucené vývojem. Masivní nespokojenost – občanská válka, zhroucení, vojenský převrat nebo finanční krize – tvoří čas od času ostré zlomy zavedených pravidel. Tímto způsobem se otvírají jinak dosti vzácná okna příležitosti uskutečnit zásadní reformu. Tyto příležitosti jsou nicméně spíše výjimkou než pravidlem. Přinejmenším částečně kvůli našemu omezenému porozumění je reakce na takové příležitosti často jedním ze „selhání“. Výskyt takového okna, závažné změny v pravidlech hry, se přihodí v řádu desetiletí nebo století³³.

Na úrovni charakteristik úrovně 2 se lze zabírat zkoumáním ekonomických a politických důsledků, plynoucích z různě nastavených parametrů této úrovně. Takový výzkum dává dobrá východiska pro normativní konstrukci lepších politik.

Na této úrovni je také zkoumáno mnoho problémů ekonomie vlastnických práv. Základní tezí je, že hospodářský mechanismus nemůže fungovat, aniž by byla vytvořena vlastnická práva ke zdrojům; když jsou vytvořena, ten, kdo si přeje použít daný zdroj, musí zaplatit vlastníkově. V důsledku existence vlastnických práv mizí chaos; proto je nezbytné, aby vláda kromě utváření právního systému také definovala vlastnická práva a rozhodovala spory v této záležitosti. Jakmile jsou jednou vlastnická práva definována a jejich prosazování zajištěno, role vlády může ustoupit do pozadí. Zdroje jsou díky fungování trhu efektivně alokovány podle jejich nejvyšší hodnoty.

Tento železný zákon objasňuje sílu a slabost ekonomie vlastnických práv. Silná stránka tohoto myšlenkového konceptu spočívá v tom, že staví vlastnická práva do popředí, slabou stránkou je, že tato teorie zveličuje své schopnosti. Například tvrzení, že právní systém bude eliminovat chaos po definování a vynucení vlastnických práv, předpokládá, že takové definování a vynucení těchto práv je snadné, beznákladové. Proto lze říci, že

³³ V České republice se takovéto okno otevřelo v roce 1989 po zhroucení komunistického režimu. Méně radikálním příkladem proměny institucí na této úrovni je vznik Evropské unie, která se vyvíjela 50 let a stále je ještě v ranném stadiu rozvoje.

mnoho existujících transakcí není touto teorií zcela vysvětleno a pro jejich objasnění je potřeba jít na vyšší úroveň, nad rámec pravidel hry. Odtud se odvíjí zájem o zkoumání charakteristik vlády a jejího vlivu na utváření smluvních vztahů.

Zkoumání principů vlády nás posunuje do **třetí úrovně**, v níž jsou umístěny instituce vlády. I když vlastnictví zůstává stále důležité, v této úrovni už se nepracuje s předpokladem perfektně fungujícího právního řádu pro zajištění smluvních závazků a vynucení nápravy. Beznákladový soud je na této úrovni považován za fikci, proto se mnoho smluv a sporů o urovnání projednává přímo mezi účastníky prostřednictvím soukromého jednání. Cílem zkoumání této úrovně je snaha dobrat se spíše ke konkrétním okolnostem smluvních vztahů, než k univerzálním pravidlům smluv. Na tuto úroveň institucionální analýzy se zaměřuje především ekonomie transakčních nákladů.

Na **čtvrté úrovni** pracuje neoklasická analýza. Zde je využíván optimalizační aparát pracující s analýzou mezních veličin a firma je na této úrovni popisována jako produkční funkce. Upravování cen a množství výstupů se děje víceméně spojitě. Teorie jednání na této úrovni zdůrazňuje spíše uspořádání pobídek *ex ante* a účelné nesení rizika. Na této úrovni se také pohybují psychologové a vědci jiných společenských věd.

Mnoho ekonomických modelů začíná bez vlivu jakýchkoliv institucí, čili dohodnutých pravidel (např. Buchanan), aby je v pokročilejší analýze zapojilo do svého uvažování, především v souvislosti s logikou opakování určitých procesů (teorie her), nebo v souvislosti zkoumání nákladů a přínosů daného institucionálního řešení. Velmi časté je také pozměňování parametrů základních proměnných – tj. míry racionality a sebezájmu. Vliv vzájemného uspořádání společnosti, ať už modelové, či reálné, je tedy významnou a důležitou proměnou, která ovlivňuje ekonomické myšlení. Důležitost institucionálního přístupu a jeho zvláštní přitažlivost odráží také ta skutečnost, že tímto směrem zaměřili svou pozornost ekonomové různých proudů ekonomického myšlení, od zakladatele institucionálního směru myšlení T. B. Veblena, k ekonomům pěstujícím liberální myšlenky ekonomie, jako byl F.A. Hayek. Přitažlivost tohoto způsobu uvažování spočívá především v možnosti dosazení teoretických konstrukcí do reálných podmínek společnosti a možnosti potvrdit či vyvrátit tímto způsobem jejich platnost.

Závěr

Jakkoliv byli první ekonomové fascinováni samočinně se regulujícími tržními silami, nezapomínali, že součástí přirozeného řádu věcí je také působení vlád a různých veřejných politik či existence různých kolektivních akcí, ať už s pozitivními či negativními důsledky. Pozdější zformování teorií, vytvářející modely všemocného trhu, bylo sice brilantní, avšak čistě teoretickou spekulací o možném fungování společnosti, vycházející ze zjednodušeného vnímání reality. Tato skutečnost je ostatně důvodem, proč se ekonomie čím dál častěji zaměřuje nejen na tržní instituce, ale také na instituce právní a dokonce i morální, a učí se chápat skutečnou povahu těchto institucí. Tento komplexnější přístup ekonomům umožňuje nově odpovídat na základní otázku týkající se alokace zdrojů, která v pojetí institucionalistů zní: jak alternativní soubory institucí a

soukromých a veřejných organizací ovlivňují existenci veřejného sektoru, chování lidí a alokaci zdrojů?

Od mnoha ekonomů proto již delší dobu zaznívá věta, že ekonomie už dávno není vědou o alokaci zdrojů. Při hledání toho, čím tedy ekonomie opravdu je, lze využít Keynesovu alternativní definici: *Ekonomie je schopnost myšlení v rámci modelů vymezených různými podmínkami, spojená s uměním výběru takových modelů, které se osvědčují v podmínkách současného světa* (Colander 2000, str. 137). U kořenů ekonomie v tomto pojetí, které prosazují i jiné proudy ekonomického myšlení, leží respekt k realitě, která nás obklopuje. Díky tomu mohou ekonomové rozšířit nejen oblast svého zájmu, ale mohou také obměnit svůj slovník. V tomto článku byla načrtnuta alespoň základní východiska, jež umožňuje vykročení za poměrně úzce vymezené hranice neoklasické ekonomie, která dokáže vyložit základní principy fungování tržního mechanismu, není však schopna reflektovat komplexnost skutečného světa.

Smyslem tohoto textu nebylo popírat principy, na kterých fungují trhy - ekonom by měl být přesvědčen o blahodárném působení konkurence na trhu, o onom „prvním počítači ve službách lidstva“. Na druhou stranu však platí, že nemusí být přesvědčen o *vylučnosti* tržního mechanismu, neboť může do svých úvah započítat i celou řadu jiných institucí. Instituce trhu je v dnešní době sice nejvýznamnější, avšak ne jedinou součástí ekonomického systému. Účelem tohoto článku tedy bylo jednak nabídnout pozitivní teoretickou alternativu zkoumání světa kolem nás, jednak vyzvat k obezřetnosti při používání některých pojmů, které se pro popis reálného světa nehodí a samy o sobě, bez dalšího upřesnění, nemají velkou vypovídací schopnost.

Literatura

- [1] BOURDIEU, P. Teorie jednání. Praha, Karolinum, 1998
- [2] BRAUDEL, F. (1999) Dynamika kapitalismu. Praha, Argo, 1999
- [3] COLANDER, D. (2000): The Death of Neoclassical Economics. *Journal of the history of Economic Thought*, ročník 22, č. 2, 2000, pp. 127-143
- [4] COLANDER, D. (2006) The Santa Fe Complexity Vision and the Teaching of Economics. draft, <http://www.santafe.edu/arthur/Papers/Colander.html> [cit. 28.2.2006]
- [5] FUCHS, K. (1995): Základy mikroekonomie. Brno, Masarykova univerzita, 1995
- [6] HAYEK, F. A. (1994): Právo, zákonodárství a svoboda: nový výklad liberálních principů spravedlnosti a politické ekonomie. Praha, Academia, 1994.
- [7] HIRSCHMAN, A. O. (2000): Lidské vášně a osobní zájmy: politická obhajoba kapitalismu v čase před jeho triumfem. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2000.
- [8] HIRSCHMAN, A. O. (1982): Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble? *Journal of Economic Literature*, roč. XX., č. 4. 1982, pp. 1463-1484
- [9] HODGSON, G. M. The Approach of Institutional Economics. . In *Journal of Economic Literature*, ročník XXXVI, č. 1, 1998, str. 166-192
- [10] HOLMAN, R. a kol. (2001): Dějiny ekonomického myšlení. Praha, C.H. Beck, 2001.
- [11] HOLMAN, R. (2006): Vize a model v ekonomii a její výuce. <http://www.cse.cz/old/bulletin/etce32.pdf> [cit. 12.2.2006]
- [12] HOPPE, H. (2006): Ako zabrániť nedobrovoľnosti v spoločenských vzťahoch: Preč s demokraciou. http://www.libinst.cz/etexts/Hoppe_demokracie.pdf [cit. 28.2.2006]
- [13] CHANG, H.-J. - EVANS, P. (2000): The role of institutions in Economic Change. Third draft: <http://www.othercanon.org/papers/> [cit. 17.2.2006]
- [14] CHANG, H.-J. (2002): Breaking the Mould: An Institutionalist Political Economy Alternative to the Neoliberal Theory of the Market and the State. *Cambridge Journal of Economics*, roč. 26., č. 5., 2002, pp. 539-559
- [15] JACKSON, P.M., BROWN, C.V. (2003): Ekonomie veřejného sektoru. Praha, Eurolex Bohemia, 2003
- [16] MLČOCH, L. (1996): Institucionální ekonomie. Praha: Karolinum, 1996
- [17] MLČOCH, L. (2000): Úvahy o české ekonomické transformaci. Praha, Vyšehrad, 2000
- [18] PIPES, R. (1998): Dějiny ruské revoluce. Praha, Argo, 1998
- [19] POLANYI, K. (2006): Velká transformace. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006

- [20] ROTHBARD, M. N. (2001): *Ekonomie státních zásahů*. Praha, Liberální institut, 2001.
- [21] SMITH, A. (2001): *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha, Liberální institut, 2001
- [22] SCHUMPETER, J. A. (2004): *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno, CDK, 2004
- [23] STIGLITZ, J. E. (2003): *Jiná cesta k trhu: Hledání alternativy k současné podobě globalizace*. Praha, Prostor, 2003
- [24] TOBOSO, F. (2001): Institutional individualism and institutional change: the search for a middle way mode of explanation. *Cambridge Journal of Economics*, roč. 25, č. 6, 2001, pp. 765-783.
- [25] WEISS, T. (2001): *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*. <http://eh.net/bookreviews/library/weiss.shtml> [cit. 14.6.2006]
- [26] WILLIAMSON, O. E. *The economic institutions of capitalism : firms, markets, relational contracting*. New York: Free Press, 1985. ISBN: 0-02-934820-X

TŘI ARCHETYPY EVROPSKÉ SOCIÁLNÍ POLITIKY

SVOBODA, F. *Tři archetypy evropské sociální politiky*. 1. vyd. Brno: Munipress, 2012. 158 s.
ISBN 978-80-210-5990-0.

Recenzovali: Prof. PhDr. František Ochrana, DrSc.

Doc. PhDr. Jiří Winkler, Ph.D.

Úvod

Každá společnost si vytváří vlastní systém spravedlnosti. *Ubi societas, ibi ius*. Lidská obec se ale nerozvíjí pouze díky vztahům založeným na právech a povinnostech, ale také díky vztahům charakterizovaným nezištností, milosrdenstvím a společenstvím.¹

Pokud nahlédneme do Etymologického slovníku, zjistíme, že slovo ekonomie (economics) se odvozuje od řeckých slov *oikos* (dům) a *nomos* (řídít). Ekonomie je v tomto pojetí naukou o hospodaření. Pokud se ale s tímto obecně přijímaným výkladem nespokojíme a půjdeme do hloubky, zjistíme, že slovo *nomos* je rovněž odvozeno, a to od slova *nemein*, tj. přidělit, rozdělit, dát každému, co mu patří. Tento význam je spojen se jménem řecké bohyně odplaty *Nemesis*, která podle zásluh či nepravostí odměňovala či trestala lidi.

Slovo ekonomie tedy v sobě skrývá více než jen starost o hospodářství; v jeho základech leží touha po spravedlnosti – společné východisko ekonomických úvah přinejmenším v období antiky a scholastiky. Navzdory názorovým posunům pozdějších škol ekonomického myšlení můžeme vyjádřit přesvědčení, že pouto mezi spravedlností a ekonomikou nebylo nikdy zcela rozvázáno.

Pokud vyjdeme z Aristotelova dvojího pojetí spravedlnosti – komutativní a distributivní – pak první z nich představuje spravedlnost ve směně, která je aparátem neoklasické ekonomie velmi dobře popsána. Druhé pojetí spravedlnosti – distributivní spravedlnost – pak zkoumá dobročinnost a upotřebení soukromého vlastnictví nikoliv k vlastnímu prospěchu, ale k dobročinným a obecně prospěšným účelům. Tato kniha tedy bude věnována tomuto druhému pilíři spravedlnosti – dobročinnosti, která před maximalizací užítka jednotlivce staví vytváření institucionálního rámce umožňujícího efektivní spolupráci.

Lidské jednání bylo vždy podřízeno pravidlům soužití ve společnosti. *„Bylo určováno imaginárním světem nábožensko-filosofických či mytologických představ a obrazů, hodnot a symbolů, ve které člověk věřil a které uznával a respektoval. S formováním novověké a moderní společnosti se situace mění tím, že kladení otázky po smyslu jednání v etickém či nábožensko-filosofickém smyslu je nabazeno hledáním co nejefektivnějšího, co nejúčelnějšího způsobu řešení problémů. Toto hledání již není intuitivní, ale racionalizované a vědomé. Představa světa stvořeného a řízeného Bohem byla nabazena představou o světě jako dokonale seřazeném stroji či efektivně fungujícím systému.“²* Nebyla však nahrazena plně a oba přístupy k lidskému jednání dnes fungují souběžně.

Struktura knihy je inspirována texty Davida Colandera, který hovoří o vizi komplexnosti v ekonomii. Vybízí k náhledu na ekonomické jevy jako na komplexní, sebe-organizující a sebe-adaptující systémy. V centru zájmu už nemusí být rovnováha těchto systémů, ale pochopení principů, na kterých tyto systémy vznikaly a vyvíjely se, neboť předvídat směr vývoje či jeho výsledek nejsme schopni. V podobném duchu poznamenal i francouzský historik Francois Furet, že úkolem odborníků ve společenských vědách není předpovídat budoucnost, ale pochopit minulost a objasnit přítomnost. Podobně i Karl Polanyi hovoří

¹ Srov. Benedikt XVI., 2009, str. 13.

² Cit. Mucha, 2000, str. 7–8.

o nutnosti „zbavit se vžitých domněnek, že ekonomie je oblast, již si lidé vždy museli být vědomi. Obrazně se dá říci, že prvky ekonomie byly původně vklíněny do situací, které samy o sobě neměly ekonomickou povahu, a ani jejich cíle a prostředky nutně nemusely být materiální. Koncept ekonomie krystalizoval v průběhu dějin. Avšak čas ani historie nám neposkytly konceptuální nástroje nutné k proniknutí do labyrintu společenských vztahů, do nichž je ekonomie vklíněna.“³

Z těchto principů tedy vychází i tato kniha. Metodologicky je inspirována knihou Douglase Norhe *The Rise of the Western World*, interpretativní studie sestavené převážně ze sekundárních zdrojů, „... jejímž cílem nebylo poskytovat detailní a vyčerpávající studie, jak to činilo standardní ekonomické dějepisectví, či nabízet precizní a empirické testování, jež nabízí cliometrie, jako spíše ukázat na nové způsoby zkoumání evropských hospodářských dějin.“ V podobném duchu i kniha, kterou držíte v rukou, nabízí odlišnou perspektivu na širší kontext aktivit, řazených dnes pod pojem sociální politiky, resp. hlubší souvislosti různých podob těchto jevů, a odpovídá na otázky, jaké byly cíle aktivit, spojených s péčí o spravedlnost a společné dobro, kdo je naplňoval a jakými prostředky.

Zvláštní dík patří recenzentům knihy, Františku Ochronovi a Jiřímu Winklerovi, kteří celý text přečetli s velkou pozorností a díky jejichž připomínkám mohl být text pozměněn k lepšímu. Za všechny chyby a nedostatky, které se nepodařilo odstranit, nesu pochopitelně odpovědnost já sám.

Text se ve své finální podobě zaměřuje na tři instituce dobročinnosti, univerzální vzory jednání předávané výchovou a kulturou, u nichž lze v evropské civilizaci vysledovat dlouhou vývojovou linii od antického Řecka a Říma přes středověké křesťanstvo po dnešní komplexní systémy sociálních politik. Jedná se o dar (resp. almužnu), práci (resp. nabídku obživy) a půjčku. Konkrétní organizace dobročinných aktivit se proměňovala spolu s kulturním a hospodářským rámcem, vzorec lidského jednání však zůstával stejný. Proto je v názvu knihy využit pojem *archetyp*, který je výpůjčkou z filosofie. I když je zmíněn s jistou terminologickou lehkostí či snad bezstarostností, přesto – jak jsem přesvědčen – je využit smysluplně. Z hlediska ekonomických věd by možná bylo přesnější použít termín *instituce*, avšak vzhledem k neujasněné terminologii a mnohdy nesprávnému užívání tohoto pojmu v češtině jsem se přiklonil k řešení využít alespoň v názvu knihy pojem *archetyp*, neboť čtenáři lépe napoví, co je obsahem knihy.

Aby byl pohled na tři podoby dobročinnosti skutečně komplexní, jsou jednotlivé okruhy představeny v historickém kontextu, jako součást institucionální struktury západní civilizace. Lidé v každé době usilovali o vytvoření určité rovnováhy ve společnosti jedinců s rozdílnými zájmy. Sloužily k tomu instituce založené na principu povinností a s tím spojených výhod a odměn. Ve všech institucích se počítalo se vzájemnými službami, s aktivováním prvků egoismu na straně jedné a dobročinnosti na straně druhé. Protože však tyto rozdílné zájmy v duši jednotlivce spolu nikdy zcela nekonvenovaly, mohlo dojít k určité harmonii jedině tak, pokud se tyto zájmy uvedly do souladu se zájmy druhých lidí, tedy byl-li vytvořen takový institucionální rámec, který napětí mezi egoismem a obecným dobrem kontroloval.⁴

Poznání různých systémů budování společenské rovnováhy, jak jsou popsány v této knize, pak může být inspirací i pro dnešní dobu, protože zvláště ve veřejném a neziskovém

³ Le Goff, 2005, str. 20.

⁴ srov. Mucha, 2000, str. 145.

sektoru platí, že i nové instituce vznikají na troskách starých, ze kterých často přebírají některé prvky či principy. Současnost veřejného, resp. neziskového, sektoru může být plně pochopena pouze ve spojitosti s minulostí, a z toho důvodu se tato kniha může stát užitečným zdrojem informací pro všechny, kdo se věnují problematice sociální politiky, dobročinnosti, neziskovému sektoru, dějinám ekonomického myšlení apod. Všem ostatním se může stát malým, byť nedokonalým příspěvkem k hlubšímu poznání světa kolem nás.

Dar

Ve zkoumání dějin dobročinnosti můžeme začít od principu reciprocity, který ekonomové považují za základní axiom lidského jednání.⁵ Reciprocitou v lidských vztazích rozumíme univerzální tíhnutí ke směně, které se může realizovat dvěma různými způsoby.⁶ Využijeme-li slov Adama Smitha, pak první způsob směňování můžeme charakterizovat jako směny neosobní, tržní, kde se realizuje „sklon k obchodování, vyměňování a směňování jedné věci za druhou“.⁷ To je tržní směna, vycházející z principů komutativní spravedlnosti. Vedle toho však ještě existuje směna společenská, v rámci níž jsou směňovány dary, pomoc a projevy náklonnosti, „velkomyslnost, lidskost, laskavost, soucit, vzájemné přátelství a úcta“.⁸ To je druhý, starší způsob směny, založený na principu distributivní spravedlnosti. Oba typy směn mají svou důležitou funkci a svou vnitřní logiku. Nekooprativní jednání maximalizuje užitky ze směny a vytváří základ pro specializaci a růst bohatství⁹. Kooperativní jednání v osobních směnách je postaveno na reciprocitě darů, drobných laskavostí a pomoci a maximalizuje zisky ze společenských směn, např. udržováním přátelských vztahů a vytvářením institucionálního rámce umožňujícího efektivní spolupráci mezi členy společnosti.¹⁰

Máme-li začít zkoumat dar jako první ze tří hlavních pilířů dobročinnosti, musíme začít v době, kdy ještě oba typy směn nebyly tak ostře odděleny jako v dnešní době. Ekonomiku daru jako instituci *sui generis* začali objevovat nejdříve antropologové, zkoumající systémy smluvního práva a soustavy ekonomických závazků poutajících různé části a podskupiny tzv. primitivních společností. Závěry jejich výzkumů hovoří o starších principech směňování ve společnostech, které sice nepostrádaly ekonomický trh, ale jejichž směnný režim se lišil od dnešního¹¹. Směnný mechanismus v těchto společnostech fungoval už před zřízením instituce obchodníka, před vznikem peněz, zároveň byl daleko více závislý na institucích právních, náboženských, morálních, politických a rodinných. Ekonomika daru byla natolik komplexním jevem, že se stala společným východiskem pro několik různých institucí – trhem a úvěrem počínaje, zdaněním a almužnou (resp. sociální pomocí) konče.

Tyto počátky ekonomiky daru jako hlavního výsledku všeobecného tíhnutí ke směně budou v následujícím textu nastíněny, aby vynikla jedna důležitá skutečnost – že ekonomika a dobročinnost vyrůstají ze stejných kořenů. Poté, co bude stručně představena emancipace tržní směny od daru, bude poukázáno na posun v chápání daru v řeckém a židovsko-křesťanském civilizačním okruhu. Zatímco v řeckém světě měl dar

5 Princip reciprocity je v lidském jednání hluboce vkořeněn. Negativní i pozitivní reciprocitu jako typický rys jednání nalezneme již u šimpanzů, našich nejbližších příbuzných. Více viz Smith, V. L., 1998, str. 5. Pozitivní reciprocita jako dobrovolná společenská směna zlepšuje situaci všech zúčastněných. Negativní reciprocita je nutně spojena s existujícím systémem práv a povinností a respektem k daným pravidlům.

6 Viz Smith, V. L. 1998, str. 1.

7 Smith, A. 2007, str. 19.

8 Smith, A. 2007, str. 38.

9 Když agenti maximalizují svůj užitek proti maximalizačnímu jednání druhých, maximalizují také celkové zisky ze směny. Jak podotýká V. L. Smith, princip nekooprativní rovnováhy objevil již v r. 1838 A. A. Cournot, avšak my ji nazýváme rovnováhou Nashovou.

10 Skutečnost, že lidé jsou zároveň kooperativní i nekooprativní, je dokládána také experimentálně.

11 Mauss, 1999, str. 4.

především osvědčit ctnost dárce, v židovsko-křesťanském měl být prostředkem ke zlepšení života příjemce. Charita byla sice také zdrojem ctnosti, cílem však bylo zmírnění bídy druhých.

Dar jako směna

Zdá se, že pozitivní reciprocita jako dobrovolná společenská směna vznikla v nukleární rodině, kde blízký příbuzenský vztah zajišťoval přežití genů. Význam pozitivní reciprocit byl zpočátku zřejmě spíše slabší, neboť uvnitř rodu bylo snazší uplatnit negativní reciprocitu díky možnosti jednoduššího detekování a potrestání černého pasažéra. Později však, v souvislosti s rozšířením modelu rodinné reciprocit do širšího kruhu kmenové společnosti, nabyla na významu pozitivní reciprocita. V dalším kroku pak již *genius of trade* umožnil rozšířit zisky ze společenské směny za hranice rodiny a kmene.¹²

V ekonomických a právních systémech předcházejících těm dnešním nedocházelo při směně takřka nikdy k prosté výměně statků, bohatství a výrobků. Důvody byly dvojí: především to nebyli jednotlivci, kdo směňovali, ale byla to společenství (dnes bychom řekli právnické osoby), která uzavírala smlouvy a vzájemně se zavazovala. Navíc předmětem směny nebyly jen statky, tedy věci ekonomicky užitečné, ale také zdvořilosti, hostiny, obřady, vojenská výpomoc, slavnosti či ženy¹³; u těchto směn byl obchod jen jedním momentem a oběh hmotných statků jen jedním bodem smlouvy mnohem obecnější a trvalejší. I v těchto společnostech fungoval pojem hodnoty; ekonomiky dokázaly hromadit velké přebytky, které však byly často vynakládány zcela ztrátově, způsobem, který v sobě neměl nic obchodnického.¹⁴ Tato ekonomika byla plná náboženských prvků, platidla měla svou individualitu a magickou moc a pojila se ke klanu nebo k jednotlivci. Oběh věcí, služeb a platidel nebyl odvislý primárně od jejich užitečnosti, ale od vazeb mezi lidmi, které ustavoval či upevňoval. Vzájemné služby a protislužby, nazývané antropology systémem totálních závazků, se formálně uskutečňovaly na principu dobrovolnosti, třebaže byly ve své podstatě pod hrozbou sankce povinné. Totální závazek zahrnoval nejen povinnost oplácet přijaté dary, ale předpokládal ještě další dvě povinnosti: povinnost dary poskytovat a povinnost dary přijímat. Dar měl posílit vazby mezi dárce a obdarovaným, byl především smlouvou. Odmítnout dát či odmítnout si vzít bylo totéž jako vyhlásit válku, jako odmítnout spojenectví a přátelství. Zejména v tomto smyslu byla ekonomika daru předpokladem pozdější ekonomiky barterové, resp. tržní, neboť k tomu, aby spolu lidé mohli obchodovat, se napřed museli naučit odkládat kopí¹⁵.

¹² Smith, V. L. 1998, str. 5.

¹³ Mezi kmeny byly vyměňovány mladé ženy na vdávání, jako mechanismus udržení míru a politické stability. Do tohoto klidného prostředí pak mohla vstoupit obchodní směna mezi kmeny, takže lze říci, že první rozšíření obchodu za hranice kmene se uskutečnilo díky nepotismu. O tom, jak funkční tento model byl, svědčí i jeho dlouhodobé přežívání, které můžeme ilustrovat třeba i sňatkovou politikou římského impéria či evropských královských dvorů hluboko do 18. a 19. století.

¹⁴ Příkladem může být instituce tzv. potlače – výměny soutěživého typu, kdy často docházelo k „zápasu bohatství“, k přebíjení daru darem, k ničení nahromaděného majetku, aby vítěz tohoto zápasu mohl postoupit na společenském žebříčku výše než poražený. Neoplačený dar staví toho, kdo jej přijal, do podřízeného postavení. Proto musí být dar oplacen.

¹⁵ Mauss, 1990, str. 82.

Podobně jako ekonomika daru předcházela tržní směně, tak mincovním platidlům předcházela platidla předmincovní, často se specifickými způsoby oběhu. Ve všech společnostech předcházejících ty, kde se staly platidlem zlaté, stříbrné a bronzové mince, se jako prostředků směny a platidla používalo nejen cenných kovů, ale i jiných předmětů, např. různých kamenů a mušlí¹⁶. Některá tato předmincovní platidla měla kromě své ekonomické hodnoty také povahu magickou, navíc často zůstávala spjata s individualitou svých někdejších vlastníků a se smlouvami mezi právníckými osobami. Jejich hodnota byla také subjektivní a osobní¹⁷. Zatímco mincovní či papírová platidla v dnešním slova smyslu jsou nástrojem, který člověka závazku vůči druhému zprošťuje, u předmincovních platidel tak jasná distinkce neexistovala. Velmi často byla spojena s institucí daru a s jeho závazky. Rozvolnění vazby mezi platidly a jejich magickou mocí či osobními závazky se podle antropologů dělo postupně¹⁸. Zpočátku zřejmě lidé zjistili, že některé předměty, vesměs magické a vzácné povahy, se užíváním neničí, a přisoudili jim kupní sílu. Později, když se tyto předměty podařilo uvést do oběhu v rámci kmene i mimo něj, si lidé uvědomili, že by tyto kupní nástroje mohly sloužit i jako prostředek počítání a oběhu bohatství. Teprve ve třetí fázi vývoje, pravděpodobně v semitských společnostech, byl vynalezen způsob, jak tyto cenné věci oddělit od emitentů (od skupin a jednotlivců) a učinit z nich trvalé, univerzální nástroje měření hodnoty.

Ekonomika daru předcházela a dala vzniknout také institucím prodeje a úvěru. Nelze říci, že „v primitivních společnostech znali jen režim směny; v pokročilejších se praktikuje prodej za hotové a prodej na úvěr je charakteristický pro nejvyšší stupeň civilizace“¹⁹. V právní kategorii daru byl totiž zakotven i pojem úvěru. Na jedné straně se ze systému darů věnovaných a k jistému datu vrácených vyvinula – zjednodušením, přiblížením dříve oddělených časových úseků – naturální směna. Na straně druhé se díky prodloužení časových úseků vyvinula také koupě a prodej na úvěr a půjčka. Rozlišení mezi závazkem a plněním za úplatu na jedné straně a darem na straně druhé je podle Mausse v právu velkých civilizací poměrně novodobou záležitostí.

Ekonomika daru tedy byla právním a zároveň ekonomickým systémem, ve kterém se ustavičně vydávalo a převádělo značné bohatství. Nelze ho nazvat směnou, či dokonce obchodem, protože byla-li transakce vedena s výhledem okamžitého zisku, stával se její iniciátor předmětem značného opovržení²⁰.

16 Více viz Bernstein, 2000, str. 34–40, nebo Maus, 1990, str. 23–30.

17 Předmět směny mohl získávat na své hodnotě s narůstajícím počtem transakcí, kterých se jako prostředek směny zúčastnil. Mauss hovoří o platidlech *vayqu'a* na Trobriandských ostrovech, kde byly znakem bohatství. Zároveň existovalo pravidlo, že obdarovaný je nesměl držet příliš dlouho. Na přijatý dar sice existovalo vlastnické právo, avšak bylo to právo specifické. Skrývalo v sobě „zároveň vlastnictví i držbu, zástavu i pronájem, byla to věc prodaná i koupená a současně uložená“. (Mauss, 1990, str. 24) Právní zásady, které jsou v dnešní době izolovány, byly tehdy propojeny. Obdarovaný si je mohl ponechat jen v období mezi obřady směn kula. Nebyly to jen netečné předměty, naopak, měly vlastní jména, osobnost, historii i legendy. Další typy platidel s podobnými rysy viz Maus, 1990, pp. 31–33.

18 Mauss, 1990, str. 101.

19 Varování před tímto zjednodušujícím pojetím, které uplatňoval např. Edouard Cuq, nalezneme rovněž u Mausse, 1990, str. 36.

20 Nezištnost, ať už domnělá, nebo skutečná, je jedním z charakteristik ekonomiky daru, která v některých institucích přetrvala dodnes, např. v instituci šlechtictví či v instituci církve, které mají být schopny štědře vydávat a nečekat nic zpět. P. Bourdieu uvádí příklad vévody, který dal svému synovi měšec dukátů, a když se mu syn po půl roce pochlubí, že peníze dosud neutratil, vévoda měšec vezme a vyhodí ho z okna. Dává tím synovi lekci z nezištnosti, nezaujetí, „noblesse oblige“ (Bourdieu, 1998, str. 86). Podobně i významní

Dar jako ctnost

Je všeobecně považováno za dané, že filantropie, tak jak ji známe v západním světě, vychází z etických hodnot odvozených z židovsko-křesťanské tradice. Méně známou skutečností je, že filantropie má své kořeny už v ideálech antiky, v různých ideových koncepcích starověkého Řecka i Říma. Nejlepším důkazem je už samotné slovo filantropie.

Jak uvádí Birger A. Pearson²¹, řecké slovo *philantropia* má dlouhou tradici užívání. Původně byl tento pojem spjat s oblastí náboženství a označoval lásku bohů k lidem. Podle antické mytologie byl prvním dobrodincem lidstva titán Prométheus, jenž dal smrtelníkům oheň, který předtím bohové lidem za trest odňali. Protože bohové považovali předání ohně za krádež, potrestal Zeus Prométhea a připoutal ho na vrcholek hory, kde byl vystaven chladu, horku a také každodenním útokům orla, živícího se jeho játry. Tento mýtus zpracoval Aischylos ve svém dramatu *Upoutaný Prométheus*, kde klade Diovy do úst slova, že trest, který Prométhea postihl, je trestem za jeho lásku k lidem (*philanthropos*). Zde je poprvé doloženo užití slova *philantropos* a Prométheus se tak stal prvním známým filantropem²². Od 5. století před Kr. používali Řekové adjektivum *philanthropos* jako přídavné jméno věnované bohům, kteří lidem poskytovali dary či jim byli různým způsobem prospěšní. Později se téhož slova začalo užívat i pro zvláště výjimečné lidi, zvláště vládců, jako byl třeba Kýros Mladší či kyperský vládce Evagoras. Takové používání pojmu filantropie ve vztahu k lidským bytostem vedlo jen k částečnému významovému posunu. Filantropie sice začala být považována za lidskou ctnost, avšak jejím zdrojem byli bohové²³.

Nejlepším příkladem jsou starověké Athény. Stát měl příjmy z veřejného vlastnictví (zejména zlatých a stříbrných dolů), z daní placených cizinci a z omezeného množství nepřímých daní²⁴. Tato praxe vyplývala ze skutečnosti, že na rozdíl od starověkých říší Orientu Řekové zcela odmítali přímé zdanění, které považovali za urážku důstojnosti plnoprávných občanů. Občané nechtěli na příkaz státu odevzdávat své peníze, ale chtěli svobodně nabízet služby a své peníze. Jednalo se o semiobligatorní dary, jež bohatší jedinci darovali ve prospěch společnosti. Toto benevolentní uspořádání veřejných financí bylo v té době charakteristické zejména pro demokracii, ostatní vládců preferovali přímý výběr daní v podobě desátku či pozemkové daně.

O řecké společnosti víme, že dávání a přijímání takovýchto darů bylo teoreticky dobrovolné, v praxi však velmi často nedobrovolné. V Athénách existovala instituce zvaná *leitúrgie*, což byla neplacená práce plnoprávného občana pro stát nebo veřejná služba poskytovaná soukromými osobami na vlastní náklady. Vzhledem k omezenosti veřejných rozpočtů se proto nejbohatší mužové střídali, obvykle po roce, v placení

představitelé církví či náboženských společností opakovaně zdůrazňují schopnost štědrého daru, neboť dar je důležitou součástí lidského života.

21 Pearson, 1997.

22 Viz Pearson, 1997, str. 1.

23 Pearson, 1997, str. 2–5.

24 Výnosy z dolů byly až do roku 483 př. Kr. rozdělovány mezi občany Athén. V tom roce však athénský vojevůdce Themistokles navrhl pořídit z těchto výtěžků loďstvo, a přesméroval tak část výnosů ve prospěch rozpočtu obce.

nákladů na některé výdaje státu. Tímto způsobem byly financovány chrámy a náboženské oslavy, veřejné práce, stavby lodí (*trierarchie*) či náklady na divadelní představení²⁵.

Kromě toho existovaly tzv. *epidoseis*, dobrovolné dary, které stát vypisoval v dobách nouze. Kdo se rozhodl přispět, jeho jméno a výše částky byly vyvěšeny na veřejném místě, kde zůstaly tak dlouho, dokud dárce celou částku nesplatil. Dary byly „dobrovolné“, nepřispět však znamenalo riziko veřejného opovržení²⁶.

V lepších časech bohatí soupeřili o to, aby mohli ukázat své bohatství a svou starost o obecné blaho, k čemuž byli povzbuzováni veřejnými poctami. Později se však toto bříme stalo natolik tíživým, že se ho někteří chtěli zbavit. Jedním z hlavních důvodů bylo, že se z těchto darů platily i mimořádné výdaje na vedení válek. V okamžiku, kdy výše platu vojáka byla pro chudší občany lákavější než obdělávání pole, rozdělila se společnost na militaristicky naladěné chudší občany a bohatší občany toužící po míru. Roku 482 př. Kristem byla na tři vyšší vrstvy poprvé uvalena zvláštní daň pro mimořádné situace, tzv. *eisphora*. Tím byla porušena zásada nezdaňovat přímo athénské občany a došlo k podlomení občanského ducha, potřebného k zajištění štedrých darů obci. Výpadek v příjmech obce byl nahrazen úvěrem pro pokrytí výdajů veřejných rozpočtů, což ve svých důsledcích natrvalo pozměnilo praxi v oblasti veřejných financí. Rostoucí přijatelnost úvěru povzbuzovala a byla povzbuzována pádem úrokových sazeb, takže od konce 5. století př. Kristem máme stále četnější doklady o veřejném dluhu²⁷. Jedná se patrně o první doklad vytěsnění soukromých aktivit vládním zásahem²⁸.

Filantropie v řeckém pojetí byla s reciprocitou ve společenských vztazích spojena velmi úzce. Aristoteles zmiňuje Xenofonův výrok: „Pokud někdo touží po ochraně bohů, musí konat skutky zbožnosti; jestliže chce být člověk milován svými přáteli, musí jim pomáhat; jestliže chce být oceňován městem, musí mu sloužit.“²⁹ Tato definice v kostce vystihuje význam obdarovávání v tradičních a starověkých společnostech, který spočívá v reciprocitě. Dary utvářejí přátelské vztahy, a tudíž díky nim vzniká sociální síť, což charakterizuje Senekův výrok: „Musím být daleko opatrnější při vybírání příjemců svých darů než při výběru příjemců svých půjček.“³⁰

Zvláštním rysem řecké dárcovské kultury tedy bylo zaměření se na situaci toho, kdo dává. V antické filosofii měly motivy dávání jen málo společného s materiální situací příjemce, a pokud zohlednění situace příjemce nějakým způsobem ovlivňovalo udělení daru, pak pouze v tom ohledu, zda je příjemce schopen opětovat tuto podporu. Od Aristotela po Seneku se úvahy o dárcovství, ať už jednotlivce, či státu, odvíjely od poskytnutí těch statků, které považoval za nejvíce žádoucí dárce, nikoliv příjemce.

Specifikem řecké společnosti byl, v kontrastu k židovské či křesťanské společnosti, postoj k bohatství a k chudobě. Bohatství, či alespoň dostatečné prostředky, byly všeobecně považovány za předpoklad ctnostného života. Bohatství bylo nejen nezbytné

25 Jednalo se o tzv. *chorégie*, kdy pověřený bohatý občan musel na vlastní náklady najmout zpěváky, hudebníky a tanečníky, dát je vycvičit, platit je a opatřit jim úbory a kostýmy.

26 Srov. MacDonald, 2006, str. 33.

27 Viz Macdonald, 2006, str. 35–36.

28 Z ekonomického hlediska je základní rámec problematiky vytěsňování nastíněn v Bergstrom, T. Blume, L. Varian, H. 1986.

29 Davis, S. 1996, str. 6.

30 Davis, S. 1996, str. 7.

k životu, ale bylo nutné k životu ctnostnému, který zahrnoval i náležité užívání bohatství. Oproti tomu chudoba byla představována jako něco, čemu je nezbytné se vyhnout, jako skutečnost, která snižuje společenské postavení. Ztráty bohatství vedoucí k chudobě se Řekové skutečně obávali. Rozlišovali dva druhy chudoby – *penia* a *ptochia*. *Penia* znamenala „nedostatek či nouzi“. *Penes* byl člověk, který byl sotva schopen postarat se o živobytí. To byly podmínky většiny populace antického světa, jenž mezi chudé zahrnoval i ty, kteří pracovali rukama, protože manuální práce nepožívala v řecké společnosti velké úcty, jak dokládá Xenofonův výrok ze spisu *Oikonomikos*: „Obory, jimž se říká řemeslné, nemají dobrou pověst a právem mají také ve městech malou vážnost. ... Při těchto zaměstnáních nemají lidé vůbec čas věnovat se přátelům a veřejnému životu, takže pak platí za špatné přátele a špatné obránce vlasti.“³¹ Platon ve své Ústavě ponechával zemědělské a řemeslné aktivity zcela v rukou otroků.

Druhá podoba chudoby – *ptochia* – byla ještě horší. *Ptochos* byl ten, kdo byl naprosto bez prostředků a snížil se k žebrání. Žebráky si společnost ošklivila a dílem se jich bála. Platon ve své Republice vypovídal žebráky ze svého ideálního státu na základě domněnky, že jsou to pravděpodobní kapsáři, zloději, vykradači chrámů a kriminální typy obecně. Tito lidé stáli mimo milosrdenství, byli vytěsněni za hranice antické dobročinnosti.³²

Dar jako záležitost spravedlnosti a lásky

Situace dárce začala být zohledňována v okamžiku, kdy se ve vývoji práva a náboženství objevují lidé jako zástupci bohů a mrtvých, se kterými bylo spojeno udělování almužen. Almužna je plodem mravního pojetí daru a majetku na jedné straně a pojetí oběti na straně druhé. Štědrost začala být povinnou. „Taková je stará morálka almužny, která se stala zásadou spravedlnosti: bohové a duchové souhlasí s tím, aby podíl, který jim náleží a který by byl promrháván ve zbytečných obětech, posloužil chudým a dětem.“³³ Přejít od ekonomiky daru s explicitní reciprocitou k daru jako almužně souvisí s odlišným vnímáním spravedlivé distribuce bohatství.

První náznaky obratu jsou spojeny se jménem bohyně Nemesis, bohyně odplaty a spravedlivého hněvu. Nemesis trestala ty, kteří pýchou či krutostí přinášeli utrpení druhým. Mauss jde ještě dále, když říká, že „štědrost je povinná, protože Nemesis mstí chudé a bohy za přemíru štěstí a bohatství některých lidí, kteří mají povinnost se tohoto přebytku zbavit“.³⁴ Almužna je tedy dar, který dárce uděluje chudému člověku, přičemž tento dar je zároveň darem bohům; jejím charakteristickým rysem je osobní rozměr dobročinnosti a zohlednění situace příjemce daru. Současně je ale almužna i vyjádřením spravedlnosti, protože spravedlnost dobročinnosti předchází. Nemohu totiž dávat druhému ze svého, aniž mu nejprve dám to, co mu náleží podle spravedlnosti³⁵.

31 Cit. podle Mosee, 1995, str. 30–1.

32 Více viz Pearson, 1997.

33 Mauss, 1990, str. 18.

34 Cit. Mauss, 1990, str. 18. Podobný výklad podává také Navia, 1996, p. 164.

35 Spojitost spravedlnosti a dobročinnosti je hodnotovou konstantou židovsko-křesťanské civilizace, od svitků Tóry k nejnovější encyklice papeže Benedikta XVI.

Tradice Starého i Nového zákona se od antického pojetí dobročinnosti odlišuje právě rostoucím důrazem na spravedlnost a sounáležitost společnosti. Tuto zásadu odráží i židovský pojem pro náboženskou povinnost výkonu dobročinnosti, tzv. *tzedakah*, značící spravedlnost a zároveň dobročinnost. To je tedy základní východisko židovské i křesťanské dobročinnosti, a je tedy v ostrém kontrastu s jejím pojetím, jak ho známe z antického světa, který chudé vytěsňoval na okraj společnosti. Je to kontrast tím silnější, pokud si uvědomíme, že v řeckých překladech hebrejských textů bývá často uvedeno slovo *ptochos*; hovoří se tedy o chudých z úplného dna společnosti.³⁶

Židovská i křesťanská tradice považovaly chudobu za posvěcující hodnotu, zatímco bohatství – ač bylo znakem pozeňání – k upřednostňovaným hodnotám nepatřilo a bylo spojeno s četnými povinnostmi.³⁷

V četných textech Tóry se Bůh deklaruje jako ochránce chudých a utlačovaných. Prikazuje lidem (Ex 22,21–27), aby jednali vůči chudým podle jeho příkazů. V posvátných textech jsou vymezeny tradičně nejvíce ohrožené sociální skupiny, které jsou konkrétně vyjmenovávány – a do značné míry platí dodnes – vdovy, sirotci, cizinci, staří, chudí. Zejména k nim směřovala tehdejší dobročinnost.

Kázání Ježíše z Nazareta mohou být interpretována jako radikální pojetí židovské tradice, avšak v něčem ji překonávají. Až dosud negativně vymezené *zlaté pravidlo* „nečiň jiným, co nechceš, aby jiní činili tobě“ dostává pozitivní formulaci: čin jiným, jak chceš, aby jiní činili tobě. Proto již od počátku poskytovala církev systematickou pomoc chudým a nemocným.

Dobrym příkladem toho, jak církev přistupovala k chudým, či si přála přistupovat, je legenda o jáhnu Vavřinci, který během pronásledování křesťanů ve třetím století dostal od římských úřadů za úkol shromáždit a vydat „všechny poklady církve“. Jáhen Vavřinec, který byl za Valeriánova pronásledování hospodářem římské obce, si vyžádal lhůtu jednoho dne, aby je mohl shromáždit, a příštího dne přivedl úředníkovi všechny ubožáky a žebráky, které římská církevní obec živila. Tato legenda vypovídá o tom, že si církev plně osvojila charakteristiku zastánkyň vyděděnců lidské společnosti a vnímala je jako „nejdrahocennější poklady církve“. Idea křesťanské dobročinnosti, která se v této legendě zrcadlí, zůstává pro církev stálým měřítkem její činnosti.³⁸ Na okraj můžeme učinit poznámku, že je také nadčasovým svědectvím o světcově smyslu pro humor.

Křesťanský Západ, navazující na spolkový život starověkého Říma, rozvinul koncepci dobročinnosti, v níž almužna mohla být udělena nejen individuálně, ale i prostřednictvím charitativní organizace, což umožnilo větší efektivitu dobročinných institucí. V pozdní antice fungovala dobročinnost paralelně nejen pod světskou, ale i pod církevní správou. Vladaři, bohatí jednotlivci i křesťanské obce zakládali špitály a sirotčince, rozdělávali potraviny a v průběhu času vytvářeli různé formy pomoci potřebným.

Instituce charity byly v průběhu středověku organizačně zajišťovány trojím způsobem, podmíněným dobovými okolnostmi. V městských aglomeracích pozdní antiky byl organizací charity pověřen biskup jako představený církevní obce. Úpadek ekonomiky a úpadek měst vedly k přesunu péče o chudé především na řeholní řády, které měly

36 Cit. Pearson, 1997, str. 11.

37 Srov. Geremek, 1997, str. 7.

38 Srov. Halas, 2004, str. 100.

dobročinnost vepsánu do svých pravidel. Nový rozkvět měst a rostoucí individualizace společnosti v období vrcholného středověku přispěly k rozvoji laických a obecních (městských) aktivit, jež spočívaly na křesťanských základech, byly však organizovány mimo tradiční církevní struktury. Tyto tři podoby křesťanské dobročinnosti, jejichž vznik bude alespoň ve stručnosti dále představen, koexistují dodnes.

Základní rysy organizované křesťanské dobročinnosti byly položeny krátce po oficiálním ukončení pronásledování křesťanů. V *Apoštolských konstitucích* (3.–4. století) je biskupům dána zodpovědnost za organizaci charity. Nicejský koncil (325) pak biskupům přikazuje zřídit ve všech městech útulky pro potřebné. O účinnosti církevních charitativních zařízení máme doklad např. v dopise Juliána Apostaty Arsacioví (kol. 360), ve kterém císař přikazuje vybudovat v každém městě Galatie útulek, kam se budou moci uchýlit chudí a kde dostanou najíst. „Je ostudou, že žádný Žid nežebrá a že bezbožní Galijci (míněni křesťané) se starají nejen o své chudé, ale i o naše.“³⁹

Zejména 4. století představovalo pro oficiálně uznanou křesťanskou charitu novou výzvu a vyžadovalo sice velkodušné, leč efektivní vynakládání darů. Bazil Veliký rozlišoval mezi skutky lásky prokazovanými potřebným chudým a mezi nahodilým dáváním žebrákům, které považoval za málo smysluplné. V Caesareji, kde byl biskupem, založil univerzální instituci poskytující všechny druhy péče. V komplexu budov, stojícím přibližně míli od města, bylo rozdělováno jídlo a oblečení, byla zde poskytována lékařská péče, probíhala tu výuka. Přístřeší bylo poskytnuto poutníkům, chudým, sirotkům, nemocným a starým lidem. Ve svých kázáních sv. Bazil Veliký napomínal bohaté, aby nezanedbávali chudé, a zároveň obhajoval systematickou, organizovanou správu dobročinnosti. V dopisech, citovaných i reformátory charitativních aktivit v 19. století, uvádí, že ti, kteří dávají strádajícím a lidem skutečně potřebným, dávají Bohu, a budou odměněni, kdežto ti, kteří dávají každému tulákovi, hází to psovi, jenž je v nesnázích kvůli své špatnosti, a proto není politováníhodný⁴⁰.

Zde se rodí charitativní zásady čerstvě legitimované církve, které přetrvávají až do dnešní doby. Cíl charity je univerzální (celkové zlepšení lidského údělu), motivem je však zájem o konkrétní osobu v konkrétních nesnázích⁴¹. Na prvním místě stojí spravedlnost, jako „minimální míra“ lásky, což znamená „dávát druhému, co je jeho, co mu patří z důvodu jeho bytí nebo jednání;“⁴² tato zásada je odvozena z respektu k legitimním právům jednotlivce či národů. *Caritas* jako teologická ctnost však tuto spravedlnost překonává a dovršuje ji v logice daru a odpuštění. „Lidská obec se nerozvíjí pouze díky vztahům založeným na právech a povinnostech, ale mnohem více a na prvním místě díky vztahům charakterizovaným nezištností, milosrdenstvím a společenstvím.“⁴³ Ilustrací této zásady

39 *Letter to Arsacius*.

40 Viz Bremner, 1993, str. 14.

41 Stálým problémem dobročinnosti (stejně jako ekonomiky) byly a budou omezené zdroje. Tuto otázku řešil i sv. Augustin. Věděl, že i pro člověka s nejlepšími úmysly je nemožné pomoci všem, kteří jsou v nouzi. Ve spise *De doctrina christiana* uvedl výstižný příklad: předpokládejme, že máte k dispozici dar, který můžete dát jen jedné osobě. Jestliže může být obdarováno více osob a žádná z nich nemá větší potřeby než druhá a žádný nemá větší nárok vůči druhým, pak nejspravedlivější cestou, jak rozhodnout mezi nimi, je losování. Zde dal jasný návod, jakými cestami se mají ubírat myšlenky křesťanského dárce. Nejprve měly být zváženy potřeby a práva, v případě rovnosti mělo být ponecháno rozhodnutí na prozívatelnosti. Viz Bremner, 1993, str. 14.

42 Benedikt XVI, 2009, str. 13.

43 Benedikt XVI, 2009, str. 14.

může být právě charitativní areál sv. Bazila, který dokázal změnit urbanismus Caesareje a vytvořit nové centrum města, k němuž se lidé postupně sestěhovali z římského města. Dnešní Caesarea (Kaiseri) tak má centrum na místě Bazilova špitálu, stranou se dnes naopak nalézají ruiny staré římské obce.⁴⁴

Od doby císaře Konstantina docházelo k symbióze státu a církve, kdy si biskupové přibírali úkoly a povinnosti, které dnes náležejí do kompetence světské administrativy. Role církevní správy v životě společnosti dále narůstala, zvláště od 5. století, kdy západní provincie říše oslabovaly barbarské nájezdy a přestávala fungovat civilní administrativa. V témže období ustoupila městská ekonomika antického světa z latinského západu a spolu s ní upadla i římská civilní správa, a tedy i světská podpora veřejné chudinské péče. Jediné struktury, kterým se podařilo v těchto ztížených podmínkách přetrvávat, byla biskupství a církevní správa vůbec⁴⁵. Ta postupně přejala funkce a úkoly světské správy a zajistila na územích, jimž vládli barbaři, alespoň minimální přetrvání dosavadní úrovně antické civilizace a pokračování základní péče o chudé. Biskupové tento úkol převzali, pobízení jak papežskými dekrety, tak i závěry koncilů, např. koncilu v Orleans v roce 511. Církevní vlastnictví bylo považováno za „dědictví chudých“; biskup měl jako „otec chudých“ věnovat část výnosů z tohoto majetku na péči o chudé, ve venkovských oblastech byla chudým rozdělována třetina výnosů.⁴⁶ Od biskupa se očekávalo, že bude příkladem osobní štědrosti a bude vybízet kleriky i laiky ke skutkům dobročinnosti.

S úpadkem měst a přesunem problému chudoby do venkovských oblastí v sedmém století se přesunovaly i charitativní aktivity od městských biskupských stolců na venkovská opatství a kláštery, jejichž hospici převzaly odpovědnost za pomoc chudým stejně tak jako odpovědnost za poskytování pohostinství poutníkům. *Matricula* (seznam chudých lidí ve farnosti, o které bylo pečováno na náklady církve) a útulky při katedrálách byly sice udržovány i nadále, avšak od devátého století, vlivem trvalého úpadku měst a rostoucímu vlivu řádu sv. Benedikta, převážily významem i množstvím klášterní útulky. Systematická a organizovaná charita, budovaná v podmínkách městské civilizace pozdní antiky, ustoupila decentralizované univerzalistické podobě charity raného středověku, jejímiž hlavními aktéry byly kláštery.

Kláštery jednak rozdělovaly výnosy ze svého majetku, jednak shromažďovaly a přerozdělovaly dary od bohatších v rámci zprostředkující role, kterou hrála církev mezi bohatými a chudými. Benediktinská opatství byla hlavním pilířem dobročinnosti v tehdejší společnosti. Dobročinnost a pohostinství byly integrální součástí klášterního života, jak to doporučovala čtvrtá kapitola Benediktovy řehole. V 53. kapitole byla nastíněna povinnost a doporučené formy klášterní pohostinnosti, jež byla pevnou součástí života kláštera, jak dokládají četná svědectví a ilustruje např. ideální plán kláštera ze St. Gallen (poč. 9. stol.).⁴⁷

Chudoba byla v tomto období promyšlena především v kategoriích moci a síly, takže chudí byli definováni spíše v protikladu k mocným než k bohatým. Dobročinnost nebyla

44 Viz Frazee, 1980, str. 30.

45 Jak uvádí Dawson, 2003, str. 89: „...skutečným představitelem podrobeného obyvatelstva nebyl římský úředník nebo právník, ale křesťanský biskup. ... Organizoval obranu svého města, jednal s barbarskými náčelníky a především byl představitelem nové duchovní společnosti i staré světské kultury.“

46 Srov Geremek, 1997, str. 11.

47 Srov. Roberts, 1996, str. 25.

nijak selektivní, neboť „západní agrární společnost v raném středověku neměla větší problémy s těmi, kteří se rozhodli žít z podpory“⁴⁸. Až do 11. století byla města relativně málo lidnatá, s počtem obyvatel čítajícím se v tisícovkách⁴⁹; v takových sídelních jednotkách nebyla charita nijak anonymní a otázka efektivity daru nebyla pocitována tak naléhavě, jak tomu bylo u sv. Bazila či sv. Augustina, působících v lidnatých městech pozdní antiky⁵⁰. Teprve když od 11. století začíná docházet k rozvoji měst, začíná se proměňovat i institucionální podoba dobročinnosti, navracející se k podmínkám městské civilizace. Ve stejném období se započal i pozvolný proces rozpadu rodových společenství a snížení významu vazeb pokrevního příbuzenství, který umožnil individualizaci majetku⁵¹. Souběžně probíhala i individualizace zbožnosti, posilovaná vznikem žebavých řádů, misionářských, tuláckých a individualistických, zacházejících často do krajnosti. Aktivity žebavých řádů byly v ostrém protikladu k dosud dominujícím řádům odvozeným od benediktinské řehole, vycházejícím z izolace před světem, pospolitosti a střídmosti.

Oba tyto projevy individualizace (resp. privatizace) se pak projevy v oblasti dobročinnosti v podobě rozšiřujícího se fenoménu osobních projevů dobročinnosti, nezprostředkovaných církevními institucemi. Žebavé řády daly vznik nové struktury dobročinných institucí, založené na soukromé aktivitě laiků. Kláštery ztratily svou úlohu hlavních center dobročinnosti, kterými se znovu stala města. Duchovní i intelektuální obrození spolu s růstem ekonomiky i společnosti transformovalo středověký přístup k chudobě a podpoře chudých jak v oblasti ideové, tak i v praxi. Ve 12. a 13. století dochází k ohromnému rozvoji charitativních fundací. Bylo založeno mnoho špitálů a vznikala bratrstva, která se ve městech starala o chudé. Stále větší úlohu získávala dobročinnost soukromá, cechovní a obecní, vyrůstající vedle dobročinnosti církevních institucí. Můžeme proto hovořit o určité laicizaci dobročinnosti, kdy výkon dobročinnosti spočívá ještě plně na křesťanských základech, avšak v rostoucí míře je organizován představiteli světských institucí. Charita se začala zaměřovat stále více na méně šťastné členy společnosti, jejichž počty narůstaly.

Chudí, potulní i ti usazení ve městech se stali početnějšími, a tedy i nápadnějšími. Proto byla stále naléhavěji pocitována otázka, zda by podpora chudých měla být univerzalistická, či selektivní: měla by být způsobilost příjemce postavena pouze na jeho potřebnosti, nebo by měla snaha napravovat či trestat chudé dát vzniknout sofistikovanějšímu systému, umožňujícímu rozlišovat mezi možnými příjemci i podle jiných kritérií?

48 Geremek, 1997, str. 17. Nové církevní řády, zvláště cisterciáci ve 12. století, prohloubily tento model dobročinnosti bez větších změn. Archivy cisterciáckých domů poskytují informace o rozsáhlém rozdělování potravin v dobách hladu, množství hospiců a pravidelného rozdělování almužen. Pravidelné udílení almužen u bran kláštera v Cluny dosahovalo ohromných rozměrů – rozdávání masa se týkalo stovek chudáků, běžné stravování u společného stolu, když si zde připomínali zemřelé mnichy, se týkalo v polovině 12. století 10 000 osob v průběhu celého roku (tj. v průměru 27 denně). Všechny tyto raně středověké instituce, klášterní i biskupské, přetrvávaly až do pozdního středověku bez větších změn, jen málo modifikované náboženským oživením 11. a 12. století.

49 Srov. Bloch, 1964, str. 60.

50 Řím měl kolem roku 400 podle některých odhadů 500–750 000 obyvatel, Konstantinopol, kde sv. Bazil studoval, cca 300 000 obyvatel, Caesarea kol. roku 500 cca 50 000.

51 Srov. Bloch, 1964, str. 130–133.

Ve druhé polovině 12. století se kanonisté – středověcí myslitelé vycházející ze spisů pozdně antických autorů – snažili o spojení rozporných stanovisek: požadavku účinné lásky k bližnímu a požadavku rozlišování mezi jednotlivými příjemci podpory. Rufinus z Bologne byl v 50. letech 12. století prvním, kdo se detailně zabýval rozlišováním v případě udílení almužen. Vycházel z Ambrožova uspořádání lásky, která vyžaduje „na prvním místě lásku k Bohu, pak k rodičům, pak k dětem, pak ke členům domácnosti a konečně k ostatním“⁵². I kanonisté zdůrazňovali, že charita začíná doma, a proto je povinnost zabezpečovat potřebné členy rodiny. Těm, kteří umírají hladem, by se mělo pomáhat bezpodmínečně. Pomoci by se mělo také těm, kteří požádají o jídlo. Žebráci, kteří o sobě tvrdí, že jsou členy žebravého řádu, by měli být přezkoušeni. Rufinus také říká, že žebráci, o nichž se ví, že jsou nečestní a schopní pracovat, by neměli dostat nic. V případě dostatku zdrojů měla být pomoc poskytována všem čestným osobám; pokud byly zdroje omezené, měla být následována Ambrožova rada o rozlišování.

Principy, které umožňovaly rozlišení mezi vhodnými a nevhodnými příjemci chudinské podpory, totiž měly přispět k omezení nároků na podporu nebo usnadnit prostřednictvím omezené podpory nápravu těch, jejichž potřeby byly zjevné, avšak jejich životní styl byl nevhodný a nemorální.

Diskuse kanonistů tak vyústila v doktrínu chudinské podpory rozdělované podle toho, jaká skupina lidí a v jaké míře byla způsobitelná a vhodná pro přijetí podpory. Ve většině případů však, s ohledem na trvale omezené zdroje, byli řádní chudí upřednostňováni před těmi prostopášnými a vlastní volbou línými. Proto od 12. století narážíme stále častěji na rozlišení mezi *hospitalitas* a *libertas*, čemuž můžeme rozumět jako rozdílu mezi sociální pomocí a almužnictvím. Štěpán z Tournai, jeden z kanonistů 12. století, ukazoval, že *hospitalitas* je bezpodmínečná, a v jejím rámci „přijímáme všechny, které můžeme přijmout“, zatímco v případě *liberalitas* bychom měli rozlišovat mezi „poctivými“ a „nepoctivými“, mezi „našimi“ a „cizími“, mezi starými a mladými, mezi stydlivými a bezohlednými a vždy dávat přednost těm prvním⁵³.

Lze říci, že nejpozději ve vrcholném středověku byly již všechny institucionální podoby křesťanské charity známy a etablovány a další století již přinášela jen variace na ně, ať již v podobě nově vzniklých řeholních řádů, či laických aktivit. Co zůstalo neměnné, bylo pojetí daru, který je zároveň darem Bohu i člověku, a pojetí charity jako služby Bohu prostřednictvím služby člověku. Správný úkon dobročinnosti má být všestranně dobrý; dárce ztělesňuje ctnost štědrosti a příjemce ukazuje ctnost skromnosti a pokory. V křesťanské tradici dobročinnosti a v souladu s tím, co se v jednadvacátém století nazývá subsidiaritou, zůstává pomoc chudým odpovědností místní křesťanské komunity a vychází spíše ze soucitu než ze zákonného donucení, spíše ze vzájemných vazeb jednotlivců než z neosobní pomoci státu. Příbuzní, přátelé, zaměstnavatelé a církve mají pocítovat individuální odpovědnost za chudé.⁵⁴ Dar, jako jedna z podob reciprocity, vytvářející a upevňující vzájemné vazby ve společnosti, přetrval v charitativních organizacích do dnešní doby.

52 Roberts, 1996, str. 31.

53 Srov. Geremek, 1997, str. 26.

54 Typickými příklady jsou Itálie a Španělsko, kde pomoc chudým zůstala decentralizovaná a církve byly nejvýznamnějšími poskytovateli podpory až do 20. stol. Více viz Kahl, 2005.

Dar jako investice

Nejmladší a zcela svébytnou podobou dobročinnosti je pojetí daru jako svého druhu investice. Tento přístup vyrostl ze specifického vývoje americké dobročinnosti, jeho kořeny můžeme nalézt již v osvícenských ideách 18. století, usilujících o nápravu světa. Konkrétní inspirací možná byla činnost občansky smýšlejících jednotlivců v Londýně, kteří si osvojili institucionální inovaci anglické obchodní revoluce – akciovou společnost – a využili ji pro dobročinné účely. Spojili své finanční prostředky a ustanovili formální dobrovolnou asociaci, jejíž cíle byly definovány v zakládací listině a jejíž představitelé byli voleni každoročně ve volbách. Motivace byla ještě tradiční, filosofie a metody však byly zcela bezprecedentní.

Zakladatelé *Londýnského nalezenického špitálu*, založeného v roce 1739, cítili naléhavou potřebu zachraňovat životy odložených dětí, nikoliv však pouze z důvodu křesťanské lásky. Ještě více než o dobrý skutek jim šlo o blaho národa. Růst Anglie vyžadoval růst populace „prospěšných rukou“, a „dobrých a věrných sloužících“, vyžadovaných „politickou aritmetikou“ oněch dob.⁵⁵ Co by mohlo tomuto cíli sloužit lépe než pomoc malým dětem, které jejich matky odložily? Takto koncipovanou otázkou a odpovědí špitál rozvinul nové pojetí pojmu filantropie, která se nyní stala dobrovolnou akcí soukromých osob, vedených „náklonností k podpoře obecného dobra“. Náprava světa měla být dílem rozumu.

Duch filantropie rychle překročil Atlantik a ovládl rychle rostoucí centra obchodu na americkém kontinentu. Počátky americké filantropie jsou spojeny s Benjaminem Franklinem (1706–1790). Franklin se ujal vedení vytváření společností zaměřených na obecné blaho. Založil proto první sdružení dobrovolných hasičů v Americe. Rozběhl první členskou knihovnu na kontinentě, dosud existující jako *Library Company of Philadelphia*. Podporoval *Americkou filosofickou společnost* a sponzoroval školu pro chudé děti, z níž se později stala *Pensylvánská univerzita*.

Franklin byl jedním z prvních, kdo na americkém kontinentu zaujal progresivní přístup k problému chudoby. Nebyl ochoten akceptovat chudobu jako nezměnitelnou podmínku lidské existence, vyhnul se spirituální dimenzi chudoby a pojal chudobu jako výzvu pro filantropii. Cílem bylo odstranění chudoby, snaha pomoci chudým tak, aby si pomohli sami. „Naučíme-li mladého muže se holit a uchovávat břitvu v pořádku, přispějeme mu více, než kdybychom mu dali peníze. Unikne častému čekání u holiče, jeho špinavým prstům a tupé břitvě.“⁵⁶

To je přístup, o který se snaží moderní filantropie. Tradiční charita podle Franklina porážela sebe sama, neboť nechávala chudé závislími na pomoci. Moderní filantropie měla učinit tuto charitu nepotřebnou⁵⁷. Zatímco charita vyjadřovala impuls k osobní službě, zabývala se konkrétními jednotlivci, konkrétními skutky soucitu a spojení mezi lidmi, filantropie vyjadřovala odlišný způsob poskytování služeb společnosti. Filantropie aspirovala nejen na pomoc jednotlivcům, ale i na reformu celé společnosti. Jejím cílem bylo zejména eliminování konkrétních problémů společnosti. Filantropie usilovala o svět,

55 Srov. Gross, 2003, str. 37.

56 Gross, 2003, str. 39.

57 Gross, 2003, str. 31.

v němž by charita byla vzácná a možná i zbytečná. Zatímco tradiční charita vychází z biblického konstatování, že chudí budou s námi stále, moderní filantropie (a později i moderní sociální stát) usilují o odstranění chudoby či jiných problémů zcela. Z této zásady pak vyrůstají dvě základní podmínky, které má dar splňovat:

- 1) má umožnit příjemci samostatnost, a proto
- 2) musí být udělen nejprve nejnadějnějšímu, nikoliv nejpotřebnějšímu.

V těchto zásadách se snoubí osvícenské úsilí o rozumově založenou reformu společnosti s pozdější dravostí sociálního darwinismu, který sice byl v USA odmítnut (byť ne s takovou razancí jako darwinismus bez přívlastku), avšak zůstal do jisté míry vkořeněn do americké společnosti.

Vysvětlení tohoto zvláštního spojení lze hledat v dynamickém vývoji americké společnosti. Byl to doposud mladý národ, jehož historie netrvala ještě ani sto let, jeho kultura i geografická podoba se teprve vyvíjely. Každý Američan měl před očima původ a vývoj své společnosti. Technika se prudce rozvíjela a život byl jakýmsi experimentem, změna se stala evangeliem a vždy byla považována za něco pozitivního. Přesvědčení, že sociální vývoj nelze řídit ani usměrňovat, a že tudíž veškeré plány tohoto druhu musí nelítostně ztroskotat, pokud nebudou odpovídat požadavkům boje o přežití, zde tedy našlo živnou půdu. Součástí sociálního darwinismu bylo, podobně jako u merkantilistů, také přesvědčení, že ekonomické aktivity jsou hrou s nulovým součtem, jak dokládá známý výrok W. G. Sumnerse: „...pokud pozvedneme nějakého člověka, musíme mít oporu, jakýsi bod zpětného účinku. Ve společnosti to znamená, že pokud jednoho člověka pozvedneme, zároveň srazíme jiného dolů.“⁵⁸ Čím intenzivnější je boj, tím omezenější jsou zdroje a tím dokonaleji se rozvíjí nadání. „Umělé“ zmírňování nerovnosti (prostřednictvím charity či filantropie) slouží pouze ke zlému a trestá pilné a talentované na úkor líných a neschopných.

Navzdory myšlenkám sociálního darwinismu se však ve Spojených státech dobročinnost i nadále rozvíjela. Tradiční charita sice přestala být oblíbená také mezi skupinami zabývajícími se rozdělováním přímé pomoci chudým, dobročinnost však nevymizela, pouze se transformovala. Během osmdesátých let 19. století se městské agentury v New Yorku, zajišťující podporu chudým sdružily po vzoru *London Charity Organization Society*, aby tak zabránily překrývání svých aktivit. Tyto sjednocené charity se pokoušely ukázat běžné dárce nahrazením příležitostného dávání darů systematickými a vědeckými metodami rozlišujícími mezi hodnými a nehodnými příjemci pomoci – registrací, zkoumáním, testem ochoty pracovat, poradenstvím. „Ne almužnu, ale přátelství“ byl slogan reformátorů dobročinnosti. Jejich metody, které byly nazývány vědeckou dobročinností, zahrnovaly důkladné vyšetření nouze a jejích příčin. Během osobní návštěvy se vyučovalo slušnému chování a navštívení byli povzbuzováni ve snaze získat práci. Obhájci vědecké filantropie byli přesvědčeni, že šíření myšlenky svépomoci chudých bude daleko efektivnější cestou pomoci než náhodné rozdělování darů.

⁵⁸ Sumners, 1920, str. 126.

Moderní filantropie, kterou lze charakterizovat spíše jako investici než jako podporu, pak definitivně vykristalizovala v letech mezi 1885 a 1915 mezi multimilionáři, jako byli Andrew Carnegie nebo John D. Rockefeller, kteří se snažili najít účelnou, společensky prospěšnou cestu k využití svého majetku. Díky nezměrnosti svého bohatství si mohli dovolit myslet ve velkém měřítku. Prosté skutky vlídnosti a štědrosti ke vdovám a sirotkům nebo poutníkům zraněným na cestě nebyly, vzhledem k velikosti jejich zdrojů, přiměřené. Obecně se proto snažili dávat – podle Rockefellera investovat – do vzdělání, výzkumu a kulturních institucí, schopných motivovat nejlepší a nejvíce ctižádostivé chudé k dalšímu úsilí o zlepšení jejich situace. Podle J. D. Rockefellera bylo smyslem filantropie nikoliv pomáhat nejpotřebnějším, ale těm nejnadějnějším. To nejhorší, co by mohl milionář udělat se svými penězi, by podle Carnegieho bylo, kdyby své peníze dal „nenapravitelným chudým“.⁵⁹

I filantropové jsou utvářeni místem a časem, v němž žijí. John D. Rockefeller udělal zřejmě nejlepší investici svého života v r. 1861, kdy za sebe najal náhradníka, který by za něj bojoval v občanské válce, jak bylo tehdy možné. Za občanské války zbohatl na obchodu se solí a masem, později se zapojil do obchodu s naftou. Na konci 70. let 19. století procházelo jeho rafineriemi přes 90 % nafty vytěžené ve Spojených státech, což mu spolu s agresivní obchodní technologií umožnilo vstoupit do historie jako prvnímu americkému miliardáři.

V roce 1902 pro něj a pro skupinu jeho nejbližších přátel přednášel baptistický duchovní Frederick Gates. Společnost podle něj byla v krizi, pojem konkurenční systém byl podle něj protimluv, specifický druh lidského kanibalismu, v němž lidé pojídali jeden druhého.⁶⁰

Podle Gatese, který tímto způsobem kritizoval myšlenky sociálního darwinismu, hrozil sociální chaos a Rockefeller, který se měl stát nejvýznamnějším filantropem počátku století, se nechal touto přednáškou inspirovat. Rozhodl se věnovat podstatnou část svého jmění k hledání řešení problémů, jimž země čelila. Nechtěl pouze zmírnit bídu, chtěl ji ukončit. Takový cíl si vyžadoval nový přístup k dobročinnosti, vyžadoval vědecky podložené dávání, které představovalo zásadní změnu v dějinách dobročinnosti.

John D. Rockefeller, jenž byl vzorem pro většinu moderních filantropů, obhajoval založení nadací jako způsob spravování „dobročinného podnikání“ řádně a efektivně. „Nechte nás vynakládat peníze, které chceme utratit k užítku druhých, nebo je necháme stranou pro potřeby naší rodiny.“⁶¹ Rockefeller chtěl dávat v dobře odůvodněných případech a dobře fungujícím institucím. Usiloval o maximální pákový efekt, tj. aby jeho příspěvky stimulovaly získání jiných darů od dalších dárců, aby podporované aktivity přetrvaly poté, co se prostředky z jeho fondů přesunou jinam. Za svého života daroval drtivou většinu svého bohatství.

Andrew Carnegie zažil rovněž vzestup z chudých poměrů k bohatství, v té době považovaný za typickou americkou cestu k úspěchu. Narodil se ve Skotsku, rodina se však přestěhovala do Pensylvánie, kde ve svých třinácti letech začal pracovat jako údržbář strojů. Ve čtrnácti se stal telegrafním poslíčkem, později telegrafistou a v devatenácti letech osobním tajemníkem okresního vedoucího Pensylvánské železnice. Od železnice

59 Bremner, 1993, str. 159.

60 Více viz Sealander, 2003, str. 217.

61 Bremner, 1993, str. 170.

odešel v r. 1865 a věnoval se obchodu se železem a naftou, stavbě mostů a prodeji železničních akcií do Evropy. Na jedné ze svých cest se seznámil s Henry Bessemerem, vynálezcem nové technologie při výrobě železa, a rozhodl se zaměřit se pouze na ocel. Když se objevovali konkurenti, Carnegie se jednoho po druhém zbavoval. V roce 1889 napsal svůj esej *Evangelium bohatství*, ve kterém uvedl doporučení, jak by měla vypadat skutečně užitečná dobročinnost. „Hromadění bohatství těmi, kteří mají schopnost a energii je vytvořit, znamená pro lidstvo nikoliv zlo, ale dobro.“⁶² „Cena, kterou společnost platí za existenci konkurenčního prostředí, ... je rovněž velmi vysoká. Avšak výhody konkurence přece jen převažují. Konkurence existuje, nemůžeme ji obcházet, nemůžeme ji nahradit; a i když může na některé jednotlivce působit negativně, pro společnost je tím nejlepším řešením, neboť zajišťuje v každém oboru přežití těch nejschopnějších.“⁶³

Na druhou stranu však Carnegie tvrdil, že i bohatství je třeba správně využívat a již během života je věnovat obecnému blahu. „Člověk, který umírá jako boháč, umírá v hanbě.“⁶⁴ Každý by měl jít svým skromným životem příkladem, zajistit ty, kteří jsou na něm závislí, a posléze založit obecně prospěšný fond. Člověk však neměl dávat almužny, ale měl obstarat pro lidi prostředky, jejichž prostřednictvím by si lidé pomohli. Boháč měl podle Carnegieho tři volby⁶⁵:

- mohl dát peníze své rodině
- nebo je mohl odkázat na dobročinné účely
- nebo je mohl vynaložit již za svého života na zlepšení společnosti.

Pouze třetí varianta byla v jeho pojetí skutečně akceptovatelná, protože podle něj si každá generace měla vytvořit své bohatství znovu. Zděděné bohatství bylo podle něj prokletím společnosti. Bohatí by tedy měli své bohatství vydávat na vhodné společenské účely, které nejsou dostatečně zajištěny veřejnou pokladnou a které nepodkopávají individuální iniciativu a samostatnost. Carnegie doporučoval sedm specifických okruhů: zakládání a financování univerzit, stavbu knihoven, stavbu nemocnic, zakládání parků, stavbu koncertních hal, stavbu plováren a veřejných lázní a stavbu naddenominačních kostelů (kostelů, kde by se v různých hodinách střídaly různé církve a náboženské společnosti).

Tyto návrhy, uveřejněné v jeho esej *Evangelium bohatství*, byly ve své době hojně kritizovány, zejména představitelé církví například nemohli uvěřit, že stavba kostelů byla umístěna až za plovárnami a že by se mělo jednat o kostely „nájemní“. Avšak ani žádný z významných filantropů si nevzal jeho rady k srdci. Jeho *Gospel of Wealth* je spíše zajímavou sondou do myšlení jednoho z nejbohatších mužů své doby než programovým textem dobové dobročinnosti.

Carnegie se však svých názorů držel, a tak jeho koncertní síně zpřístupnily vážnou hudbu množství Američanů, knihovny sloužily (a dosud slouží) ještě většímu množství lidí. Systém knihoven postavených Carnegiem v USA a Kanadě byl postaven na bázi pákového efektu – Carnegie vytvořil infrastrukturu – postavil budovy, nakoupil knihy – a předal ji

62 Carnegie, 1901, str. 6.

63 Ibidem, str. 4.

64 Ibidem, str. 21.

65 Viz Carnegie, 1901, str. 225.

obci, aby se dále starala o běh knihovny. S relativně malou investicí tak dal vzniknout rozsáhlému systému knihoven.⁶⁶

Skupina dárců tohoto typu chtěla proměnit společnost, ne pouze ulehčit jejím nemocem či zkrášlit veřejná prostranství. Charakteristickým rysem těchto moderních filantropů bylo, že nepocházeli z dlouhodobě etablovaných, majetných rodin. Většinou to byli selfmademeni, kteří během svého života nashromáždili ohromné bohatství a obdobně přistupovali k dobročinnosti. Tak jako tito boháči vybudovali svá impéria – kontrolou všech aspektů výroby či reorganizací systému obchodu – domnívali se, že společenské mechanismy mohou být zlepšeny tím stejným způsobem – přeskupením a urychlením procesů jimi nastartovaných. Mysleli si, že v dobročinnosti, stejně jako v ekonomice, stačí malý impuls, a aktivity se samy rozjedou a budou se samy udržovat v chodu. Hledali nový systém, nebránili starý, jak se jim někdy vyčítá. Všichni byli toho mínění, že i když industrializace přinesla velké problémy, nabídla zároveň velké příležitosti.

Moderní filantropie převzala model korporace s dozorčí radou, veřejnými stanovami, výročními zprávami a manažerským řízením. Vědecká filantropie byla filantropií nadací. Dárci použili nadace jako stupeň oddělující je od příjemců jejich darů.

Podobným vývojem prošly i nově založené univerzity, které se staly avantgardou v modernizaci vzdělávání. Studenti měli studovat spíše společnost než řečtinu – a tak se během velmi krátkého období díky příspěvkům Carnegieho a Rockefellerových nadací rozvinuly nové vědy jako sociologie, psychologie a antropologie.⁶⁷ Zvláště sociologie se stala dobrým spojencem vědecké filantropie, neboť získávala podklady o různých aspektech života společnosti. Univerzitní pracoviště zpracovávala pro nadace rozsáhlé výzkumy, od zvyků zalévání trávníků obyvatel města Clevelandu po tvorbu národní databáze zachycující všechny stránky lidského života.

Američtí filantropové 19. století vytvořili díky svým investicím do společenských institucí základnu pro tvorbu bohatství a zároveň zajistili společenskou stabilitu. To, čím se americká ekonomika odlišuje od jiných ekonomik (německé, japonské, francouzské, skandinávské), je její historické zaměření na tvorbu bohatství a opětovně přerozdělení tohoto bohatství prostřednictvím jeho vlastníka.

Dar jako problém

Východiskem k další kapitole, věnované druhému pilíři dobročinnosti, poslouží nejlépe citát, který máme v nejstarší podobě doložen u Plutarcha. Ten zaznamenal výrok Spart'ana odmítajícího příspěvek žebrákovi: „Kdybych ti dal almužnu, chtěl bys být více žebrákem; a pro to nevhodné jednání je ten, kdo tě první obdaroval, odpovědný za tvou zahálku.“⁶⁸ Dar člověku v obtížné situaci totiž z praktického hlediska přináší dárci morální dilema – pomáhat někomu znamená podlamovat jeho motivaci pracovat a

66 Viz Dowie, 2001, str. 3.

67 Viz Sealander, 2003, str. 235.

68 Cit. Bremner, 1993, str. 6. O tom, že tento problém je pocítován po staletí, svědčí celá řada výroků osobností, od sv. Bazila po A. Carnegieho, který ve svém eseji *Gospel of Wealth* zachytil nejen Plutarchův výrok, ale také napsal, že je jen málo milionářů, kteří jsou prosti prohřešku vytváření žebráků. (Carnegie, 1901, str. 23–24).

almužna je v tomto pojetí mzdou za zahálku. Problém, který J. M. Buchanan v roce 1972 nazval pojmem *Samaritánovo dilema*, řeší problém podlomení motivace pracovat u lidí obdarovaných almužnou, onou mzdou za zahálku, jak ji nazývali merkantilisté.

Samaritánovo dilema, tak, jak je Buchanan popsal v základní verzi, je statickou hrou⁶⁹, ostavenou na předpokladu běžné znalosti, kdy preference hráčů jsou známy. Buchanan modeloval hru jako matici 2 x 2, tvořenou dvěma variantami jednání dvou hráčů, *A* a *B*. *A* představuje možného *Samaritána*, jehož preference jsou nastaveny tak, že chce pomáhat druhému hráči hry, který je v nouzi. *Samaritán* má dvě volby: nepomáhat a pomáhat, což znamená dát hráči *B* jako dar určitou částku (almužnu). *B* představuje protihráče, potenciálního obdarovaného. I on má dvě možnosti jednání – pracovat, či nepracovat. Nashova rovnováha (situace, kdy žádný z hráčů nemůže jednostranným krokem zlepšit svou situaci) nastane v bodě, kdy *Samaritán* pomáhá, avšak hráč *B* nepracuje.

V jednoduchém modelu nevede k lepšímu výsledku ani opakovaná hra⁷⁰, umožňující trestat zahálčivého hráče *B*, ani hra přetvořená z maticové podoby do podoby hry s jedním tahem (rozhodovací strom), kdy hráči nehrají zároveň, ale postupně.

Jediným řešením hry je možnost delegovat rozhodovací pravomoce⁷¹ v jednotlivých okamžicích hry na třetího hráče – *Agentu*, který je instruován jednat v souladu s předem dohodnutými strategickými normami. Schmidtchen tvrdí, že toto řešení s pomocí zprostředkovatele slouží zároveň dvěma účelům. Prvním příznivým důsledkem je, že hráč *B* daleko spíše uvěří, že *Agent* bude jednat v souladu s dohodnutými instrukcemi⁷². Druhým pozitivem delegováním rozhodovací pravomoci na *Agentu* je skutečnost, že *Samaritán* nemusí vystavit sám sebe trápení v případě rozhodnutí pro výchovnou strategii.

Samaritán nabízí *Agentovi* kontrakt. Slibuje mu platit drobný obnos za správu jeho dobročinných darů a za dohled nad dodržováním pravidla, že hráč *B* bude pracovat. Pokud *Agent* uvidí, že hráč *B* pracuje, pomůže mu a předá dar; pokud nebude pracovat, nepomůže mu. Je povinností agenta vrátit dar *Samaritánovi* v případě zrušení smlouvy. Platba *Agentovi* za správu daru je splatná po vykonání práce dohodnuté ve smlouvě.

Pravidla smlouvy a jednoduchá vymahatelnost prostřednictvím soudního systému nutí *Agentu* jednat podle *Samaritánových* instrukcí a hráče *B* vede k maximalizaci jeho užitku

69 Podrobněji k problematice včetně různých herních variant viz Schmidtchen, 1999, str. 4–8.

70 Co se týče opakování hry, to sice umožňuje zvolit strategii, s jejíž pomocí *Samaritán* potrestá svého protihráče. Pokud však chce *Samaritán* přimět hráče *B* k volbě varianty B_1 , tj. k práci, musí vybrat variantu nepomáhat namísto varianty pomáhat, tedy popřít své preference. Tato volba však zraňuje *Samaritánovy* city. Je sice pravdou, že ztráty užitku mohou být pouze krátkodobé a mohou být nahrazeny dlouhodobým růstem užitku v opakované hře, ale v praxi se s tímto preferováním výchovy na úkor pomoci příliš nesetkáváme. Touha pomáhat je důvodem, proč nefunguje ani hra, v níž jeden hráč může sledovat jednání protihráče předtím, než se rozhodne, jak se zachová.

71 Viz Schmidtchen, 1999, str. 9–13.

72 Lze si samozřejmě klást otázku, proč by měl hráč *B* věřit, že agent bude jednat v souladu s instrukcemi. Odpověď se odvíjí od motivace *Agentu* plynoucí z podmínek smlouvy upravující jejich vzájemné vztahy. Bez znalosti detailů kontraktu stejně tak jako bez znalosti užitkové funkce *Agentu* by hráč *B* nemohl odvodit způsob jednání, který by *Samaritán* chtěl. Proto předpokládáme, že podmínky smlouvy jsou hráči *B* známy.

pouze v případě, že začne pracovat. Tímto způsobem, tedy prostřednictvím *Agenty*, je možné vyřešit *Samaritánovo dilema*⁷³.

Je důsledkem dlouhodobého vývoje, že v moderních společnostech vystupuje v roli *Agenty* především vláda. Ta převzala tuto zprostředkovatelskou roli od historicky starších soukromých či municipálních institucí, které se vyvinuly právě za účelem vyřešení *Samaritánova dilematu*. Princip zprostředkovatele, jak bylo dokázáno, sám o sobě není špatný, ostatně dobročinným institucím se v průběhu staletí opravdu podařilo dobročinnost racionalizovat. Problémem sociálního státu se však v dnešní době jeví skutečnost, že vztah mezi *Samaritánem* a *Agentem* již není postaven na smluvním základě; navíc stát není neutrálním zprostředkovatelem, který pouze kontroluje, zda potenciální obdarovávající usiluje o ekonomickou samostatnost či nikoliv, stejně tak jako plátcí daní už dlouho nejsou dobrovolnými dárci s preferencemi formovanými snahou pomoci druhým.

V dřívější době, kdy byla dobročinnost financována soukromými osobami, byly podmínky kontraktu vymezeny záměry dárce, ať už vyjádřené přímo, či nepřímo v jeho závěti. Později však začalo, alespoň ve státní sféře, docházet k oslabování podmínek udělování podpory, takže možnost obdržet podporu byla postupně měněna na právo na podporu. Stát jako *Agent* se postupně sám transformoval v *Samaritána*.

Tato transformace vrací problém sociálního státu do původního bodu Nashovy rovnováhy, kdy *Samaritán* pomáhá, avšak hráč *B* nepracuje, který nelze považovat za žádoucí. Oprávněná kritika moderního sociálního státu se pak soustřeďuje na tuto skutečnost: činnost sociálního státu je více činností *Samaritána* než *Agenty*, a tam, kde si stát roli *Agenty* ještě drží, často stanovuje špatné podmínky. Nemotivuje k práci či společensky přijatelnému chování, ale často spíše odrazuje. Proto by, podle některých autorů, bylo žádoucí, aby se sociální stát, který na sebe postupně nabalil většinu funkcí agentur zprostředkovávajících dobročinnost, alespoň rozpomenul na to, co od něj dnešní *Samaritáni* (z donucení) očekávají, a na to, jakým způsobem má jednat, aby počet příjemců pomoci nerostl, ale klesal⁷⁴.

Nejčastější námitky vůči negativním dopadům sociálního státu shrnuje pregnantně Charles Murray ve své knize *Losing Ground*, kde definoval tři zákony sociálních programů, způsobující jejich klesající účinnost. Jejich smysl lze ve stručnosti představit takto⁷⁵:

Zákon nedokonalé selekce říká, že každé všeobecné pravidlo definující cílovou skupinu účastníků sociálního programu iracionálně vylučuje některé osoby. Nemůžeme-li diskriminovat (z latinského *discriminare*, tj. to divide, separate), pak nemáme způsob, jak opravdu přesně definovat „skutečně potřebné“. Každé kritérium pak zahrne „jistý okruh

⁷³ Tato analýza byla omezena na pouze jednoho *Samaritána*. Mohl by ovšem být vzat i větší počet *Samaritánů*. Pokud by si všichni najali *Agenty* za podmínek uvedených v tomto modelu, pak by mohli být jejich dary vynakládány efektivněji. Pokud by ovšem populace *Samaritánů* byla heterogenní, pak by osvícení *Samaritáni* najímající si *Agenty* mohli být v konkurenci s těmi *Samaritány*, kteří by volili své tradiční řešení bezpodmínečné pomoci bez prostředníka. S preferencemi potenciálních parazitů, kteří by se ucházeli o pomoc u *Samaritánů* poskytujících bezpodmínečnou pomoc, by podle Schmidta mohlo dojít k něčemu, co přirovnává ke Greshamově zákonu – „špatní“ *Samaritáni* by vytlačili ty „dobré“ z trhu.

⁷⁴ Nejznámějším či alespoň nejpřesvědčivějším představitelem tohoto myšlenkového proudu je Charles Murray (Murray, 1994).

⁷⁵ Murray, 1994, str. 211–216.

lidí, z nichž někteří budou nesporně těmi, jimž jsme chtěli pomoci, o jiných to nebude tak úplně pravda a další, kteří splňují literu požadavku potřeby, budou mnohem méně potřební než jiní, kteří ji nesplňují.⁷⁶ Ve veřejné sociální politice vládla dříve tendence dopouštět se chyby směrem k vyloučení, tedy upřít pomoc některým skutečně potřebným než nechat proklouznout několik lenochů. Tento postoj souvisel s předpokladem, že se tím slouží většímu dobru, neboť dostává-li člověk nezaslouženou pomoc, je to špatné jak pro něho (podlamuje to jeho charakter), tak i pro celou společnost, jíž to dává špatný příklad. Pokud dojde k oslabení tohoto předpokladu, vede to nutně k programům se stále se zvětšujícími cílovými populacemi.

Zákon nezamýšlených odměn říká, že každý sociální transfer zvyšuje čistou hodnotu toho, že se člověk nachází ve stavu, který je důvodem transferu. Existují sice skupiny, které jsou v nežádoucím stavu naprosto nedobrovolně, a nejsou proto existencí odměny ovlivněny.⁷⁷ Řada jiných skupin, na něž jsou cíleny sociální programy, se však nachází v nežádoucím stavu s větší či menší pravděpodobností také kvůli své pasivitě či nedostatku vůle. Z toho důvodu pak programy usilující o změnu nežádoucího chování (např. rekvalifikační kurzy pro dlouhodobě nezaměstnané, odvykací kúry narkomanů či svobodné matky s dětmi) musí nabídnout stimulaci, která ve svých důsledcích buď zvyšuje atraktivnost nežádoucího chování, nebo snižuje tresty, které by s ním jinak byly spojeny.

Zákon čisté škody říká, že čím menší je pravděpodobnost, že se nežádoucí chování změní dobrovolně, tím větší je pravděpodobnost, že program, který má takovou změnu navodit, způsobí čistou škodu. Sociální programy jsou většinou zaměřeny na lidi s malou motivací změnit nežádoucí chování, a proto stojí hlavně na pozitivní stimulaci (nikoliv negativní). Díky pozitivním stimulům se tak nežádoucí stav, vedoucí k účasti v programu, stává stále atraktivnějším pro lidi stojící mimo. Programy tak obvykle stimulují špatné chování, které umožňuje participaci na výhodách v rámci programu, a nejsou schopny ve větší míře motivovat chování dobré. Každý zásah do života společnosti je proto dle Murrayho třeba dobře zvážit a postavit na třech zásadách:

1. Lidé reagují na pobídku a odstrašení. Metoda cukru a biče funguje.
2. Lidé nejsou ve své podstatě pracovití a mravní. Při absenci vyvažujících tlaků se začnou vyhýbat práci a být nemorální.
3. Lidé musí nést odpovědnost za své činy. Má-li společnost fungovat, nemůže přihlížet k tomu, zda lidé opravdu jsou, či nejsou odpovědní za své jednání v nějakém konečném filosofickém či biochemickém smyslu.⁷⁸

První dvě pravidla jsou spíše technického rázu a jsou jen rozvinutím Buchananova konceptu *Samaritánova dilematu*. Třetí pravidlo je reakcí na společenské teorie 2. poloviny 20. století, které začaly pracovat s pojmy jako „strukturální chudoba“, „sociální práva“ či „genetická predispozice“, relativizujícími osobní odpovědnost každého jednotlivce.

76 Cit. Murray, 1994, str. 212.

77 Tyto skupiny do značné míry splývají s tradičními cíli biblické dobročinnosti – tělesně postižení, sirotci, vdovy, nemocní, staří.

78 Murray, 1994, str. 146.

Je důležité si uvědomit, že morální imperativ pomoci chudým není u Murrayho nijak zpochybněn, je však vyvážen požadavkem dobrých důsledků. Tak jako v Buchananově modelu, i v realitě má být dokonalá pomoc potřebnému spojena s jeho osamostatněním a postavením se na vlastní nohy. Podle některých přístupů, jimž bude věnována následující kapitola, tak ideální podobu pomoci představují instituce nabízející potřebným chudým a znevýhodněným vzdělání a práci.

Práce

Jedno slovo často vydá na celý traktát. Slovo *labor* označuje v angličtině práci, ovšem v konotaci dřiny, lopoty a trápení. Tento význam je se slovem práce spojen díky biblickému líčení příběhu Adama a Evy, kteří snědli ovoce ze zakázaného stromu poznání. Muž byl potrestán tím, že obživu bude získávat prací obtížnou a namáhavou, „chléb dobývat v potu tváře“¹. V evropských jazycích je tak slovo práce spojeno významově s obtížemi a dřinou, jako odkaz k prapůvodní příčině toho, že kvůli obživě musíme vyvíjet (ekonomickou) aktivitu². Tvůrčí činnost člověka, i když dává vzniknout vynikajícím výkonům v oblasti vědy, umění a jiných oblastí lidské kreativity, je přes všechno motivována jen přízemní nutností obstarat si obživu. Ekonomové se to učí již v prvním semestru: člověk je stvořitelem z donucení.

Vztah člověka k práci se tedy vždy utvářel mezi dvěma krajnostmi – mezi pojetím práce jako trestu spojeného s vyhnáním z ráje, jako břemene úzce spojeného s existencí člověka, a mezi pojetím práce jako zdroje bohatství a tvůrčí síly. Důležitost, která byla práci přikládána, se tedy v různých obdobích proměňovala a s ní se proměňovaly (mimo jiné) i formy podpory chudých lidí.

Náznaky snah dát lidem práci a pomoci jim tak zlepšit jejich situaci, nalézáme již ve starověkém Řecku. Hesiodos ve své básni *Práce a dny* vyzdvihuje význam práce a činí četné narážky na chudobu toho, kdo dostatečně nepracoval a musí si půjčovat od souseda či chodit po žebrotě. „Bozi i lidé se na toho horší, kdo nečinně žije ... kdo si hledí díla, je o mnoho milejší bohům, milejší lidem; vždyt' těm je náramně protivný lenoch. Práce, ta není k necti: to zahálka přináší hanbu.“³

Periklés, athénský politik, obhajoval program veřejných prací jako nástroj pro povzbuzení ekonomiky: „Nebot' ožije obchod i řemesla, vzniknou nejrůznější potřeby, každé povolání, každá ruka dostane práci. Celé město bude vydělávat a bude se zároveň krásnit a žít.“⁴ Nutno podotknout, že veřejné práce a stavby se financovaly z poplatků, které odváděli jejich spojenci na obranu, což ale Periklovi příliš nevadilo. Nikoliv bezpracně, ale díky veřejným pracím „měli mít občané doma stejnou příležitost vydělat si peníze ze spolkové pokladny jako mužstvo na válečných lodích nebo vojsko v poli a pevnostech“⁵.

Etiku práce jako způsobu obživy nalezneme také v Bibli. Příkaz práce stojí na stejné úrovni jako sobotní odpočinek a připodobňuje člověka Bohu v práci i v odpočinku. „Po šest dní budeš pracovat a konat veškeré své dílo; ale sedmý den ... nebudeš konat žádné

¹ Žena pak rodí děti v bolestech atd. Je na místě uvést postřeh, že první lidé byli potrestáni obtížemi v těch oblastech, ve kterých se stali podobnými Bohu. Muž – tvůrce nových věcí – měl práci spojenou s útrapami. Žena dává život, avšak v bolestech. Stali se – jak bylo řečeno – podobnými Bohu, ale v jakési pokřivené podobě.

² Viz Etymologický slovník. Podobně také slovo *laborare* v latině (to strain oneself, to suffer, to be poor, to work), *travail* ve francouzštině 12. století či *arbeit* v němčině. Srov. Kahl, 2005, str. 95.

³ Cit. Hesiodos, 2004, str. 7–8, (II 29–319).

⁴ L. Canfora, 1995, str. 132.

⁵ L. Canfora, 1995, str. 133. Jinak ale starověké Řecko práci příliš neoslavovalo. Aristoteles se domníval, že řemeslníci si v nejlepším státě nezasluhují občanství. Plutarchos zase považoval manuální práci za neslučitelnou s intelektuální činností. Srov. Dinan, 2009, str. 139.

dílo.... Nebot' v šesti dnech udělal Jahve nebe, zemi, moře a vše, co je v nich, ale sedmého dne si odpočinul, a proto požehnal Jahve sobotní den a posvětil jej“⁶.

Chudí měli mít možnost pomáhat si prací vlastními rukou. „Když budete sklízet úrodu své země, nebudete žnout až na sám kraj pole. Nebudeš sbírat klásky po své sklizni, nebudeš paběrkovat na své vinici a nebudeš sbírat spadlé ovoce ve svém sadu. Zanecháš to chudákovi a cizinci.“⁷ V podobném duchu se nese i nařízení o sabatických letech: „Po šest let budeš osívat půdu a úrodu svážet do stodoly. Ale sedmého roku ji ponecháš ležet ladem a úrody se vzdáš; snědí ji chudí tvého lidu a co po nich zůstane, sní polní zvěř. Stejně naložíš se svou révou a se svým olivovníkem.“⁸

V Novém zákoně nachází etika práce ohlas v Pavlových slovech: „Nechce-li někdo pracovat, at' také nejl“⁹. Sv. Bazil později doporučoval pro monastická hnutí zvláštní spojení – propojení chudoby a práce, které se mělo stát základem asketického života. Kromě toho se v Bazilově komplexu nacházely jak špitály pro chudé, také i dílny, kde se mladí mohli vyučit řemeslu.

Posvěcující charakter má práce také v Benediktově řeholi a je součástí zbožného života. V kapitole 48 je psáno: „Zahálka je nepřítel duše. Proto mají být bratři v určité hodiny zaměstnání tělesnou prací, v jiné hodiny zase svatým čtením. ... Vždyť právě tehdy jsou skutečnými mnichy, když žijí z práce svých rukou jako naši Otcové a apoštolové.“¹⁰ Heslo benediktinského řádu *Ora et labora* postavilo práci na roveň modlitbě, což se v následujících stoletích významně odrazilo na hospodářském rozvoji Evropy. Díky práci řeholníků řídicích se touto řeholí byla zúrodněna dosud nevyužívaná půda, díky husté síti klášterů se mohly velmi snadno a rychle šířit nové technologie a vědomosti. „Tyto [cisterciácké] kláštery byly ekonomicky nejefektivnějšími provozem, jaký kdy do té doby existoval v Evropě a pravděpodobně i ve světě.“¹¹ Uznání práce a z toho plynoucí rozvoj tvořivosti vedl mezi 10. a 13. stoletím k tomu, co Jean Gimpel nazval průmyslovou revolucí středověku a co (podle kritiků weberovského konceptu protestantské etiky vedoucí ke kapitalismu) umožnilo rozvoj kapitalismu či jeho hlavních metod ještě před reformací.¹² Práce v tomto období měla důležitou, nikoliv však dominantní roli v životě společnosti. Práce i chudoba měly svůj posvátný rozměr. Této skutečnosti odpovídalo i dobové pojetí dobročinnosti, jak ji popsal Tomáš Akvinský ve své Teologické sumě: „Práce má čtverý účel. Především a hlavně musí opatrovat živobytí. ... Za druhé musí odstraňovat zahálku, zdroj veškerého zla. ... Za třetí musí potlačovat žádosti, tím že umrtvuje tělo. ... Za čtvrté umožňuje dávat almužnu...“¹³

6 Ex 20, 9–11.

7 Lev 19 9–10.

8 Ex 23, 10–11.

9 2 Sol 3,10.

10 Řehole sv. Benedikta, kapitola 48.

11 Více viz Novak, M. 2000, str. 8.

12 Viz Gimpel, 1976, str. VIII. Gimpel také zmiňuje snad nejstarší akciovou společnost s volně obchodujícími akciemi, Société des Moulins du Bazacle, provozující mlýny na řece Garrone. Společnost začala fungovat kolem roku 1250 a existovala do roku 1946, kdy byla znárodněna (Gimpel, 1976, str. 13). Ke kritice weberovského přístupu dále např. Braudel, 1985, str. 52–79, stručný souhrn kritiky uvádí a dále rozvíjí Islam, 2004, str. 52–65.

13 Tomáš Akvinský, Summa Theologiae, II-II q. 187 a. 3 co.

Dobročinnost období středověku nikdy nezamýšlela odstranit nebo vyřešit společenské problémy. Středověká společnost neznala žádnou společenskou teorii chudoby a neusilovala o změny ve společenském řádu. Středověcí lidé přijímali biblickou myšlenku, že chudí budou na světě stále. Osobní úmysly, od nichž se odvíjely impulsy pro středověkou dobročinnost (spása duše, imperativ péče o rodinu, příbuzné a bližní), převažovaly nad společenským rozměrem dobročinnosti.

Značný dosah a funkčnost středověkých dobročinných institucí podporovala nejen propagace křesťanských ctností, ale také rostoucí ekonomika. Rozkvět charity ve vrcholném středověku (stejně jako rozvoj institucí sociálního zabezpečení ve 2. polovině 20. stol.) byl také fenoménem rostoucí ekonomiky, kdy částka vynakládaná na pomoc chudým byla úměrná nikoliv míře chudoby, kterou měla zmírnit, ale spíše míře prosperity celé společnosti.

Práce jako povinnost jednotlivce

Na sklonku středověku a počátkem novověku se však situace přece jen začíná měnit. Instituce vzniklé ze staršího, církevního modelu dobročinnosti, s jeho politikou přijetí chudých a rozdělování všem nuzným, se postupně dostávají pod kontrolu místních úřadů. Rostoucí regulace dobročinnosti, charakteristický rys pozdního středověku, šla ruku v ruce s potřebou rozdělit omezené zdroje těm skutečně potřebným. Snaha zefektivnit dobročinnost dále souvisela se snahou přesněji rozlišovat mezi jednotlivými příjemci. Odtud vyrůstal sekulární program veřejné podpory chudých, který se do jisté míry rozešel s dobročinností motivovanou osobní zbožností. Tato sekularizace dobročinnosti ovšem nebyla pouze produktem moderních fenoménů, jako byl renesanční humanismus či reformace, ale také výsledkem dlouhé středověké evoluce, projevujícím se především v zemích protestantských, ale i katolických, byť v mnohem menší míře.¹⁴

Završení tohoto vývoje lze spojit s obdobím humanismu a jeho novým pojetím práce a chudoby. Samotná změna přístupu k práci, chápané nově spíše jako zdroj bohatství a blahobytu, by sama o sobě žádnou změnu nezpůsobila. Proměna postoje k práci však s sebou přinesla proměnu postoje k chudobě. Chudoba začala být považována za problém, příčina chudoby byla shledávána v zahálce a nedostatku vůle k práci. V tehdejší době nebyly strukturální nebo ekonomické příčiny chudoby známy, a proto se chudoba stala problémem morálním. Posun ve vnímání chudoby vedl k tomu, že etika práce začala být v období humanismu preferována před etikou daru. Humanisté zůstávali zakotveni v křesťanské doktríně jen v míře, v jaké se odkazovali na Boží příkaz, že každý člověk by měl jíst chléb získaný vlastní prací a námahou.

Důležitost, která byla práci přikládána, může být ilustrována například dílem *Utopia* Thomase Morea. V ideální zemi, kterou vykreslil, se práce stává všeobecnou povinností

¹⁴ Příkladem je např. kníže Cosimo Medici, který zakládá v roce 1542 zastřešující organizaci, která má dohlížet na velké množství florentských dobročinných organizací. Úřad zvaný *Magistracy of the Buonomini* byl pověřen pomocí nezaměstnaným chudým, poskytnutím přístřeší lidem bez domova a sirotkům a zajištěním jídla žebrákům. Tělesně postiženým chudým měla být poskytnuta práce, což jim mělo umožnit stát se samostatnými, nezávislými na sociální pomoci, zároveň z nich toto opatření učinilo plátce daně. Určité formy žebrání byly postaveny mimo zákon. Mening, 1994, str. 188.

všech obyvatel a hlavní povinností městských úřadů je předcházet zahálce. Nebyli tam tedy ti, kteří „předstíranou chudobou zastírají lenost“.¹⁵ Pracovní povinnost zajišťuje plné využití pracovních sil, umožňuje zkrácení pracovní doby a zároveň zajišťuje dostatek zboží a potravin pro všechny. Na jiném místě téhož díla se počítá s využitím nucených prací jako trestu pro zloděje a tuláky. Celá Utopie se nese v duchu světského řízení společnosti, kterému podléhá vše, i tradiční instituce dobročinnosti. Kdo nechce žít podle utopijských zákonů, je vyhnán ze země. Charakteristickým rysem (stejně jako ve 20. století v totalitních režimech) je pracovní povinnost, uniformita a omezení soukromí.

Další ranou existující dobročinné praxi byly myšlenky Martina Luthera. Tento německý teolog, stojící u počátků reformace, byl přesvědčen, že pouhá víra (*sola fide*) v Krista postačuje ke spáse, nikoliv skutky. Nebylo tedy nutné podpořit svou spásu dobrými skutky, jakými bylo rozdělování almužen či poutě. Luther striktně odmítal ideu štědrých darů, které by mohly dárce uchránit od věčného zatracení. Instituce daru tak u Luthera ztratila svůj posvátný charakter, stejně tak jako chudoba, ať už u laických chudých, či u řeholníků. Proto požádal německou šlechtu¹⁶, aby zamezila činnosti žebravých řádů (včetně řádu augustiniánů, z něhož vycházel) a aby potlačila žebrání obecně, neboť „není žádná jiná činnost, v níž by podvody a lumpárny byly tak rozšířené, jako při žebrání“¹⁷. Pozdější zákaz žebrání byl rozšířen nejen na všechny žebráky, ale také na poutníky. Každé město mělo zabezpečovat své vlastní chudé a cizí žebráky odmítat, ať už si říkali poutníci, či žebraví mniši. Luther také doporučuje udržovat pomoc chudým na existenčním minimu: „Chudé stačí podporovat tak, aby neumírali hladem nebo zimou.“¹⁸

Luther požadoval, aby žebrání bylo zakázáno, zároveň ale věřil, že světské i církevní úřady jsou odpovědné za vytvoření systému chudinské péče. Stát měl chránit společnost před nezasluhujícími chudými, zároveň by měl stát zajistit veškerou možnou pomoc pro „skutečně potřebné“. Chudinská podpora přísně posílila rozlišování mezi zasluhujícími a nezasluhujícími a podpora směřovala k omezení na usedlíky, skutečné a morálně oprávněné chudé. Žádost o podporu se stala byrokratickým procesem vyžadujícím formální přezkoušení potřeby a způsobilosti.

Luteránská města zpočátku začala budovat nový systém s existujícími náboženskými institucemi a ve spolupráci s představiteli církví. Tato spolupráce může být nahlížena například v úvodu do *Norimberského chudinského práva*: zákon nahrazuje almužny a zavádí obecní pokladny pro chudé, ale tyto zákony byly vyhlašovány od pulpitů chrámů, a pokladny a sbírky byly umístěny v chrámech. V luteránských zemích sice byla odpovědnost státu za sociální zabezpečení jasně stanovena, avšak z ní vyplývající sekularizace sociálního zabezpečení byla velmi pomalým procesem. Městské rady jen zvolna transformovaly existující středověké edikty o žebrání, které ho pasivně regulovaly, do aktivních ediktů o chudinské péči, formulujících přímou odpovědnost rozvíjejících se sekulárních autorit za péči o chudé. Luteránský systém zabezpečení chudých byl

15 Cit. More, 2001, str. 63.

16 Dílo neslo název *Křesťanské šlechtě německého národa o zlepšení stavu křesťanstva*, 1520.

17 Ve své předmluvě k německé edici knihy *Liber vagatorum*, známé sbírce podvodných žebráckých technik, požadoval, aby nezasluhující chudí – podvodníci, zahaleči a tuláci – byli vyloučeni z okruhu rozdělování almužen. Viz Geremek, 1997, str. 183.

18 Geremek, 1997, str. 180.

sekularizovaný a centralizovaný, obecní příspěvky se postupně vyvinuly v chudinské daně, byly vybírány a rozdělovány laickými správci.¹⁹

S myšlenkou přenést péči o chudé na bedra světských institucí však přicházeli i někteří katoličtí myslitelé. Zhruba pět let po Lutherově požadavku zákazu žebrání připravil španělský humanista Juan Luis Vives, blízký přítel Thomase Morea, na žádost brughské radnice plán pro registraci a správu městské chudiny, který měl přispět k potlačení žebrání ve městě. Impulsem pro tuto reformu byly problémy 20. let 16. století, které začaly sérií neúrodných cyklů od počátku století a vyvrcholily neúrodou v letech 1521–2, která postihla celou Evropu. Světlo světa tak spatřil traktát *De subventione pauperum* (1526).

V první části tohoto díla Vives nejprve vložil obecné principy, jak uskutečňovat dobročinnost; potřebu projevovat dobro označil za nezbytnou podmínku existence společnosti vůbec. Vysvětlil i důvody, proč někteří lidé odmítají podporovat žebráky (především kvůli nepravostem falešných mrzáků a jiných žebráků) a ukázal, jak by se měli chudí chovat. Ve druhé části představil podrobný program reformy městské sociální péče²⁰.

V úvodu své knihy líčí původ lidské bídy a nouze, které spojuje s vyhnáním z ráje a s prvotním hříchem, kdy člověk zmařil své možnosti pobytu v rajske zahradě. Od této skutečnosti se odvíjí i další Vivesovo zkoumání základních principů uspořádání obcí, dělby práce a organizace obchodního života. Chudobu líčí jako nemoc společnosti a lékem jsou organizace zprostředkující dobročinnost. Volné rozdělení darů formou peněz ovšem nelze považovat za vhodný výkon sociální péče. Ta musí vést především k morálním kvalitám a zároveň by měla vést příjemce k samostatnosti, aby se naučil zajistit si další živobytí sám. V úvahu bylo samozřejmě nutné vzít zdravotní stav příjemce.

Péče o chudé spadá v jeho pojetí do kompetence městské správy, což Vives zdůvodňoval potřebou společenské harmonie při řízení veřejných záležitostí. Municipální správě by měla být dána odpovědnost za zajištění životního minima pro všechny občany toho sídla (zde se myšlenka garantovaného minimálního příjmu vůbec poprvé explicitně ukazuje ve vztahu k obci), nikoliv však na základě spravedlnosti, která byla platformou scholastiků, ale z důvodu větší efektivity výkonu morálně nutné dobročinnosti. Vives doporučoval městským správám přísný dozor nad špitály a různými chudinskými fundacemi. „Chudí potřebují, aby se jimi někdo zabýval, a to nejen proto, že část lidstva se stává ke škodě společného dobra neužitečnou, ale i proto, že jsou nositeli epidemií, kradou, dopouštějí se loupeží a oddávají se prostituci.“ Pomoc chudým pak nemá být bezpodmínečná, ale má být testována ochota chudých pracovat. Podle tohoto kritéria doporučoval Vives rozdělit chudé do tří skupin:

První skupina se skládala z těch, kteří mohli, avšak nechtěli pracovat, a živili se žebráním. Těm byly určeny nepříjemné úkoly a menší příděly potravin. „I těm, kteří promrhali své jmění svým zhýralým životem – hazardem, ženskými, přílišným přepychem, obžerstvím a

19 Na sklonku 16. stol. se chudinská pomoc přesunula z obecní na oblastní úroveň. V r. 1794 zemské právo učinilo chudinskou podporu obecnou odpovědností pruského státu. V této legislativě stát pověřil sám sebe „...poskytovat výživu těch občanů, kteří nejsou schopni se o sebe postarat a kteří nejsou schopni obdržet příspěvky od těch, kteří jsou zavázáni poskytovat péči v souladu s jinými zvláštními zákony“. Luteránské země byly pionýry welfare legislativy, počínaje zavedením sociálního pojištění na konci 19. stol., které bylo motivováno Bismarckovou explicitně luteránskou představou státní aktivity. Srov. Kahl, 2005, str. 105.

20 Viz Vives, 1999.

karbanem – by mělo být dáno jídlo, nikdo by neměl zemřít hladem. Nicméně by jim měly být dávány menší porce a protivnější úkoly, aby posloužili jako příklad druhým.“²¹ Nesmí umírat hladem, ale musí pocítit důsledky. Ať už jsou příčiny chudoby jakékoliv, od chudých se čeká, že budou pracovat.

Druhou skupinu tvořili lidé bez zaměstnání, avšak schopní pracovat; ti měli být zaměstnání nebo měli být rekvalifikováni. Povinností státu bylo poskytnout těmto nezaměstnaným práci. Do třetí skupiny byli zařazeni ti, kteří nemohli pracovat kvůli nemoci nebo vysokému věku, a ti měli být umístěni ve špitálech²². Práceschopným ze třetí skupiny, obvykle starým či duševně slabým, měla být dána obecně prospěšná práce, kterou se mohli naučit v několika dnech – kopání jam, nošení vody nebo přeprava nákladů na zádech. Hlavním smyslem požadavku takové dřiny byla zčásti snaha učinit z práceschopných příjemců podpory příspěvatele na praceneschopné, ale také zajištění toho, že budou vytíženi a zaujati svou prací, jejich vůle se zdrží od těch špatných myšlenek a jednání, které by je napadaly, kdyby zaháleli²³. Kromě špitálu, kde byli živeni nemocní, měly existovat ještě specializované ústavy pro sirotky, odložené děti, mentálně postižené, staré nebo slepé.

J. L. Vives žil v době, kdy psal svůj spis *De subventionem pauperum*, v Anglii, a jeho práce měla nejen značný ohlas na kontinentu, ale především měla velký vliv na reformu anglického chudinského práva (*Poor Law*)²⁴.

Zajímavou polemiku s Vivesovými myšlenkami vedl o dvacet let později španělský dominikán Domingo de Soto²⁵. Ten na jedné straně projevil porozumění pro boj s potulkou, která ohrožuje veřejný pořádek a je v rozporu s platnými normami, na druhou stranu z této potulky vyděluje chudáky, kteří žijí z almužny, a proto se stěhují z místa na místo. Nevidí žádný legislativní či morální argument pro pronásledování chudých, kteří opustili svůj rodný kraj, aby mohli hledat podporu jinde. Mobilita těchto chudých je u něj

21 Cit. Vives, 1999, str. 40.

22 Pro špitály se v této době znovu začal používat název ptochotopia, který zmiňuje i Vives – v použití tohoto pojmu lze spatřit ohlas antiky i s jejím negativním postojem k chudým.

23 Vivesovi slouží ke cti, že (stejně jako jeho současník Thomas More či později např. Adam Smith) měří každému stejně, a podotýká, že stejná starost by měla být konzistentně rozšířena i na ty, kteří se narodili bohatí. „Císař Justinián měl pravdu, když zavedl zákon zakazující komukoliv strávit život v zahálce. Když nesmí být parazity chudí, proč by mohli bohatí?“ Viz Paris, 2009.

24 Není pochyb o tom, že se anglické *Poor Law* z roku 1531 nechal inspirovat dílem J. L. Vivese. V tomto roce přeneslo anglické právo povinnost starat se o chudé z kněží na farníky, jejichž příspěvky na chudinskou podporu mohly být vymáhány – byly tedy povinné. V úsilí racionalizovat administrativu dobročinnosti usilovali představitelé měst o regulaci počtu chudých. Ve snaze stabilizovat pracovní sílu byly zaváděny fixní ceny a mzdy a bylo potlačováno tuláctví a žebrání. Chudí byli povinni najít si práci a měli zakázáno opustit své zaměstnání. Povaleči byli vykazováni z měst a byl jim zakazován přístup do špitálů. Správci dobročinných fondů se všude snažili rozeznávat mezi potřebnými chudými, kterým měla být poskytnuta účinná pomoc, a těmi, kteří byli schopni práce. Žebrání bylo povoleno jen s potvrzením, že žebrající je skutečně potřebný, resp. neschopný se uživit prací. Osoby schopné se o sebe postarat byly následně vypuzeny ze špitálů, aby těm zbývajícím mohla být poskytnuta lepší péče.

25 Soto byl jako scholastik v jistém slova smyslu předchůdcem rakouské školy ekonomického myšlení, a stavěl se (narozdíl od Vivese) proti minimální mzdě. Pracovníci nemohou okrádat své zaměstnavatele s ospravedlněním, „že nejsou dostatečně placení“. Těm, kteří dali svůj souhlas s vyšší mzdou, se nemohla dít žádná újma. Pracujícím radil, aby v případě nespokojenosti odešli z práce. Kromě toho jako jeden z prvních vyslovil myšlenku, že soukromé zájmy fungují tam, kde nefunguje všeobecná láska. „Proto se soukromě vlastněné statky budou znásobovat. Pokud by zůstali ve společném vlastnictví, opak by byl pravdou“. Cit podle Tucker, 1990, str. 76.

brána jako něco přirozeného, vždyť království tvoří jeden celek, a není tedy nic zvláštního na tom, že se chudí stěhují z chudších oblastí do bohatších. Princip podpory „místních“ chudých ve farnostech považuje za nebezpečný, protože v některých farnostech žije více chudých než v jiných a tyto farnosti jim nebudou schopny poskytnout dostatečnou podporu. Chudý by tedy měl mít právo stěhovat se z místa na místo²⁶. Politika rozlišování mezi poctivými a nepoctivými chudými podle něj souvisela s řadou značných morálních nebezpečí, takže by ji křesťanská morálka mohla jen obtížně akceptovat.

Jižní, katolické části Evropy proto odpověděly na problémy 16. stol. posílením tradiční chudinské pomoci, vytvářely za tímto účelem nové, specializované instituce a nové řeholní řády věnující se nemocným a chudým. Tridentský koncil již dříve potvrdil tradiční princip pomoci chudým – *caritas* – a odmítl represi žebrání, jakkoliv uznával, že žebrání by mělo být regulováno. Katolická církev učila, že člověk je ospravedlněn vírou v Krista a dobrými skutky. Dávání almužen zůstalo individuálním aktem zbožnosti a žebrání nebylo zakázáno. Katolická chudinská podpora pokračovala v relativně nediskriminujícím rozdělování almužen, zdůrazňujícím myšlenku, že rozdělování chudým z nadbytku jednoho je morální povinnost bohatých, nikoliv právo chudých. Při nabídce práce se spoléhala více na hustou síť společenských institucí, jako byly cechy, bratrstva, kláštery či vzdělávací instituce, spíše než na pracovní domy, jakkoliv i ty v katolických zemích existovaly.

Práce jako nediskriminující koncept pomoci chudým

Na sklonku středověku tedy můžeme pozorovat stále silnější důraz na důležitost práce jako hlavního způsobu obživy. Tento akcent sice není nový, neboť i ve středověku můžeme doložit silný důraz na práci jakožto prostředek důstojného života. Například *Ordinances of Labourer* z roku 1349, z období velkého moru, kdy se objevil velký nedostatek pracovních sil, doporučují nepodporovat práceschopné žebráky, aby byli nuceni obstarat si živobytí prací²⁷. Úvahy o důležitosti práce však zaznívají s novou intenzitou na počátku novověku, kdy se rovněž objevuje podobné sepětí dobročinných aktivit s nabídkou a poptávkou na trhu práce. Problémy hospodářství v první čtvrtině 16. století se odrazily i v omezení a transformaci dobročinných aktivit, protože změny ve společnosti i v ekonomice produkovaly chudobu, jejíž charakter a rozsah se nedaly s předcházejícími obdobími srovnávat.

Proto na počátku 16. století můžeme zaznamenat v oblasti společenských institucí snahy novým způsobem odpovědět na novou situaci, na výzvy doby. Hnutí reformy sociální péče se chopila především města, pro která byl pauperismus průvodním jevem běžného života a která iniciovala reformu dobročinných institucí a formulování základů novověké sociální politiky. Jakkoliv středověká ctnost chudoby zanechala v evropské civilizaci důležitou stopu (přežívá i v dnešní době, byť v omezené míře), na počátku 16. století zeslábla. Pomoc, omezená ve svých prostředcích, neměla být vyplývána, měla být

26 Srov. Geremek, 1997, str. 196–7.

27 viz Wood, 2002, str. 47.

vyhrazena dobrým chudým. Ti ostatní, zahaleči a prostopášníci, měli být vedeni k práci²⁸. Etika daru tak nadále ztělesňovala spíše selektivní princip sociální politiky, zatímco na místo univerzalistického principu sociální politiky nastoupila etika práce.

O počátcích pracovních domů v Anglii pojednává A. R. Brewster v článku, příhodně nazvaném *Early experiments with the unemployed*.²⁹ V roce 1553 daroval král Edward VI. svůj dům v Bridewellu městu Londýnu, aby tam založilo „pracovní dům, nikoliv pouze noclehárnu pro chudé a zahálčivé, tuláky či žebráky“. Obyvatelé domu tam měli najít práci, která by jim umožnila postavit se na vlastní nohy. Smyslem bylo „netrestat někoho za žebrání, ale postavit ho k práci, která je [pro některé lidi] často horším trestem než smrt.“³⁰

Průkopnickou institucí při realizaci této politiky se stal právě londýnský Bridewell.³¹ Nábor pracovních sil do tohoto konkrétního domu práce byl nedobrovolný, tedy i sama organizace práce vyžadovala dohled a vězeňskou disciplínu. Zřizovaly se zde specializované dílny, nad nimiž po dohodě s příslušnými řemeslnými cechy bděli kvalifikovaní řemeslníci, kteří zároveň zajišťovali přísun materiálu, kontrolovali technický stav pracovních pomůcek a obstarávali odbyt výrobků. Nenapravitelní tuláci byli zařazováni na práce ve mlýně nebo v pekárně, kde byly nejhůřší pracovní podmínky a kde práce kromě fyzické síly nevyžadovala žádnou zvláštní kvalifikaci.

V jistém smyslu se Bridewell a jemu podobné instituce osvědčily, o čemž svědčí i výrok soudce sira Edwarda Hexta z roku 1596: „V tomto roce bylo propuštěno na svobodu 183 beznadějných osob. Pracovat nechtějí, raději riskují svůj život, než by pracovaly. Od té doby však, co existují domy nápravy, posílám tuláky tam: a všichni mě prosí s hořkými slzami, abych je raději poslal do vězení, a pokud je odmítám, přiznávají se raději k hrdelním zločinům, čímž riskují vlastní život, a to jen proto, aby nebyli posláni do domu nápravy, kde by byli nuceni pracovat.“³²

Tak jako byly činěny rozdíly mezi vagabundy a žebráky na jedné straně a jinými chudými či potřebnými osobami ochotnými pracovat na straně druhé, činily se rozdíly i mezi zařízeními pro tyto různé skupiny chudých. Vagabundi a notoričtí „zdraví“ žebráci byli zavíráni do domů nápravy (houses of correction), zatímco ostatní měli dostat příležitost pracovat v pracovních domech (workhouses)³³.

Co se týče prvního typu – domu nápravy, mimořádný věhlas měly holandské instituce. Holandský humanista Dirck Volckhertszoon Coornhert dokazoval ve svém traktátu z roku 1587, že sociální i trestní politika by měla spojovat omezení svobody s nucenou

28 Zejména na severu Evropy, v Anglii, později pak v Nizozemí a v Německu vznikly tzv. domy práce, které vznikly pro zdravé nezaměstnané.

29 Brewster, 1894. V tomto článku klade počátek existence pracovních domů do roku 1553, narozdíl od jiných zdrojů, které spojují vznik pracovních domů až s *Poor Law* a rokem 1601 (např. Anheier, 2005, str. 293).

30 Viz Brewster, 1894, str. 88–9.

31 Název Bridewell natolik srostl s pojmem „dům nápravy“, že se stal jeho synonymem a obecným termínem: v krátké době vzniklo po celé Anglii asi 200 domů práce nazývaných bridewell. Srov. Geremek, 1997, 216–17

32 Brewster, 1894, str. 90.

33 Domy nápravy fungovaly spíše na severu Evropy, na jihu se ve stejné době a v podobné funkci objevily galeje. Srov. Langbein, 1976, str. 39. Pracovní domy měly především poskytnout práci těm, kdo chtěli pracovat.

prací³⁴. Tyto myšlenky našly u amsterodamského patriciátu pokračovatele a realizátory, kteří nejprve zřídili dům pro muže, kde se jeho obyvatelé zabývali zpracováním dřeva, později i pro ženy a děti, kde se rozvíjelo především předení a šití. Práce se prováděla bez nároku na odměnu ve společných místnostech. Rozsudky odsuzující k uvěznění v těchto domech počítaly s tím, že v případě dobrého chování se může doba pobytu zkrátit. Další domy nápravy vznikaly právě v průmyslově rozvinutém Holandsku, neboť se ukázaly jako vhodný zdroj získávání levné pracovní síly. Původní dobročinné motivy těchto zařízení někdy upadaly v zapomnění.

Jedním z hlavních úkolů domů nápravy byl boj se zahálkou chudých, který měl někdy dosti drastické podoby. V amsterodamském zařízení například potírali odpor k práci tak, že provinilce odmítajícího pracovat uzavřeli do kobky, která se pomalu naplňovala vodou. Vězeň měl k dispozici ruční pumpu; aby se zachránil před utonutím, musel odtud vodu nepřetržitě pumpovat³⁵. Prostřednictvím této metody boje proti lenosti si odsouzený měl osvojit – a pravděpodobně si alespoň na krátký čas i osvojil – zdravé pracovní návyky.

Mírnější formou instituce, která měla za úkol nabízet nezaměstnaným práci, byly tzv. pracovní domy, které byly inspirovány tradiční myšlenkou placených veřejně prospěšných prací. Ztělesňovaly tak dobové přesvědčení, že nezaměstnanost a z ní plynoucí chudoba jsou způsobeny nedostatečnou nabídkou práce. V Anglii zákon z roku 1585 stanovoval, aby byly vynakládány přiměřené obnosy na zaměstnávání práce schopných chudých na veřejně prospěšných pracích, většinou na opravách hradeb a mostů. Jiné nařízení z roku 1575 doporučovalo v duchu Vivesova traktátu, že města mají zajistit pracovní příležitost tělesně postiženým, kterým byla uložena povinnost pracovat³⁶. Legislativa pracovních domů byla v Anglii po počátečním období experimentů završena *Poor Law* z roku 1601 (známé též jako *43rd Elizabeth*), jež domy nápravy a pracovní domy uvádělo spolu s chudobinci jako hlavní instituce sociální pomoci (indoor relief). Protože však ani tyto instituce, spravované farnostmi, nemohly v období nedostatečné poptávky po zboží a službách vytvořit skutečná, ekonomicky efektivní pracovní místa, potýkaly se tyto instituce s existenčními problémy. Jejich chod byl většinou dotován z příspěvků na dobročinnost, neboť příspěvť někomu na odměnu za práci bylo větším dobrem než udělovat almužnu tomu, kdo nepracuje.

Hlavním prostředkem realizace nové sociální politiky se tedy staly pracovní domy pro chudé, respektive vězení pro chudé.³⁷ Jak trefně argumentuje Harrington³⁸, pracovní domy nebyly revolučním zlomem, ale představují jednu z evolučních linií dobročinných institucí, přičemž jejich hlavním přínosem byla jejich otevřenost vůči všem chudým bez výjimky, tedy nikoliv jen místním či zasluhujícím. Jejich zřízení bylo neseno ideou

34 Srov. Parker. C. H. 1998, str. 84.

35 Brewster, 1830, str. 706.

36 Viz Brewster, 1894, str. 93.

37 Vězení se po velmi dlouhou dobu nepovažovalo za formu trestu, alespoň ne ve světském soudnictví. Chápání vězení jako trestu se v Evropě rozšiřuje až od 18. století a postupně se stává základem celého trestního systému. Starší tresty (trest smrti, mučení, galeje, vyhnanství, pranýř) postupně ustupovaly do pozadí.

38 Ve svém precizním článku *Escape from the Great Confinement* podává Harrington velmi přesvědčivou kritiku dosud vlivného foucauldovského konceptu velkého strachu (Great Fear) a velkého věznění (Great Confinement) a klade vznik a vývoj pracovních domů do vývojové linie dobročinnosti. Viz Harrington, 1999.

znovuzapojení jednotlivce do aktivního života komunity. Nebyly tedy nástroji „nové sociální marginalizace, jako spíše projevem starého vládního paternalismu a ochrany“³⁹. Pracovní domy nevznikly ani tak z touhy trestat chudé, jak tvrdí Foucault, ale představovaly model rozšíření chudinské podpory pro všechny chudé, nejen místní, ale i cizí⁴⁰. Existovala silná distinkce mezi pomocí chudým a trestním stíháním žebráků, a z ní plynuly velmi odlišné postoje. Univerzálním, nediskriminujícím nástrojem podpory chudých se stala nabídka práce. Idea křesťanské komunity starající se o své členy tedy ani v novověku nevymizela, avšak stáhla své hranice, aby vyloučila cizí osoby a jejich ekonomické problémy, a omezené zdroje chudinské podpory nasměrovala k těm nejvíce potřebným. Jedinou institucí dobročinnosti, která se neuzavřela před cizími chudými, byly právě pracovní domy, podporované často soukromými donátory, usilujícími o omezení chudoby. Také proto by nebylo správné chápat pracovní domy pouze jako represivní nástroj. I velké osobnosti dobročinnosti chápaly pracovní domy jako prospěšný a užitečný nástroj pro pomoc chudým a své síly i majetek věnovaly právě jejich rozvoji.⁴¹

Příkladem může být osobnost Thomase Firmina, bohatého majitele manufaktury, který někdy kolem roku 1670 postavil dobročinnost do středu svého zájmu. Firmin byl již předobrazem moderního sociálního pracovníka; vedl si záznamy o chudých, které navštívil, hodnotil závažnost jejich situace, dětem dával možnost vyučit se. Také díky darům, které získal od druhých, shromáždil velkou sumu pro pomoc hugenotským uprchlíkům z Francie a pro pomoc protestantům, kteří uprchli z Irska v letech 1688–89. O své újmě navštěvoval vězněné, pomáhal dlužníkům a stíhal žaláříky, kteří zneužívali své autority.⁴²

Hlavním důvodem jeho proslulosti však byla snaha nabídnout místo rozdávání almužen práci a mzdu tolika chudým, kolika to jen bylo možno. Hlavním zlepšením, které do systému dobročinnosti vnesl, bylo zavedení domácí práce. Dával lidem úkoly, které mohli vykonávat doma, a svůj dům práce založil na tomto principu. Všichni chudí, kteří byli ochotni pracovat, byli nasměrováni do pracovního domu, kde získali len. Poté, co ho doma spřádli, ho zpracovaný vrátili a obdrželi mzdu.

Proti oportunistům jednotlivců, kteří by byli schopni vydaný len nevrátit a zpeněžit jinak, stavěl Firmin princip zálohy na materiál. V případě, že osoba byla zcela neznámá či nedůvěryhodná, byla vyžadována záloha šest pencí, která tvořila záruku do doby, dokud pracovník neodevzdal svou práci.

Jakkoliv byla myšlenka nedávat almužnu, ale práci správná, nemohla se vyvázat z ekonomických zákonitostí tržního mechanismu. Celý podnik byl prodělečný, protože příze, kterou chudí lidé spřádli, byla prodávána se ztrátou. Firminovým cílem však nebylo prostřednictvím dobročinného podniku dosáhnout zisku, ale vyřešit problém almužny jako mzdy za nečinnost. „Proto mohl říci, že je daleko lepší pro národ zaměstnat chudé a nechat je konat marnou práci, když pro ně není lepší možnost zaměstnání, než nechat je

39 Harrington, 1999, str. 317.

40 Srov. Harrington, 1999, str. 316; podobná logika plyne z městských nařízení v Rouen či ze soupisů z Bridewellu. Viz Geremek, 1997, str. 152–3 a str. 217.

41 Příkladem může být odkaz londýnského obchodníka s textilem a spekulanta Johna Kendricka, který v roce 1624 odkázal velkou část svého majetku na dobročinné účely, jmenovitě pak na vznik dvou pracovních domů pro nezaměstnané chudé v Readingu a Newbury (7 500 a 4 000 £). Viz Jackson, 2004, str. 77.

42 Podrobněji viz Bremner, 1993, str. 46–7, nebo Sherwin, 1950, str. 38–41.

žít v zahálce, protože dát jim něco za jejich práci je daleko lepší než dávat jim cokoli za nic.“ ... Nenechme chudé jíst chleba zahálky, poskytněme jim práci. Bude to i lepší pro obchod, i tito lidé musí jíst a pít a oblékat se, stejně jako ti bohatí, a díky tomu obchod poroste rychleji a obyvatelé budou bohatší, než by jinak byli.“⁴³ Přirovnával ekonomiku k úlu, který se zaplní tím rychleji medem, čím více včel se na tomto díle aktivně podílí⁴⁴.

Firmin již uvažoval o celostátně organizované síti těchto dobročinných institucí, jak ji ostatně předpokládalo i *Poor Law*. „Kdyby byly založeny pracovní domy v každé větší farnosti, jež organizovala pomoc pro chudé, tak by mohli být zaměstnáni všichni, kteří jsou schopni a ochotni pracovat, a ve farnosti by byla zajištěna podpora těch, kteří nejsou schopni se o sebe postarat, takže by bylo možné říci každému žebrákovi: Běž do své farnosti a pracuj, aby ses uživil.“⁴⁵ Práci doma považoval Firmin za ideální a veřejné domy práce doporučoval jen pro ty, které je třeba k práci nutit.

Zaměstnával až 1 700 lidí na předení a na výrobu plátna, které prodával za cenu nákladů; nechtěl tedy vydělávat na nouzi druhých. Firmin, někdy s pomocí přátel, hradil deficit ze své vlastní kapsy a doplňoval mzdy některých zaměstnanců věcnými odměnami, například uhlím.

Své podnikání a jeho úspěchy i neúspěchy popsal ve svém spisu z roku 1681, ve kterém, mimo jiné, zdůrazňoval s určitou pýchou pozitiva plynoucí ze zaměstnávání dětí, jež nalézal na ulici a nechal je na své náklady vyučit⁴⁶. V tomto ohledu byl typickým představitelem merkantilistů, kteří obhajovali dětskou práci a oceňovali ji nejen jako levný zdroj pracovní síly, ale také jako nezbytnou přípravu mladé generace na tvrdou práci.

Skutečný rozvoj pracovních domů přišel až v druhé polovině 17. století v éře merkantilismu, kdy v Anglii vznikla síť domů práce organizovaných ekonomicky efektivním, čili ziskovým způsobem. Tyto domy již neměly pouze trestat a vychovávat, ale především vydělávat. Hlavní pracovní náplní v těchto domech se stala textilní výroba, zejména předení vlny. Nově se vynořující ekonomická výhodnost domů práce souvisela se strukturální dispozicí tehdejší textilní výroby, která vytvářela vysokou poptávku po přízi. Podnikatelé měli zájem na zvýšení nabídky příze, tím spíše, pokud ji získávali za levnou cenu⁴⁷. Ostatně není náhodou, že program nápravy chudých prací (i nedobrovolnou) vyšel z prostředí a oblastí, které se nacházely na špici hospodářského rozvoje; sociální politika kráčela vstříc potřebám společností vstupujících na cestu industriálního vývoje.

Jeden z úspěšných domů práce byl ustaven v Bristolu v roce 1697. Bristolský kupec Carey napsal, že „úspěch odpovídal našim očekáváním; zbavili jsme se žebráků, staří lidé se dočkali důstojného zaopatření, hoši a dívky jsou vedeni ke střídmosti a jsou vychováváni k potěšení z práce. A tvář našeho města se už proměňuje, takže máme mnoho důvodů doufat, že tyto mladé pracovní domy vychovají pilnou a pracovitou generaci.“⁴⁸

43 Sherwin, 1950, str. 40.

44 Přirovnání ekonomiky k úlu přichází 27 let před Mandevillovou *Fable of the Bees* (1705).

45 Sherwin, 1950, str. 40.

46 *Some Proposals for the Employing of the Poor, especially in and about London, and for the Prevention of Begging*. (1678)

47 Např. v roce 1680 uzavřelo město Bristol dohodu s p. Kingem o zaměstnání 500 chudých při předení. Viz Brewster, str. 95.

48 Viz Brewster, 1894, str. 94–5.

V důsledku úspěchu bristolského experimentu se rozvinulo to, co můžeme nazvat *hnutím pracovních domů*. Mnoho jiných měst vytvářelo vlastní pracovní domy, které však, s ohledem na ekonomickou situaci a kvalitu managementu, byly provozovány s rozdílnými ekonomickými výsledky.

Podle holandských a anglických vzorů vznikaly domy práce i v Německu. Jejich správy se ujaly městské instituce nebo byly přímo pronajímány podnikatelům. Domy práce měly i zde vedle svých trestajících a výchovných funkcí odpovídat i na konkrétní ekonomické potřeby, což výstižně zachytil nápis nad jedním z hamburských pracovních domů „*Labore nutrior, labore plector*“ – „Prací se živím, práce mne trestá“. Osudy těchto domů však i nadále závisely na ekonomických možnostech a na situaci na trhu práce a přísnost jejich režimu se lišila město od města.

Navzdory rozporuplné praxi můžeme pracovní domy považovat za nejdůležitější etapu v dlouhodobé evoluci instituce aktivní politiky trhu práce. Ještě po celé 19. století se za nejosvědčenější prostředek péče pokládal pracovní útulek (*almshouse*). Jeho hlavní výhodou byl – alespoň podle jeho obhájců – neustálý dozor personálu (*almshouse's staff*). „S jeho přispěním se chovanci učili spořivosti, pílí a ctnosti těžké práce, a díky této těžké práci mohli pomoci pokrýt část nákladů na svou obživu.“⁴⁹ Nabídka práce v těchto zařízeních byla chápána jako důležitý pilíř sociální politiky. Otázka, do jaké míry jsou tato opatření efektivní, však tehdy byla předmětem sporů a spornou zůstává dodnes.

Práce jako zdroj bohatství národa

Sir Andrew Freeport, jeden z pozdních představitelů merkantilismu, odmítal na počátku 18. století rozdělování almužen. Pro lidi, kteří se (jako on) živili obchodem, to byla činnost kontraproduktivní. Aby dosáhl zisku, potřeboval dostatečně velkou nabídku práce, která by držela mzdy na dostatečně nízké úrovni. Dávat žebrákům almužny proto z jeho hlediska bylo horší než je vyhnat s prázdnou, neboť to znamenalo najmout je, aby nic nedělali. „Almužny, které od nás dostávají, jsou mzdou za zahálku.“⁵⁰ Prosazení ryze ekonomického přístupu k otázce dobročinnosti, která již nebyla otázkou spravedlnosti či ctnosti, ale otázkou ekonomické výhodnosti, je zde již pregnantně formulováno.

Dobové instrumentální chápání člověka v nouzi možná souviselo s neméně instrumentálním chápáním spotřebitele v tehdejší ekonomické teorii, merkantilismu. Merkantilismus nebyl v pravém slova smyslu ekonomickým učením, byl učením spíše politickým, v němž měl spotřebitel sloužit potřebám státu, a jeho hlavním cílem bylo bohatství státu. Snad nejpříznačnějším rysem merkantilismu byla víra, že vláda je schopna spravovat a organizovat lidské záležitosti⁵¹. Díky nacionalistickému podtextu merkantilistické politiky, kontrastující s univerzalitou předchozí doktríny scholastiky, se začala pozornost myslitelů přesouvat z mikroekonomické úrovně, zkoumající roli jednotlivce, na úroveň makroekonomickou, mezinárodní. Jedním z pilířů merkantilismu byla myšlenka nulového součtu, vycházející z předpokladu, že existuje pevné a omezené

49 Murray, 1994, str. 17.

50 Bremner, 1993, str. 85.

51 Srov. Mencher, 1967, str. 3–4.

množství dostupného a využitelného bohatství (které představují peníze, resp. drahý kov). Má-li se objem tohoto bohatství v zemi zvětšovat na úkor jiných zemí, je nezbytné aktivní zasahování státu. S tím souvisela další koncepce merkantilistického učení, spojující jinak názorově různorodé myslitele, kteří bývají souhrnně zařazováni do dosti široké kategorie merkantilistů, již byla doktrína obchodní bilance. Podle této teorie mělo být cílem hospodářské politiky zajištění aktivní obchodní bilance. Dělo se tak jednak prostřednictvím obchodního ochranářství a exportních monopolů, podporou vývozu zboží s vysokou přidanou hodnotou a v neposlední řadě prostřednictvím usměrňování výše mezd, populace a spotřeby.

Populace byla pro merkantilisty státu především výrobním faktorem. Podporovali růst populace, neboť podle nich platila jednoduchá úměra – čím více lidí, tím větší národ, tím více pracovních sil, vyrábějících více zboží, umožňující větší export. Kromě velké populace, která znamenala více výrobního faktoru práce, usilovali merkantilisté o plnou zaměstnanost, která byla druhým hlavním cílem merkantilistické politiky. Pracovní domy pak byly nahlíženy především jako nástroj podporující růst bohatství státu zaměstnáním nedobrovolně nezaměstnaných. Nízké reálné mzdy, dosažené především rostoucími cenami, byly podobně výchovným prostředkem posilujícím plnější zaměstnanost mezi masami.

Spotřeba obyvatelstva byla vnímána pouze jako způsob, jak udržet naživu pracovní sílu, nutnou pro zajištění výroby ve prospěch státu. Ve vysokých mzdách merkantilisté spatřovali zvláště velké nebezpečí pro aktivní obchodní bilanci, neboť lidé dobře placení by spotřebovávali zboží, které by jinak mohlo jít na export, zároveň by vysoké mzdy zvyšovaly výrobní náklady a snižovaly konkurenceschopnost. Vysoké mzdy navíc podle merkantilistů podporovaly lenost a rozmařilou spotřebu. Většina merkantilistů obhajovala dětskou práci, nejen jako levný zdroj pracovní síly, ale i jako nezbytnou přípravu mladé generace na práci. Chudoba populace tak byla zcela kompatibilní s národním bohatstvím, neboť nízké mzdy znamenaly silnou konkurenční výhodu v mezinárodním obchodě⁵². Naopak na tzv. luxusní spotřebu se merkantilisté dívali s nelibostí, neboť podle nich luxus činil z chudých pracovníky změkčilé, líné a neefektivní. Čím více postupovala pauperizace, tím houževnatěji se tento argument držel. Diskuse o výkonu dobročinnosti většinou směřovaly k obvyklému vyústění, že s výjimkou neschopných a nemocných – správných cílů dobročinných darů a podpory – měli chudí lidé povinnost pracovat a tak přispívat k bohatství národa. Naopak vrchnost měla dvojitou povinnost: obstarat jim práci a nutit je pracovat.

To, co spojuje pracovní domy a merkantilistické úvahy o hospodářství, není pouze dokonalý soulad dobové ekonomické teorie a společenské praxe v oblasti dobročinnosti, ale také nápadná shoda v praktických důsledcích, jež z tehdejších úvah vyplývaly pro jednotlivce.

⁵² Nízkou úroveň mezd paradoxně považoval za vhodnou i Bernard Mandeville, který tak nezapřel své kalvinistické kořeny. „Žádný člověk, pokud by na něm záleželo, by nechtěl trpět bídou a těžce pracovat na své živobytí. Naléhavá potřeba jídla a pití, v zimním období navíc také oblečení a střechy nad hlavou, však umožňuje, že se lidé vydávají všanc všemu, co se jen dá vydržet. Kdyby nikdo nic nepotřeboval, nikdo by ani nepracoval.“ Mandeville vyvozuje závěr, že „ve svobodném národě, kde není dovoleno otrokářství, se nejspolehlivějším pokladem stává velké množství pracujících chudiny.“ (Mandeville, 1806, str. 179). Tento esej rovněž obsahuje Mandevillovu analýzu žebrání, která je v podstatě totožná s Beckerovou (Becker, 1996, str. 231–2).

Pracovní dům, původně zamýšlený jako prostředek nediskriminující pomoci chudým, umožňující obživu prostřednictvím práce, se v 17. a 18. stol. stal v jistém slova smyslu malým modelem merkantilistického státu, s důrazem na nízké mzdy a omezenou spotřebu. Pracovní dům, stejně jako tehdejší stát, byl často dobře zavedenou institucí složenou z chudých lidí, přičemž chudoba (a z ní plynoucí nízká spotřeba) umožňovala fungování těchto institucí. Zatímco u pracovních domů byla chudoba nutnou podmínkou nábory pracovní síly a předpokladem ekonomické efektivity, u národa zase byla chudoba podmínkou růstu bohatství celé společnosti. Nelze se tedy divit, že sociální politika éry merkantilismu si osvojila instituci pracovních domů, a že ji bezezbytku využila pro své potřeby. Pokud pracovní domy prosperovaly, bylo to díky tomu, že nabídka jejich výrobků se na trhu setkávala s poptávkou, byly tedy plně konkurenceschopnými firmami využívajícími možnosti získání nekvalifikované, avšak laciné pracovní síly. Pokud nebyla poptávka dostatečná, jednalo se skutečně o prodělečné podniky, které však byly ospravedlňovány a dotovány na základě charitativní premisy, že je lepší dát lidem odměnu za práci než za zahálku. Přestože v případě pracovních domů byl důraz kladen vždy na dobročinný aspekt jejich fungování, ekonomická dimenze jejich fungování hrála rovněž svou roli. Ve 20. století se pak tato dvojí charakteristika pracovních domů rozdělila do dvou proudů. Dobročinné aspekty nabídky práce se plynule vyvinuly do mnoha podob aktivní politiky zaměstnanosti, aspekt pracovní povinnosti, regulace trhu práce a politika nízkých mezd se pak staly důležitými prvky ekonomik totalitních režimů.

Práce jako povinnost ke státu

Revival myšlenek merkantilismu zažilo překvapivě i 20. století. Společné prvky tohoto jinak různorodého směru ekonomického myšlení se objevily v hospodářské politice nacistického Německa i komunistických režimů. Preference průmyslové výroby na úkor zemědělství, podpora růstu populace, politika nízkých mezd a nízkých cen potravin, omezování soukromé spotřeby a redistribuce důchodu do rukou státu, pragmatická snaha o kladnou obchodní bilanci, to vše vycházelo z jedné myšlenky – zájmy státu (resp. strany), postavené na první místo, vyžadovaly státní intervence do chodu ekonomiky. Dominance státního zájmu v hospodářství se objevuje v obou politických systémech⁵³. Autonomní hospodářský systém byl cíleně podřízen politickému zadání, neboť pokroku a blahobytu mělo být nadále dosahováno na základě politického zadání, přičemž na první místo byl stavěn zájem celku, nikoliv jednotlivce. Pokud byly pracovní domy 17. a 18. století často podobny malému merkantilistickému státu, pak totalitní režimy 20. století byly v některých aspektech podobné velkému domu nápravy.

Zvláště markantní to bylo v případě sovětského Ruska. Sovětská moc měla o roli jednotlivce a státu v ekonomice vlastní představy. Především sdílela přesvědčení, že společnost je schopna lépe zajistit potřeby lidí prostřednictvím společného vlastnictví a

⁵³ Zejména v Německu byl ohlas merkantilismu živý díky dílu Friedricha Lista. Avšak jak v Německu, tak v Rusku byla v praxi uskutečňována *Listova doktrína*, že úkolem státu je „usměrňovat soukromé zájmy ... za účelem dosažení nejvyšší možné míry prosperity a nejvyšší možné bezpečnosti vůči jiným národům“ (cit. Barkai 1990, str. 78). V praxi ovšem prosperita ustupovala potřebám bezpečnosti.

spravedlivého rozdělování⁵⁴. Proto ihned po převzetí moci zahájila přechod k veřejnému vlastnictví v období tzv. válečného komunismu. Celý znárodnovací proces se pod heslem *dělnické kontroly* začal živelně už v březnu 1917, kdy byly v podnicích voleny závodní rady a výbory, přebírající vedení podniku místo současných majitelů. Bolševická vláda tyto tendence podpořila *Dekretem o dělnické kontrole* z listopadu 1917, který dal závodním radám právo kontrolovat výrobu, nákup a prodej výrobků a také finanční záležitosti podniku. Rozklad podniků a pokles výroby na sebe nenechaly dlouho čekat. Aby kolaps hospodářství nezpůsobil porážku bolševiků v občanské válce, byl zpřísněn státní dozor nad chodem podniků zavedením pracovní povinnosti a povinnosti dodržovat pracovní kázeň, jejíž porušení se stalo trestným činem.

Hlavním zastáncem tzv. militarizace práce byl L. D. Trockij, který vypracoval vlastní koncepci této otázky, nápadně připomínající texty merkantilistů. Člověk je přirozeně veden k lenosti; v kapitalismu musí dělníci hledat práci, aby přežili, a lenost tedy překonávají, jsouc pobízeni kapitalistickým trhem. Protože v socialismu je trh nahrazen „užíváním pracovních zdrojů“, je úkolem státu, který toto užití řídí, aby pobízel pracujícího. Úkolem státu je tedy usměrnit, zavázat či začlenit pracujícího, který by měl poslouchat jako voják dělnický stát, ochránce zájmů proletariátu⁵⁵. V praxi znamenala tato doktrína posílení pravomocí podnikového vedení, oslabení pozice odborů a závodních rad, jejichž role se měla propříště omezovat na uskutečňování výrobní politiky. Dělníkům bylo zakázáno opustit pracovní místo, byly trestány absence a pozdní příchody⁵⁶. Zavedení pracovní povinnosti znamenalo, že porušení pracovní kázně se stalo trestným činem. Byly zavedeny tzv. tribunály práce a nedodržování pracovní kázně mohlo být potrestáno vězením nebo propuštěním z práce.

Po zkušenostech s neschopností státních orgánů řídit všechna odvětví průmyslu bylo mezi roky 1917–1921 bylo v rámci *Nové ekonomické politiky* (NEP) navrženo jiné řešení, které se zčásti vracelo k tržním principům. Stát měl ovládnout pouze největší podniky, zatímco průmysl drobný a střední měl být ponechán soukromé iniciativě. Tento ústupek přiznal tržním mechanismům větší efektivitu a umožnil ruskému hospodářství vzpamatovat se z propadu minulých let. Uvolněn byl rovněž pracovní trh.

Jakmile se však ekonomika díky NEPu mírně zotavila, rozhodla se strana negovat dočasný ústupek vůči tržním principům a postoupit dále na cestě ke komunismu, a to prostřednictvím tzv. pětiletok. Na 16. sjezdu strany v roce 1929 byl schválen první pětiletý plán⁵⁷, podle něž se měla řídit ekonomika v následujících pěti letech. Plán vytvářený úřadem Gosplan nastínil úroveň produkce, jíž mělo být dosaženo v různých sektorech ekonomiky na různých úrovních, včetně konkrétního množství a druhu výrobku,

54 Tato myšlenka se objevuje v utopických dílech Thomase Morea a Tommase Campanelly, později pak u francouzských socialistů, ale systematicky začala být rozpracovávána až od počátku 20. století. Enrico Barone nastínil v roce 1908 myšlenku, že ekonomika by měla být řízena ústředním úřadem řídícím produkci a směnu zboží bez zprostředkování tržními pravidly. Ústřední úřad nahradí tržní procesy, vyrovnávající interakce milionů poptávajících a nabízejících pomocí měnicích se cen, prostřednictvím řešení množství rovnic, které budou simulovat tržní ekonomiku s ohledem na alokaci zdrojů, distribuci příjmů a směnu zboží a služeb. V tomto procesu, jak se Barone domníval, budou všechny ekonomické kategorie tržní ekonomiky jako akumulace kapitálu, úrokové míry, konkurenční ceny atd. přežité. Více viz (Bose, 1989).

55 Viz Nove, 1981, str. 86.

56 Článek ve stranických novinách Pravda ze dne 12. února 1920 hovoří jasně: „Nejlepší místo pro stávkujícího, toho žlutého a škodlivého komára, je koncentrační tábor!“ Cit. Courtois, 1999, str. 90.

57 I když v praxi byl uplatňován již od října 1928.

dodavatele surovin, ceny mzdy a množství pracovní sil, rozepsané na úroveň jednotlivých podniků.

Dočasné příměří mezi trhem a sovětskou mocí tedy netrvalo dlouho. Už od roku 1927 začal stát preferovat v rámci programu industrializace těžký průmysl před lehkým, což vedlo k rostoucímu nedostatku průmyslových výrobků. Díky zásahům státních institucí ceny průmyslového a spotřebního zboží rostly, zatímco státní výkupní ceny obilí klesaly, aby stát mohl udržet levné potraviny a nízké mzdy. V roce 1927 rolníci navzdory dobré úrodě odevzdali státu za nízké výkupní ceny o třetinu méně obilí a zbytek buď prodali soukromým obchodníkům (nepmanům), či ho využili k vykrmení dobytka. Tzv. krize v zásobování vedla k opětovnému zavedení přidělového systému potravin. Sovětský režim měl několik možností, jak otázku trhu s potravinami vyřešit. Nerozhodl se však pro tržní řešení tohoto problému, tj. pro zvýšení výkupních cen či rozšíření volného trhu, ale vydal se cestou silového řešení prostřednictvím represivního aparátu. Příímým důsledkem této akce bylo v roce 1928 snížení osetých ploch a prohloubení krize v produkci potravin, takže v roce 1929 muselo sovětské Rusko začít dovážet obilí.⁵⁸

Problém zásobování, vyvolaný nízkými výkupními cenami, ukázal, že státem plánované industrializace, podobně jako později v Německu, nemůže být dosaženo bez státem kontrolované zemědělské produkce. Byla to právě centrální kontrola zemědělství, která měla zajistit získání potřebného kapitálu k industrializaci země na úkor rolníků, kteří se de facto stali novými nevolníky, pracujícími na státní půdě za existenční minimum⁵⁹. Začátek první pětiletky se tak časově kryje s utužením represe na venkově a likvidací rolnických trhů i svobod. Rozhodnutím usilovat o státem řízený rozvoj průmyslu financovaný na úkor venkova se sovětské Rusko definitivně vydalo na cestu k centrálně plánovanému hospodářství, plně kontrolovanému státem. Industrializační program financovala vláda prodejem obilí do zahraničí, a to i v době hladomoru⁶⁰. Zaměstnanci byli podle potřeb režimu omezeni ve volbě či změně povolání. Tak jako v Německu byla omezena migrace z venkova do měst a každá změna místa podléhala schválení úřadů. Nebylo snadné (a často ani možné) práci změnit, díky zavedení evidence pracovních sil prostřednictvím dekretů⁶¹ a později i vnitrostátních pasů.

K podobnému stavu na trhu práce směřovalo i Německo, jakkoliv byla jeho výchozí pozice v době nástupu národních socialistů k moci odlišná. Hlavním problémem nebyla občanská válka, ale masová nezaměstnanost, způsobená Velkou hospodářskou krizí 30. let 20. století. Hlavní prioritou bylo vytvoření zaměstnanosti prostřednictvím nejrůznějších pracovních programů. Třetí říše svými programy veřejných prací navázala na německou ideu paternalistického státu⁶² a politiky namířené na růst zaměstnanosti byly podobné za Hitlera stejně jako za éry Výmarské republiky. Celkové náklady na pracovní programy mezi roky 32–35 činily přes 5 mld. marek, téměř 1% HDP, a nezaměstnanost

58 Před 1. světovou válkou přitom bylo největším světovým vývozcem obilí. Srov. Malia, 2004, str. 152.

59 Práce kolchozníků byla odměňována tak špatně, že na polích pracovali v podstatě jen ženy, děti a staří lidé, zatímco práceschopní muži odcházeli do dílen a továren. Ve 30. letech se do měst přesunulo 30 milionů rolníků.

60 Vlivem vysokých cen a trvalého nedostatku spotřebního zboží představovaly vynucené úspory až 50 % HDP, díky nimž mohla být dále financována industrializace. Viz MacDonald, 2006, str. 448.

61 Viz např. Weiner, 1991, str. 151.

62 Již v roce 1928 byly úřady objednateli 47 % všech stavebních prací v Německu. Viz Overy, 2003, str. 8.

začala rychle klesat, z 6 milionů registrovaných nezaměstnaných v únoru 1933 na 2,764 mil. v únoru 1935⁶³.

V roce 1935 byly vládou zavedeny maximální ceny potravin, aby bylo možné udržet na nízké úrovni mzdy v ostatních sektorech ekonomiky⁶⁴. Kontrola mezd a cen v hospodářství byla důležitá pro eliminaci rizika inflace a pro přesunutí peněžních prostředků do státem preferovaných odvětví. Jednotkové mzdové náklady se po celá 30. léta nedostaly nad úroveň z let 1929–31 a životní úroveň obyvatelstva zůstávala nízká. Na druhou stranu však rostla zaměstnanost z důvodu mobilizace pracovních sil pro politické cíle. V některých odvětvích (zejména zemědělství) bylo jen obtížné změnit zaměstnání, navíc vždy jen se souhlasem státu. Od roku 1934 byla omezena možnost zaměstnávat obyvatele venkova ve městech⁶⁵ a další dekrety posilovaly tendence směřovat pracovní síly na venkov či alespoň zabránit migraci do měst. V roce 1936 byly zavedeny pracovní knížky, v nichž každá změna místa musela být potvrzena místními úřady⁶⁶, a od roku 1938 byl zakázán růst mezd⁶⁷. Od března 1939 nesměl zaměstnanec opustit své místo a změna pracovního místa byla možná pouze se souhlasem úřadu, čímž byla završena militarizace práce.

Na konci 30. let se sovětské Rusko stalo soběstačnou zemí podobného typu, jakým bylo Hitlerovo Německo. Místo výrobního systému, který produkoval zboží uspokojující potřeby obyvatelstva, vznikl systém, v němž obyvatelé svou prací měli stále přispívat k tomu, aby zajistili větší průmyslovou (resp. vojenskou) moc státu⁶⁸. Zdroje potřebné k investicím do státem preferovaných odvětví byly získávány různými způsoby především od obyvatelstva. K tomu sloužila politika nízkých mezd a státem regulovaných cen, jejímž logickým důsledkem bylo ukončení činnosti odborů či odstranění jejich funkce kolektivního vyjednávání o výši mezd. Ztráta svobody byla u obou režimů spojena s podporou rovnostářství.

Oba totalitní režimy tak převzaly z instituce pracovních domů ty horší rysy (nucenou práci, nízkou efektivitu, nízké mzdy) a povýšily je na základní principy trhu práce. Pochopily ekonomické výhody tohoto typu organizace trhu práce a oživily merkantilistickou ideu bohatého státu chudých lidí.

63 Viz Overy, 2002, str. 39. Jen během roku 1933 klesla nezaměstnanost z 6,013 mil v lednu na 4,059 mil. v prosinci a např. v stavebnictví se počet zaměstnaných zvýšil mezi roky 1933–36 více jak šestkrát, z 330 000 na 2 miliony. Druhou stranou mince byl ovšem pokles produktivity. Mnoho projektů bylo zaměřeno na vytvoření pracovních míst, firmy dostávaly subvence na nabírání dalších pracovníků. Overy uvádí odhad, podle něž rostla produktivita mezi roky 29–38 jen o 1,3 % ročně, zatímco kupříkladu v Británii rostla produktivita mezi roky 29–36 o 2,5 % ročně (Overy, 2003, str. 53). Tak se mohlo stát, že i když výroba automobilů rostla, výstup na jednoho dělníka byl v USA čtyřikrát větší než v Německu.

64 Kontrola cen se stala trvalou součástí německé ekonomiky až do roku 1948. Za druhé světové války byla kontrola cen rozpracována s německou důkladností do takových podrobností, že byly cenově odlišeny hotely, v nichž se k snídani servíroval či neservíroval cukr či marmeláda. (Wolfe, 1955, str. 396.)

65 Barkai, 1990, str. 171.

66 Barkai, 1990, str. 229.

67 Konkurence mezi podniky se pak omezovala na nepeněžní benefity jako lepší pracovní podmínky, firemní motocykly, vyšší příplatky za přesčas apod.

68 Zvláštní důraz státu na těžký průmysl, který měl postavit základy pro další hospodářský rozvoj, byl po roce 1937 v obou státech přeměřován do sféry vojenství.

Od pracovního domu k aktivní politice zaměstnanosti

Svobodné země navázaly na to lepší, co myšlenka pracovních domů nabízela – na jejich dobročinnou dimenzi – a rozvinuly obvyklé postupy do dnešní podoby různorodých pobídek k práci, souhrnně nazývaných aktivní politikou zaměstnanosti. Aktivní politika zaměstnanosti, kterou můžeme definovat jako kombinaci peněžních dávek s prací či vzdělávacími aktivitami, má tedy dlouhou tradici, přičemž její opodstatnění – umožnit nezaměstnanému obstarat si živobytí prostřednictvím práce – zůstává stejné.

Opatření aktivní politiky zaměstnanosti proto do značné míry kopírují tradiční oblasti charity. Na prvním místě stojí vzdělávací či rekvalifikační kurzy, které mají zlepšit dovednosti a znalosti uchazeče podle potřeb trhu práce. Druhou podobou aktivní politiky zaměstnanosti je vytváření pracovních míst, ať už přímo (vytváření míst ve veřejném sektoru) či nepřímo (podpora vzniku míst v soukromém sektoru). K těmto dvěma tradičním nástrojům se připojuje ještě zprostředkovávání informací na trhu práce mezi nezaměstnanými a zaměstnavateli.

Tyto nástroje aktivní politiky zaměstnanosti, jak bývají zmiňovány v učebnicích, mají tedy jasnou paralelu v historickém vývoji. K přímému zřizování pracovních domů a veřejným pracím, ke kterým veřejné úřady sahaly už od středověku, se pak v průběhu času připojila i státní podpora vzniku nových pracovních míst. Za první vlašťovku tohoto typu můžeme považovat britský *Zákon o zaměstnávání chudých* (The Poor Employment Act) z roku 1817, který zaváděl půjčky na dobu tří let každému, kdo ve Velké Británii vytvoří pracovní místa pro chudé⁶⁹. Cílem těchto půjček úřadům obcí a měst mělo být jednak zvýšení likvidity v době krizí, dále podpora takových veřejných projektů, které by na volném trhu nezískaly potřebný kapitál⁷⁰, a v neposlední řadě zvýšení úrovně zaměstnanosti, jak doporučoval J. Bentham už v roce 1776.⁷¹

Ve 20. století je razantní nástup aktivní politiky zaměstnanosti spojen zejména s mohutným boomem veřejných prací ve 30. letech, poznamenaných Velkou krizí. Tentokrát však už byly tyto programy jak v Evropě, tak v USA plně v rukou státu, ovšem základní myšlenka zůstala stejná jako před staletími. I Rooseveltovým *New Dealem* prostupovala myšlenka, že přímá podpora nezaměstnaných vede k psychologické degeneraci a oslabuje, či dokonce ničí schopnost a vůli nezaměstnaných, aby se o sebe postarali sami. Proto byly před transfery podpor upřednostněny veřejné práce, při nichž si příjemci peníze vydělali⁷².

Je samozřejmě možné vést spory o efektivitu vládních výdajů na podporu pracovních programů, stejně jako je možné vést spory o efektivitě stávajících pracovních programů aktivní politiky zaměstnanosti. Tyto otázky jsou správné a jsou oprávněné, stejně jako otázky, zda tyto služby má poskytovat spíše stát, obec či nezisková organizace. Důležité

69 Více viz Flinn. 1961, str. 82–92 . K tomuto zákonu, který oficiálně etabloje formální závazek vlády bojovat s nezaměstnaností, se rovněž vztahuje trvalá existence *Rady pro půjčky na veřejné práce* (Public Works Loan Board), která ve Velké Británii funguje dodnes.

70 To ostatně doporučoval i Adam Smith ve svém *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*.

71 Doporučoval „využití veřejných prací jako prostředku omezující růst nezaměstnanosti v čase ‚stagnace obchodu‘ “. Viz Flinn. 1961, str. 85.

72 Srov. Smiley, 2002, str. 81.

je, abychom ale nikdy nezapomínali na skutečnost, že tyto programy jsou jednou z podob dobročinnosti a jsou vedeny v první řadě morálními, nikoliv ekonomickými kritérii.

Půjčka

Půjčka¹ se jako jeden z pilířů dobročinnosti etablovala díky spojení dvou institucí – jednak díky zákazu úročených půjček, jehož cílem byla ochrana chudých, jednak díky vytváření peněžních fondů, z nichž se chudým poskytovaly půjčky neúročené či (od sklonku středověku) úročené velmi málo. Zpočátku bylo smyslem bezúročných půjček zajistit přežití všech členů komunity. Půjčka byla ve svém počátku modifikací daru, neboť se explicitně očekávalo vrácení ve stejném množství a kvalitě. Pokud použijeme terminologii teorie klesajícího mezního užitku, pak si půjčku tohoto typu můžeme definovat jako transakci s nenulovým výsledkem. Pokud mám dostatek potravy a podělím se s někým, kdo umírá hladu, pak díky klesajícímu meznímu užitku on získá mou půjčkou velký mezní užitek, zatímco já ztratím jen málo. Pokud mi to vrátí v době mé nouze, opět je můj mezní užitek vysoký, kdežto ztráta jeho užitku je nízká. Z těchto recipročních a oboustranně výhodných půjček, obvyklých v zemědělských ekonomikách, se později vyvinuly dobročinné půjčky peněžní; i ty však byly zpočátku poskytovány bezúročně či s velmi nízkým úrokem, pokrývajícím náklady. Později začaly peněžní půjčky sloužit také jako počáteční kapitál pro dlužníkovu hospodářské osamostatnění či alespoň k jeho osvobození z moci lichvářů. V tomto pojetí se pak půjčka stala specifickým nástrojem filantropie, ležícím na pomezí obchodu a dobročinnosti, neboť z ní mohl plynout přímý hmotný užitek (případně zisk) oběma stranám. Díky společně sdílené naději na zlepšení situace dlužníka může dobročinná půjčka posilovat sociální vazby ve společnosti, pomáhá chudým, aby si pomohli sami, a zároveň umožňuje trvalé obnovování fondů, z nichž jsou tyto půjčky udělovány.

Postupné transformace půjčky si vynutily rovněž proměnu přístupu k úroku. Původní zákaz úroku, odvozený zřejmě evolučně od principu reciprocity, byl vydán jako ochrana jednotlivce v životní tísní a vycházel ze zásady, že jedinci v primitivní skupině by nemělo hrozit hladovění, neocitne-li se ve stejně těžké situaci komunita jako celek.² Avšak organická forma společnosti byla s rozvojem obchodu nahrazována více atomistickým a individualistickým typem organizace. Vazby příbuzenství, profese, sousedství a vyznání byly postupně vytlačovány, neboť si činily nárok na oddanost jedince, čímž omezovaly jeho svobodu. Proto se vždy, když docházelo k růstu ekonomiky a začal se rozvíjet obchod, zvyšoval tlak na ospravedlnění úroku na úvěry obchodní a následně i na úvěry osobní, které jednotlivci umožňovaly emancipaci. Existence úroku zjednodušila přístup ke kapitálu a umožnila rozvoj úvěrových trhů pro společnosti i jednotlivce. Jednou z institucí úvěrových trhů se staly i organizace poskytující drobné půjčky nejchudším. Jak píše Adam Smith, „peníze plodí peníze. Máte-li jen trochu, bývá již lehké dostat více. Je

¹ Půjčka, v angličtině *credit* a v latině *credium*, se odvozuje od slovesa *credere* – důvěřovat či získat informace. Půjčka tedy není pouze finanční operací, je ale také vyjádřením důvěry věřitele v dlužníka, je tedy součástí společenských norem, ve kterých se i spolehlivost a poctivost stává předpokladem pro další ekonomické aktivity. (Srov. Wunder, str. 21) Role důvěry a nedůvěry se ukázala jak během finanční krize v bankovníctví, tak i během aktuální dluhové krize v Evropě. Důvěra je také důvodem, proč si demokratické a vnitřně svobodné státy mohou půjčovat za výrazně výhodnějších podmínek, než společnosti nesvobodné.

² Právě díky absenci hrozby individuálního hladovění je primitivní společnost v jistém smyslu lidštější – a zároveň méně ekonomická – než tržní ekonomika. Srov. Polanyi, 2006, str. 165.

ovšem velká potíž získat právě tu trochu.³ Mikrokredity, tedy drobné půjčky chudým, zejména (nikoliv výlučně) na podnikání, mají dlouhou tradici a na jejich vývoji si můžeme velmi dobře ukázat, jak je ekonomika (a skrze ni i ekonomie) vklíněna do labyrintu společenských vztahů, jak je ovlivňována náboženskými, resp. etickými pravidly.

Půjčka – od zajištění přežití k obchodní investici a zase zpátky

Půjčka jako projev dobročinnosti je obvykle zmiňována spíše okrajově, má však stejně starou historii jako almužna či myšlenka veřejných prací. První zmínky o půjčce se nám dochovaly ve spojitosti s předpisy o zákazu úroku. Toto pravidlo se rodí ve starověku jako určitý způsob ochrany chudých v agrární či nomádské společnosti, o čemž svědčí rozšířenost tohoto druhu zákazu v nejrůznějších kulturách. Bezúročná půjčka měla zabránit extrémní nouzi a zajistit přežití dlužníka. V biblickém pojetí kmenové společnosti je úrok výrazem nepřátelství či alespoň odcizení, naopak bezúročná půjčka vyjadřuje lásku k druhému.⁴ Pro judaismus i křesťanství je klíčovým biblický zákaz úroku, jak ho nalezneme v Pentateuchu (Ex 22,24⁵; Dt 23,20–21⁶, Lv 25,35–37⁷), a také v knize Ezechiel (Ez 18,7–8⁸). Zatímco v prvních třech úryvcích se jednalo o příkaz nebo zákaz, v knize Ezechiel je bezúročná půjčka představena jako ctnost.

Z biblických textů je na první pohled jasný rozdíl v přísnosti zákazu. Zatímco knihy Exodus a Leviticus hovoří striktně o zákazu úroku, Deuteronomium zaujímá méně přísný postoj k úroku a umožňuje půjčit cizinci – člověku jen dočasně pobývajícímu v zemi. Tento rozpor, který působil potíže pozdějším židovským i křesťanským myslitelům, může mít několik vysvětlení. Do kategorie cizinců v době vzniku Deuteronomia spadali většinou nabateánští, aramejští a egyptští obchodníci. Meislin a Cohen z toho vyvozují, že se s rozvojem obchodu objevuje odůvodněnost obchodního úvěru, která stojí mimo kategorii ochrany chudých.⁹ Jiným vysvětlením poměrně benevolentního zákazu Deuteronomia může být jeho asyrský původ. V 8. století před Kristem byl sever Izraele

3 Smith, 2001, str. 98.

4 Srov. Meislin & Cohen, 1964, str. 252.

5 Ex 22,24 – „Půjčíš-li peníze svému krajanovi či domorodci, jenž u tebe přebývá, nebudete mu půjčovat na zástavu a nebudete mu ukládat úroky.“ Zákaz úroku je v textu Starého zákona integrálně spojen s otázkou zástavy za půjčku. Příkazy týkající se braní zástav nalézáme vždy v těsné blízkosti zákazu úroku. „Vezmeš-li od někoho do zástavy plášť, vrátíš mu ho při západu slunce.“ Jak uvádí Jeruzalémská bible, text zde popisuje dobovou tradici, v níž jako zástava sloužil pouze plášť.

6 Dt 2,20–21 – „Nebudeš půjčovat na úrok svému bratru, ať jde o půjčku peněz nebo potravin nebo čehokoliv, za co se požaduje úrok. Cizinci smíš půjčovat na úrok, ale svému bratru musíš půjčovat bezúročně, aby Ti Jahve, tvůj Bůh, požehnal při všech pracích v zemi, do níž vejdeš, abys ji převzal.“ Co se týče zástavy, text je komplikovanější. „Půjčíš-li na zástavu svému bližnímu, nevejdeš k němu do domu, aby sis tu zástavu, ať je jakákoliv, vzal. Budeš stát venku a muž, jemuž půjčuješ, ti donese zástavu ven. A bude-li to chudý muž, nepodržíš jeho zástavu, když půjdeš na lože, vrátíš mu ji při západu slunce, on se uloží ve svém plášti a bude ti žehnat a bude to dobrý skutek v očích Jahva, tvého Boha.“ (Dt 24,10) – „Do zástavy se nebude brát mlýn ani mlýnský kámen, bylo by to, jako by se bral do zástavy sám život.“ (Dt 24,6)

7 Lv 25,35–37: „Upadne-li tvůj bratr do nesnázi a nebude s to vůči tobě obstát, podpoříš ho jako cizince nebo hosta a on bude žít s tebou ... Nebudeš mu dávat peníze, tak abys z toho měl zisk, ani potravu, abys za ni vybíral úroky“.

8 Ez 18,7–8 – „Každý, kdo je spravedlivý ... vrací zástavu na dluh, ... nepůjčuje lichvářsky.“

9 Ibidem, str. 264.

jednou z provincií Asyrské říše a do země přišlo mnoho Asyřanů. Zákaz úroku by v té době znevýhodňoval Izraelity před cizinci, kteří zákaz úroku v takové míře neuznávali. Snad z tohoto důvodu, s ohledem na asyrské zvyklosti, bylo pravidlo zakazující úrok změkčeno. Ostatně texty Deuteronomia jsou významně ovlivněny asyrskými či mezopotamskými zákoníky i v jiných ustanoveních.¹⁰

V čase Deuteronomia proto můžeme předpokládat obchodní investice a můžeme rovněž předpokládat pravidlo, že vždy, když se ve společnosti rozmohl obchod, začal se objevovat tlak na povolení úroku. Tuto skutečnost lze ilustrovat na asyrských a babylonských dokladech o úvěrech, pocházejících už z 20. století před Kristem. Vedle sebe nalézáme krátkodobé bezúročné zemědělské úvěry, spojené zejména s náklady potřebnými ke sklizení úrody, z babylonských dokumentů téhož období máme ale také doklady o skutečném soukromém obchodním partnerství s půjčkami na úrok.¹¹ Vidíme tedy vedle sebe mladší, avšak méně rozvinuté společenství Izraelitů, popisované v Exodu a Leviticu, které zrcadlí zvyky a zákony nomádské a zemědělské společnosti (13.–8. stol. před Kristem), zatímco babylonské a asyrské zákony, ač starší (20. stol. př. Kristem.), reflektují podmínky civilizací mnohem rozvinutějších. V okamžiku, kdy se společenství Izraelitů začne ekonomicky rozvíjet a je konfrontováno s jinými civilizacemi, začnou se proměňovat i jeho pravidla. Vedle zásad, kterými se řídila převážně zemědělská pospolitost, se vytváří nová pravidla společnosti rozvíjející obchod.¹² Odtud se pak odvozuje podmíněná přípustnost úroku v Deuteronomiu. Starozákonní tradice tedy na jedné straně pojímá zákaz úroku jako určitou formu sociální ochrany chudých, na straně druhé úrok za specifických podmínek, pod tlakem vnějších okolností, dovoluje.

V římském právu můžeme zaznamenat podobně pružný přístup. Tak jako u Izraelitů, vymezují se i u Římanů dva tradiční postoje k úroku – statky určené ke spotřebě nemohou být půjčovány na úrok (tradice zemědělské společnosti a venkova), zatímco statky určené k užívání mohou být spojeny s určitou formou renty či úroku (nezbytnost vynucená rozvojem obchodu ve městech).¹³

V římském právu se tak na jedné straně objevuje bezúročná půjčka (*mutuum*), kdy peníze, olej, mouka či jiné zaměnitelné zboží mohlo být půjčeno a znovu vráceno ve stejném množství a kvalitě. Teprve po uplynutí lhůty se *mutuum* mohlo transformovat na úročenou půjčku, římské právo tedy znalo a dovoľovalo úrok z prodlení.

Na druhé straně se objevuje zákaz úroku na půjčku, která není spojena se sdílením rizika pro věřitele, tzv. *foenus*, který nebyl zákonem dovolený. Kompromis mezi těmito dvěma krajnostmi představoval tzv. *foenus nauticum*, který věřitele opravňoval požadovat podíl ze zisku z jím financovaného projektu, obvykle námořní obchodní plavby spojené s nákupem a prodejem zboží. Úroková míra mohla být libovolně vysoká, avšak věřitel nesl riziko

¹⁰ Viz výkladový komentář Jeruzalémské bible, str. 37.

¹¹ Meislin & Cohen, 1964, str. 255.

¹² Ibidem, str. 259.

¹³ V římském právu existovaly čtyři typy smluv spojené s předáním věci, z nichž nejdůležitější a nejstarším typem je *mutuum* (půjčka věci určené ke spotřebě), vedle toho pak existuje *commodatum* (půjčka věci určené k užívání), *depositum* (smlouva o úschově) a *pignus* (půjčka zajištěná zastavenou věcí).

ztráty.¹⁴ Zákon tedy umožňoval pobírání úroku pro potřeby financování dálkového obchodu.

Zákaz úroku v křesťanské tradici nepřidává k tradici židovské nic nového a do značné míry se na ni odvolává. Nový zákon, stejně jako zákon Starý, doporučuje bezúročnou charitu.¹⁵ V diskusi o úroku býval sice občas zmiňován novozákonní text „Dávejte a nečekejte nic nazpět“, který ale o oprávněnosti úroku mnoho nepoví. Citát je totiž zasazen do kontextu vybízejícího k nezištné lásce, což je ostatně důvodem, proč církevní otcové Tertulián, sv. Bazil, sv. Ambrož, sv. Jan Zlatoústý a sv. Jeroným tuto pasáž zmiňovali jen okrajově, nikoliv jako nejdůležitější argument. Mnohem častěji se vraceli ke starozákonnímu zákazu úroku a ke skutečnosti, že úrok není slučitelný s křesťanskou láskou. Jedním z nejstarších příkladů je Cyprianova kniha *Testimoniorum libri III* (kol. 249), zmiňovaná i sv. Jeronýmem, Pelagiem a sv. Augustinem, kde je úrok odsouzen právě na základě starozákonních příkázání.¹⁶

Další církevní otcové postupují podobně a zákaz úroku zmiňují v kontextu ochrany chudáka. Lactantius a Commodianus odsuzují úrok ukládaný chudým, brání úroku znamená mít zisk z neštěstí druhých.¹⁷ Toto téma se objevuje jako klíčové i v kázáních sv. Blažeje, sv. Ambrože, sv. Augustina, sv. Řehoře Naziánského, sv. Řehoře z Nissy a sv. Jana Zlatoústého.¹⁸ Sv. Blažej říká: „Jestliže se ti vede dobře, nepotřebuješ půjčku. Jestliže nic nemáš, nebudeš moci splácet.“ Chudý člověk by měl pracovat a raději i žebrat, než aby se zadlužil. Na bohaté pak sv. Blažej apeluje, aby od chudých nežádali úrok a nezištně jim pomáhali.

Určitou novinku v jinak tradiční debatě o úroku představovala recepce domněnky o sterilitě peněz, která byla přejata z řecké filosofie. Do křesťanského myšlení vstupuje tato myšlenka v díle sv. Řehoře Naziánského. Ten navíc, narozdíl od svých předchůdců, vztahuje zákaz úroku nejen na chudé, ale i na bohaté. Odsuzuje tak nejen úroky přemrštěné, ale i ty mírné, dovolené zákonem.¹⁹ Věřitele srovnává se zlodějem, který vnikne do domu a bere, co se mu zlíbí. Věřitel má sice jiné metody, ale důsledky jsou stejné. Úrok zůstává hříchem, srovnatelným s krádeží.

Jiný nový argument vnesl do diskuse sv. Ambrož, který se pokusil vyložit slova Deuteronomia o možnosti půjčovat cizincům na úrok v kontextu křesťanského

14 Velké množství transakcí, které nespádaly pod tyto dva vyhraněné typy půjček, bylo regulováno obecným zákonodárstvím, které připouštělo mírný, zákonem dovolený úrok. Třetí deska ze zákoníku XII. desek (kolem pol. 5. století před Kristem) umožňovala pobírat úrok za půjčku peněz do výše 10 % ročně (nebo 8 a 1/3 % za desetiměsíční Romulův rok). *Lex unciarum* (88 př. Kr.) uznává úrok do výše 12 %. Císař Justinián (533 po Kr., sám původem z rolnické rodiny) stanovuje ve svém kodexu platných zákonů klouzavé stropy – 12 % pro *foenus nauticum*, 8 % pro obchodní půjčky, 6 % pro neobchodní a 4 % pro významné osoby a farmáře. Srov. Jones, 2011.

15 V Novém zákoně se nalézá dvojí zmínku o úroku – Mt 25,27 a Lk 19,23. Praxe obchodní půjčky je zmíněna i v podobenství o hřivnách. Přijímání úroku, praxe obvyklá v antickém světě, je jednoduše zapracována do podobenství bez hodnotících konotací.

16 Srov. Maloney, 1973, str. 242.

17 Commodianus uvádí jako příklad 25% úrok, tedy úrok vysoce přesahující zákonem stanovenou hranici. Jeho kritiku si lze tedy vyložit jako kritiku lichvy. Taková půjčka na úrok chudému nepomáhá, ale zvětšuje jeho nouzi.

18 Viz Maloney, 1973, str. 246.

19 Po celé patristické období přetrvávala římská tradice, která pobírání úroku zákonem umožňovala. Vedle toho existoval zákonem zakázaný anatocismus – placení úroků z úroků.

universalismu. Text Deuteronomia naznačuje, že cizincem je míněn nepřítel, proti kterému Izraelité bojovali. Pokud je důvod k válce, je možné ji vést i jinými prostředky, např. braním úroku z půjčky. Úrok byl tedy nepřátelský akt, dovolený v době války – *Ubi ius belli, ibi ius usurae*.²⁰ I v křesťanské éře lze podle sv. Ambrože pobírat úrok, avšak jedná se o akt nepřátelství.

Podobné postoje jako církevní otcové zastává i babylonský Talmud, sepsaný před rokem 500 po Kristu. Texty Talmudu vznikají zhruba ve stejné době jako učení církevních otců, v podmínkách primárně zemědělské ekonomiky, a dospívají ke stejným závěrům. Talmud zakazuje v obecné rovině půjčku jakéhokoliv druhu, jestliže dlužník platí více, než si půjčil, přičemž účelem tohoto zákazu je opět ochrana chudých. U zboží kupovaného na dluh zakazuje účtovat vyšší ceny; věřitel nesmí žít v domě dlužníka, aniž by platil nájem, „protože to tvoří lichvu“²¹. Kromě zákazů jsou v Talmudu uvedeny i nesouhlasné názory, diskuse a výjimky z pravidla, mezi které patří půjčka za účelem obchodu a sdílení zisku, přičemž musí existovat riziko. Pokud věřitel zaručuje jistý výdělek, úrok není možný.²² Toto ustanovení, kopírující římské právo, tedy neumožňuje ani půjčku na úrok proti zástavě.

Půjčovat cizinci na úrok bylo možné jen do výše zaručující věřiteli živobytí a nebylo možné půjčovat pohanům na úrok za účelem hromadění majetku.²³

Starý zákon, řečtí filosofové, spisy rabínů, církevní otcové a celá řada koncilů od roku 306 tedy zakazovala lichvu ve smyslu „zisku z půjčky“. Jedná se o doklad toho, že zemědělská ekonomika pozdního starověku a raného středověku úroku nepřála, a to napříč společnostmi, bez ohledu na vyznání.

Půjčka jako umění možného

Protože zákaz lichvy sloužil ve všech kulturách primárně k ochraně chudých, existovala v praxi řada výjimek, spojených zpočátku především s obchodem. Později se však škála výjimek začala stále více rozšiřovat. Spojení úroku s obchodem, adekvátní v zemědělské ekonomice, však s růstem ekonomiky a rozvojem měst opakovaně přestávalo postačovat. V Evropě můžeme tento jev znovu zaznamenat od 12. století, stejně jako můžeme zaznamenat mezi vzdělanci rostoucí úsilí přizpůsobit zákaz úroku novým podmínkám, zahrnujícím i úvěr osobní. Především bylo nutné znovu oddělit pojmy lichvy a úroku.

Lichva nastávala pouze v případě půjčky typu *mutuum*, tedy půjčky věcí zaměnitelných. (*Usura solum in mutuo cadit*). Pokud se jednalo o zapůjčení věcí nezaměnitelných, tzv. *commodatum*, např. dům), pak poplatek za půjčku nebyl lichvou, ale transformoval se do kontraktu zvaného *locatio* (pronájem)²⁴. Kromě těchto případů však existovala celá řada transakcí, kde tak jasné rozdělení nebylo možné. Kanonisté ve 12. století proto navrhli

20 Maloney, 1973, str. 255. Obdobný postoj převzal kolem roku 1140 i Graciánův dekret (Le Goff, 2005, str. 19).

21 Meislin, 1966, str. 87.

22 Ibidem, str. 92. Úrok umožňující hromadění majetku lze považovat za dobovou definici lichvy.

23 Ibidem, str. 98.

24 Srov. De Roover, 1967, str. 259. De Roover ve svém textu zmiňuje hlavně personální problematiku, opomíjí úrok spojený s veřejným dluhem.

jiné rozlišení mezi lichvou a úrokem – první definovali jako nedovolený zisk, druhé jako oprávněný zisk z půjčky či obchodního partnerství²⁵, spočívající ve sdíleném riziku nebo ztrátě (*damnum emergens*). Protože i toto pravidlo bylo velmi neurčité, docházelo k jeho obcházení. Jedním z možných způsobů byla směna (*cambium*), kdy dlužník získal půjčku v jedné měně a zavázal se ji splatit v jiné měně, v kurzu výhodném pro věřitele.

V případě tohoto typu úvěru ale nastaly problémy, jaký kurz je oprávněný a jaký nikoliv, neboť tento typ směny předpokládal, že částka bude vyplacena v jiném čase na jiném místě a obvykle také v jiné měně. Obchodníci tento nástroj stále zdokonalovali tak, aby v aktuální podobě nebyl zakázaný jako nedovolený úrok, což v církevních kruzích budilo nevoli.

Úrok mohl být také vybírán, pokud se splátka opozdila oproti původnímu časovému plánu (*poena detentori*), pokud ovšem původní lhůta nebyla příliš krátká. Významnou roli na finančních trzích hrály také půjčky hypoteční, tzv. *pignus* nebo *mort-gage*, kdy vlastník dal zástavu výměnou za určitý obnos, přičemž dokud nevrátil půjčku, výnos ze zastaveného předmětu plynul věřiteli. Často se tak zastavovala půda (věřiteli byly i středověké kláštery²⁶), jejíž výnos byl de facto úrokem. I tato praxe, ač stále běžná a doložitelná, byla od poloviny 12. století církví kritizována.

Podobně problematický z hlediska církve byl i kontrakt, který dával věřiteli právo na stejný výnos, jaký by mohl obdržet jiným využitím půjčeného obnosu (*lucrum cessans*). Jednalo se o středověkou obdobu nákladů obětovaných příležitosti.²⁷ Někteří scholastici, jako třeba sv. Tomáš Akvinský, si uvědomovali, že připustit tento nárok by zcela zrušilo zákaz lichvy, a proto ho odmítali. Jiní (např. sv. Antonín z Florencie) ho přijímali s podmínkou, že věřitelem je kupec, který by utrpěl ztrátu, kdyby byl připraven o svůj kapitál. Dokonce rozšířili své povolení i na neobchodníky, pokud zamýšleli investovat své peníze do obchodu, a nikoliv uložit je v trezoru. K oprávnění úroku v tom okamžiku stačilo deklarovat úmysl investovat, což již ovšem v praxi plně umožnilo pobírání úroku.

Co se týče úročení vkladů u bankéřů, bylo možné a dovolené, aby bankéř udělil svým klientům dar dle vlastní úvahy. Příklady tohoto jednání nalézáme třeba u Medicejské banky, kde se doklady o této praxi zmiňují již ve 12. století. Formálně neexistoval žádný smluvní závazek, který by bankéři stanovoval povinnost vyplácet určitou částku, ovšem pokud si chtěl udržet klienty a zůstat na trhu, byl k této praxi poháněn konkurencí. S kritikou zaběhlé praxe vystoupil sv. Antonín z Florencie, který označil tento druh vkladů za lichvu a vkladatele za hříšníky, pokud považují dar od bankéře za jistý.²⁸ Očekávání zisku z vkladu činilo celou transakci nemorální. Argument, že i vkladatel nese riziko, že by bankéř mohl selhat, podle Antonína tento typ výnosu neospravedlňovalo.

25 Existenci závislost obchodních partnerů se odrazila i ve slově *company*, odvozeného z latinského *companis* – sdílet chléb.

26 Od poloviny 12. století byly tyto půjčky církví kritizovány a zakazovány, což se (vzhledem k velké výhodnosti pro obě strany) obcházel označením výnosů půdy za dar klášteru. Zvláště vlivní věřitelé mohli dosáhnout na tzv. *vif-gage*, půjčku, při níž část výnosu z půdy šla na umořování jistiny. Tento typ půjčky byl však velmi ojedinělý. Více viz Berman, 1982, str. 253.

27 De Roover, 1967, str. 262.

28 Že se tací opravdu našli, ilustruje příklad Philippa de Commines (1445–1509), který měl peníze uloženy u lyonské pobočky Medicejské banky a trpce si stěžoval, že mu – v důsledku ztrát, které banku postihly – nebyl vyplacen úrok. Více viz De Roover, 1967, str. 263.

Navzdory zákazům se však evropské bankovníctví od 12. století rychle rozvíjelo, a to zejména díky dvěma typům transakcí, které i dobové myšlení přijalo za akceptovatelné. Jednak díky (již zmíněným) potřebám financování obchodu, jednak díky půjčkám veřejným pokladnám, které začaly být dovozeně úročeny.²⁹ Právě vznik fondů spravujících veřejný dluh přispěl významně ke zpochybnování zákazu úroku. Tzv. *monte communale* byly spojeny s vyplácením úroku a svými aktivitami se nutně staly součástí diferencovanější debaty o úroku. Nesporná prospěšnost financování veřejného dluhu prosadila do diskuse další dva argumenty. Jednak byly některé veřejné půjčky nucené, a v takovém případě bylo dovoleno za ně brát úrok.³⁰ Dále to bylo – u veřejného dluhu obvyklé – opožďování splátek, které opravňovalo k vyplácení úroku, neboť zpoždění splátek u dlužníka opravňovalo věřitele požadovat penále, tedy úrok.³¹

Rychlejšímu přijetí úroku jako odměny za riziko či refundaci zisku z alternativního využití tedy otevíraly brány různé obchodní techniky na straně jedné, na straně druhé pak vznik veřejného dluhu. Postupně se prosazující realistické úvahy o úroku však byly opakovaně sváděny na scestí důležitějším úkolem doby – propojit náboženské postoje středověku s filosofií Aristotelovou. Během 12. a 13. století se o to pokoušeli postupně Maimonides (1135–1204), Albert Veliký (1193–1280) a jeho žák Tomáš Akvinský (1225–1274). Důsledkem této filosofické syntézy bylo – mimo jiné – znovupotvrzení zařazení peněz do kategorie *mutuum*, a opomenutí možnosti jejich produktivního investování³² (*Pecunia pecuniam non parit*).

Aristotelskou pozici respektuje sv. Tomáš Akvinský, když říká, že „*jsou některé věci, jichž užívání je spotřebování věcí samých*“. Do této kategorie řadí spolu s Aristotelem kromě potravin i peníze, nikoliv však třeba pole či nemovitosti, „*jichž užívání není samo spotřebování věcí, jako užíváním domu je bydlení, nikoliv však boření. A proto v takových lze každé odevzdati: třebas, když někdo dá druhému vlastnictví domu vyhradiv si užívání na nějakou dobu; nebo naopak, když někdo odevzdá někomu užívání domu, vyhradiv si vlastnictví. A proto může člověk dovozeně brát plat za užívání domu, a mimo to požadovat půjčený dům, jak je patrné při propůjčování a pronajímání domu.*“³³ Akvinský tedy přejímá od Aristotela mylnou definici peněz, které, podobně jako jídlo, nelze množit. A tak jako nelze pronajímat jídlo, nelze pronajímat peníze.³⁴ Toto pojetí řadí peníze spolu s pšenicí a vínem do římské kategorie *mutuum*, i s důsledky z toho plynoucími.

29 Bernardino da Siena dovoloval nákup doživotní renty se slevou, neboť to podle něj nebyla půjčka, ale nákup budoucího příjmu.

30 Tato praxe byla obvyklá v Benátkách a představovala alternativu přímých daní, kterým se Benátčané vyhýbali, podobně jako antické Řecko a Řím.

31 Jako eticky bezproblémová se tedy ukázala praxe, kdy se z veřejného dluhu nesplácela jistina, pouze se vyplácely úroky. Je pozoruhodné, že tento přístup ke správě veřejného dluhu přežil hluboko do století 19., kdy už byl úrok dávno ospravedlněn i jinými argumenty. (Viz např. Homer & Sylla, 2005, str. 216.)

32 Půjčky tak byly opakovaně řazeny do kategorie *mutuum*, z níž je chtěli peněžníci vyvázat. Existuje alternativní vysvětlení, proč byla kategorie *mutuum* tak využívána, jež nabízí Hoover, 1926. Pojem *mutuum* mohl být pro námořní půjčky používán proto, aby se alespoň verbálně popřela skutečnost úročené půjčky. Pojem *foenus nauticum* by vyvolával nežádoucí konsekvence, a proto se mu texty smluv vyhýbaly. Viz Hoover, 1926, str. 500.

33 Summa Theologiae, II-II q. 78 a. 1 co.

34 Jiným problémem, který do evropského myšlení vstoupil spolu se znovuoobjevováním Aristotela, bylo rozlišování mezi kategoriemi *oikonomia* (obstarávání si prostředků k životu) a nadbytečným hromaděním majetku, čili pokáráníhodným usilováním o zisk, jdoucím za hranice nároků na „dobrý život“. Scholastika měla pro přijetí tohoto Aristotelova vyjádření přirozeného zákona dva dobré důvody. Prvním byly

Na druhou stranu byl již Akvinský schopen překročit stín Filosa a zapracovat do svých úvah některé aspekty římského práva, umožňujícího úročený úvěr za účelem obchodní investice. Alespoň v tomto bodě zohlednil zkušenosti rozvíjejícího se obchodu, neboť „je dovoleno bráti zisk z peněz, svěřených kupci nebo řemeslníkovi.“³⁵ „Ten, kdo svěří své peníze buď obchodníkovi, nebo řemeslníkovi na způsob jakési společnosti, nepřenáší vlastnictví svých peněz na něho, nýbrž zůstává jemu, takže na jeho nebezpečí obchodník s nimi obchoduje nebo řemeslník pracuje. A proto dovoleně může část zisku, odtud pocházejícího požadovat, jakožto ze své věci.“³⁶ Doktor Angelicus tedy svou autoritou zaštitil oprávněnost úroku při transakcích, kdy byly peníze zapůjčeny k podnikání. V návaznosti na to kanonisté definovali třináct typů transakcí, kde byl oprávněn zisk, téměř nerozeznatelný od úroku³⁷. Peněžní služby, navzdory mnohým překážkám, se s ohledem na realitu světa obchodu a života ve městech rozvíjely stále rychleji, přičemž nabídka i poptávka existovaly mezi všemi vrstvami společnosti.

Abychom získali realistický pohled na podobu středověkých finančních trhů, musíme revidovat časté ztotožňování středověkých Židů s lichvou a světem financí obecně³⁸. Na jednu stranu je pravdou, že ve dvanáctém století převládla mezi rabíny shoda, že je přijatelné půjčovat nežidům za mírný úrok.³⁹ Podobně Inocenc III. na 4. lateránském koncilu zakázal Židům úrok „tíživý a nepřiměřený“⁴⁰, z čehož lze odvodit, že „přiměřený“ úrok byl akceptovatelný; v tomto smyslu papežovo nařízení jen opakovalo nařízení Talmudu⁴¹, koncil v Narbonne (1227) a koncil v Beziers (1246) pak tento postoj potvrdily.

Peněžnictví se však aktivně věnovali i křesťané. Mezi vyhlášená finanční centra patřily od 12. století Lucca, Benátky, Florencie, dále pak Řím a Janov. Bohaté rody poskytovaly běžně finanční služby, což jim vyneslo velké jmění a několik strof v jedenáctém zpěvu Dantova Pekla. Rody Medici, Bardi a Peruzzi ve Florencii, Enrico Scrovegni v Padově, benátské Rialto, katedrální náměstí sv. Martina v Luce či pobočky italských bank

„přírodou dané“ limity výrobních možností v zemědělské společnosti. Druhým argumentem bylo postupné nahrazování jednoduchých směn komplexnějším systémem tržních vztahů, které by mohly vést k polarizaci mezi bohatými a chudými a ke zvýšení napětí ve společnosti. (Srov. Wunder, 1987, str. 45) Peněžní ekonomika, postavená na hledání excesivních zisků, ohrožovala podle Aristotela stabilitu společnosti narušením rovnováhy mezi prvky oligarchie a demokracie. Středověk jistou obezřetnost vůči objevujícímu se kapitalismu přijal. Protože však struktura společnosti ve středověku umožňovala díky dělbě práce mezi městem a venkovem a díky mnohem větší participaci členů společnosti na ziscích z rozvíjejícího se obchodu, prosadila se tržní ekonomika poměrně snadno a relativně rychle. Případné narůstání nerovnováhy ve společnosti a rostoucím rozdílům mezi bohatými a chudými měla nadále bránit doktrína „obecného blaha“, umožňující využít výhody tržní ekonomiky ve prospěch rozvoje celé společnosti. Ibidem, str. 47. Akceptace nového uspořádání věcí soukromých dala vyrůst nové podobě věcí veřejných (res publica).

35 Ibidem, II-II q. 78 a. 2 arg. 4.

36 Ibidem, II-II q. 78 a. 2 ad 4.

37 Více viz McLaughlin, 1939, str. 125–144.

38 Srov. Postan, 1933, str. 217.

39 Srov. Menning, 1994, str. 13. Maimonides se dokonce domníval, že text Deuteronomia má být vykládán tak, že Židé musí půjčovat cizincům pouze na úrok, s čímž ovšem nesouhlasila řada jeho současníků i následníků. Podrobněji *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, 2003, díl 24, str. 557.

40 Viz Stow, 1981, str. 163. V roce 1233 píše papež Řehoř IX. francouzskému kléru, aby učinil přítrž mučení a únosům, kterými se dlužníci chtěli vymanit z dluhů vůči židovským věřitelům, což ukazuje na napjaté vztahy mezi dlužníky a věřiteli. Ibidem, str. 165.

41 Zatímco papežství ve 13. století potvrdilo právo Židů pobírat „mírný úrok“, světská moc se v téže době pokoušela zakázat Židům půjčky na úrok zcela (Jindřich III. a Edvard I. v Anglii, Filip III. a Filip IV. ve Francii, Jakub I. Aragonský).

v Anglii i ve Francii a Flandrech dokazovaly, že peněžnictví nebylo omezeno náboženstvím či územím. Totéž ostatně naznačuje i text 25. kánonu III. lateránského koncilu, který kritizuje téměř všudypřítomnou lichvu, „kvůli které mnozí opouští svá zaměstnání“.⁴²

Kromě těchto historicky doložených, avšak počtem neupřesněných dokladů o rozsahu finančních trhů a velkých bankovních domech, máme rovněž k dispozici přesný statistický soupis fungování peněžních trhů na regionální úrovni. Florentský soupis *Catasto* z roku 1427, komplexní sčítání lidu a majetku, vznikl proto, aby se zjistilo, nakolik je možné zvednout daně. Z toho důvodu byly hlavy rodin tázány na úplné majetkové poměry včetně dluhů. Statistická analýza těchto zápisů ukázala, že 78 % toskánských rolnických domácností si půjčilo od jiných křesťanů a pouze 22 % domácností si vypůjčilo u židovských peněžníků.⁴³ Tento jeden z mála (ne-li jediný) dochovaný a statisticky zpracovaný soupis je pozoruhodnou sondou do reality úvěrových trhů na počátku 15. století.

Jak bylo ukázáno výše, středověká teorie a praxe finančních trhů byly velmi spletité a plné protikladů. Z těchto rozporů se v polovině 15. století rodí paradox – organizace *monte di pietà*. Jejím cílem bude pomoc chudým, prostředkem k tomuto cíli pak bude pobírání úroku z poskytnutých půjček.

Půjčka jako organizovaná dobročinnost

Jak bylo uvedeno na začátku kapitoly, půjčka se stala jednou z podob dobročinnosti díky spojení zákazu úročených půjček na straně jedné a vytvářením fondů pro poskytování neúročených půjček chudým na straně druhé.

První doklady o zřízení fondů určených k poskytování bezúročných půjček máme ze starověkých Athén. Tam fungovaly tzv. *eranos*, instituce vzájemné pomoci, které se na sklonku 5. století př. Kristem vyvinuly v úvěrové organizace. Původně se jednalo o veřejnou hostinu, jejíž náklady byly rozloženy na členy pospolitosti buď tak, že každý účastník něco přinesl na společné setkání, nebo se jednotliví účastníci střídali v roli hostitelů. Později se pod stejným názvem (*eranos*) začali poskytovat i peněžní půjčky. Asociace vzájemné podpory *eranistai* půjčovala svým členům bezúročně peníze, jako způsob vyjádření vzájemné solidarity, měly však i řadu dalších funkcí. Připravenost přispět do těchto fondů byla u athénských soudů uváděna jako příklad občanské ctnosti a příklad dobročinnosti, neschopnost splácet byla známkou úpadku. Tento typ půjček dovoluje i Platon ve své *Ústavě*⁴⁴, neumožňuje však vymáhání dluhu u soudu, neboť se jedná o dobročinnost. Půjčky *eranos* (*eranos-credit*) jsou totiž plodem přátelství, do kterého by soudy neměly zasahovat. Nicméně byl s nimi spojen silný závazek povinnosti půjčku splatit hned, jak to bude možné.⁴⁵ Přestože většina dochovaných příkladů půjček *eranos*

⁴² Viz dokumenty III. lateránského koncilu na <http://www.papalencyclicals.net/>.

⁴³ Viz Botticinni, 2000, str. 171.

⁴⁴ 915E.

⁴⁵ Viz Millett, 2002, str. 153.

zahrnuje bohatší občany, existují náznaky, že tato instituce poskytovala půjčky všem vrstvám athénské společnosti, od jejich špiček až k otrokům.⁴⁶

Dobročinné instituce, jež užívaly svého kapitálu k drobným půjčkám nejchudším vrstvám, nalezneme také ve starověkém Římě⁴⁷. Císař Augustus vytvořil na počátku své vlády fond z majetku zabaveného zločincům, z něhož měly být proti zástavě poskytovány půjčky chudým ve výši poloviny hodnoty zastavené věci. Podobnou instituci vytvořil také Tiberius, rovněž římský císař Alexandr Severus půjčoval bezúročně chudým na nákup půdy.⁴⁸ S pádem římské říše však peněžní ekonomika a s ní i tento druh dobročinných aktivit mizí.

Další doklady o obnovené existenci tohoto typu peněžních fondů objevují až v 15. století v Itálii pod názvem *monte di pietà*. Význam slova *monte* pochází z latinského *mons*, čili hora, v italštině v přeneseném významu značí velké množství, v tomto významu velké množství kapitálu. Prudentius (384–410) použil toto slovo k označení součtu almužen. K velkému rozmachu užívání pojmu *monte* pro určité typy veřejných fondů však dochází až ve vrcholném středověku. Prvními *monte* byly tzv. *monte communale*, fondy, které financovaly veřejný dluh. Obyvatelé města mohli v těchto fondech spořit a financovat veřejné výdaje výměnou za vyplácený úrok, což měla být pro italské obce cesta, jak se vyrovnat s rostoucími výdaji vlády. První fond tohoto typu vznikl v polovině 12. stol. v Benátkách pod názvem *Mons profanus*. Jeho účelem bylo vyrovnání schodků veřejných výdajů vzniklých v důsledku válek mezi papežem Alexandrem III. a Fridrichem Barbarossou.⁴⁹ V Benátkách byly peníze, nutné k financování veřejných výdajů, získávány pomocí nucených půjček nesoucích úrok 5 %, který se později stal standardem pro každý benátský státní dluh.⁵⁰ Stejný účel měla i městská *monte* v Janově (vznik kolem roku 1300) a ve Florencii (1345).

Název *mons* nesly také některé podílnické společnosti ve středověku, např. *Mons aluminarius*, sdružující kapitál potřebný k vytěžení ložisek ledku v Tolfě. Pod stejným názvem operovaly i některé pojišťovací společnosti. Ve Florencii existovala také tzv. *Monte delle doti*, kam otcové strádali na věno svých dcer, rovněž za mírné úrokové zhodnocení, zajištěné opět díky investicím do veřejného dluhu.⁵¹

K těmto – církví i světem – akceptovaným investičním fondům se od poloviny 15. století přidává *monte di pietà*, dobročinná instituce, jejímž posláním je poskytovat chudým lidem drobné půjčky oproti zástavě, a to za mírný úrok, sloužící k pokrytí nákladů na chod instituce. První *monte di pietà* byla založena dvěma františkány r. 1462 v Perugii a záhy byly podobné instituce zakládány i v jiných městech, buď jako městské instituce, jejichž fungování bylo považováno za záležitost veřejnou a občanskou (např. v Sieně), nebo jako soukromé neziskové samosprávné organizace, poskytující prostor pro soukromou a

46 Ibidem, str. 77.

47 K historii dobročinných fondů podrobněji Porter, 1842, str. 348.

48 Srov. Gilbert, 1834, str. 7.

49 Srov. Menning, 1994, str. 25. Poslední položkou spojenou s tímto sporem bylo velkolepé smíření obou rivalů, které se odehrálo v režii Benátek na Piazza San Marco.

50 První půjčka se datuje do roku 1167. Více MacDonald, 2006, str. 72–76. Skutečnost, že půjčky byly nucené, se také stala jedním z argumentů pro ospravedlnění braní úroku.

51 Florentské Catasto z roku 1480 ukazuje, že investice do *monte delle doti* byly mezi Florentány rozšířené více než podíly v *monte comune*, kam investovaly především vyšší vrstvy. Srov. Epstein, 1996, str. 479, nebo Guin, 2010, str. 141–2.

osobní dobročinnost. Cílem bylo „půjčovat chudým osobám s tak nízkým úrokem, jak je to jen možné.“⁵² *Monte* neměla být lichvou, ale bylo nutné a dovolené požadovat při splátce malou částku navíc na chod instituce. Zpočátku byla stanovena na 5 % a měla být použita na úhradu nákladů spojených s provozem organizace.⁵³

Činnost *monte* měla všude velmi podobná a velmi striktní pravidla. Vlastník za zástavu (obvykle drobnost – klobouk, nůž, kniha, kabát, talíř apod.) obdržel půjčku do výše 2/3 ceny zástavy, stanovené odhadcem. Vlastník měl zástavu vyplatit během jednoho roku splacením půjčky a úroku. Po roce mohla *monte* prodat nevyplacené předměty nejvyšší nabídce ve veřejné aukci.⁵⁴ Pokud prodej vynesl více než jistinu a požadovaný úrok, byl přebytek připsán dlužníkovi na účet, odkud si ho mohl vyzvednout.⁵⁵ Do *monte* chodili lidé z různých společenských vrstev, takže u zastavárenského pultu bylo možné potkat lékaře, námořníka, právníka, klerika a občas i příslušníka šlechty.⁵⁶

Hlavními propagátory *monte* byli františkáni, naopak největšími odpůrci byli jejich tradiční rivalové z řádu dominikánského. Podle dominikánů jakýkoliv poplatek za půjčku, byť určený na náklady chodu instituce, byl úrokem, a tedy lichvou. V roce 1494 vydal augustinián Nicholas Barianus traktát *Monte impietatis*, ve kterém shrnul staré argumenty proti úroku a navíc položil otázku, zda papež vůbec může dovolit vybírání úroků, neboť v té době uděloval papež povolení pro vznik každé *monte* zvlášť.⁵⁷ Františkáni vystoupili na obranu své oblíbené instituce odpovědí Bernardina de' Bustiho z roku 1497, který uvádí šest bodů na obranu dobročinných zastaváren. Spory však neustávaly a tam, kde měli dominikáni větší vliv, se často vznik *monte* významně opozdil. Ostatně i ve Florencii začala skutečně fungovat až v okamžiku, kdy ji ve svých kázáních podpořil dominikán Savonarola.⁵⁸ Díky jeho kazatelským úspěchům tak vznikla *monte*, jejíž chod je nejlépe popsán a zdokumentován metodami historickými i statistickými.

52 Cílem bylo zpřístupnit lidem nízký úrok na drobné půjčky, které do té doby měly často nejvyšší úrokové stropy, jak ukazuje například tzv. *condotta* (smlouva mezi městem a židovskými věřiteli) z Gubbia z roku 1421, kde úrokový strop na půjčku do výše jednoho florénu byl 50 % a do výše 1–7 florénů 45 % (viz Botticini, 2000, str. 168).

53 V různých městech mohla být úroková míra nastavena různě (sienská zastavárna začínala s úrokem 7,5 %).

54 Srov. Menning, 1994, str. 2.

55 To odráží starší, církví doporučovanou praxi, která lichváři přikazovala vrátit nadměrný úrok z půjčky. Vracení peněz mohlo mít buď přímé vrácení nespravedlivého zisku konkrétním osobám, které úrok platily (pokud je bylo možné identifikovat), nebo formu darů na charitu (*erogatio pauperibus*). Jako příklad prvního způsobu navrácení zisků může posloužit příklad závěti florentského bankéře Giulia di Giovenco de' Medici. Ten poskytoval komerční půjčky za 10–12 % za rok, ale pokud nebyly tyto půjčky zajištěny zástavou, úroky se vracet neměly, a to ani tak dobročinné organizaci, jako byl špitál pro odložená nemluvňata *Ospedale degli Innocenti*. Pokud ale byla u půjčky požadována zástava, která ho chránila před úpadkem dlužníka, úroky z těchto půjček měli jeho dědicové vrátit (viz Menning, 1994, str. 21). *Monte* se kvůli administrativní náročnosti přiklonily k druhému způsobu vrácení nadměrného zisku.

56 Viz Menning, 1994, str. 94.

57 Před dekretem vydaným na desátém zasedání V. lateránského koncilu museli papežové schvalovat vznik každé *monte* zvlášť. Koncilní dekret, umožňující vznik *monte* bez zvláštního schválení, označil jejich činnost jako záslužnou a hodnou schválení a povolení. Viz dokumenty V. lateránského koncilu, dostupné na <http://www.papalencyclicals.net/>.

58 Zpoždění za jinými městy bylo více jak třicet let, tedy poměrně markantní.

Dobročinná půjčka a její pravidla

Florentská *monte di pietà* sice nebyla první, stala se ale ve své době jednou z nejvýznamnějších (a dnes nejlépe prozkoumaných) *monte*. Její poměrně dobře dochované záznamy nám poskytují podrobné informace o celkovém objemu kapitálu, četnosti půjček, jejich velikosti i frekvenci. Jejich analýza, podrobně zpracovaná v knize *Charity and State in Late Renaissance Italy*⁵⁹, ukazuje, že pravidla fungování i některé ekonomické zákonitosti tohoto typu dobročinných institucí se dodnes nijak zvlášť nezměnily.

Existence florentské zastavárny se začíná nadvakrát. Po prvním neúspěšném pokusu založit *monte* v roce 1473 schválila Velká rada založení *monte* ve Florencii dne 26. prosince 1495. Tento akt byl však pouze manifestační a nebyl spojen se schválením žádné veřejné subvence; celý podnik měl být financován pouze z darů a dobrovolných vkladů. Během čtyř měsíců byly napsány stanovy, které určovaly pravidla výkupu, organizační strukturu i zásady hospodaření. Ve stanovách byla zdůrazněna absolutní nezávislost *monte* a jejich fondů na politické moci.

V čele *monte* stála tzv. *Rada osmi*.⁶⁰ Těchto osm představených jmenovalo výkonným orgánem *monte* jednoho občana dobré pověsti (tzv. *massaro*, tj. správce) a k němu dva asistenty (*scrivani*, tj. písaři). Jejich úkolem bylo přijmout zástavu od klienta poté, co přísahal, že je jeho vlastnictvím. Dále pak prozkoumali a zapsali kvalitu a stav zastavené věci, předali zástavu dvěma odhadcům (*stimatori*), kteří stanovili odhad ceny.⁶¹ *Massaro* vystavil účetní doklad ve třech kopiích (jednu pro sebe, druhou pro dlužníka a třetí připojili k zastavenému předmětu) a půjčenou částku zapsal do své účetní knihy. Dlužníkovi pak byla vyplacena pokladníkem stanovená částka, obvykle ve výši 2/3 odhadní ceny. Pokladník vedl pokladní deník, vydával a přijímal peníze a počítal úroky. Vyplácení půjček se řídilo limity určujícími maximální velikost výpůjčky na položku i na rok. V prvních letech, než se chod *monte* rozběhl naplno, byl stanoven maximální limit na jednu půjčku 25 lir na obyvatele města, příp. 10 lir na obyvatele venkova do vzdálenosti 5 mil od města. Později se díky růstu kapitálu *monte* limit zvýšil na 50, případně 15 lir, což byly hodnoty obvyklé i v jiných městech.

V případě, že zastavená věc nebyla vykoupena, mohla být po určité době dána do veřejné dražby. Pokud prodej zástavy vynesl více, než byl dluh včetně úroku, stal se z dlužníka věřitel *monte* a částka mu byla připsána na jeho účet.⁶²

Chod instituce podléhal pravidelné kontrole a četným zárukám. Stanovy *monte* určovaly, jak se mají zaměstnanci chovat na veřejnosti a zčásti i v soukromí. Aby byla *monte* pojištěna proti ztrátám, hrozily odhadcům pokuty za ztráty vzniklé nesprávným oceněním zástav. *Massaro* si musel najít osm ručitelů, z nichž každý by byl ochoten se za něj zaručit sumou 1 000 florénů, splatných v případě nepoctivosti jimi doporučené osoby.

59 Menning, 1994.

60 Pravidla *monte* zakazovala těmto osmi radním sloužit dvě období po sobě, po pauze se ale mohli vrátit.

61 Existovaly také věci, které *monte* nepřijímala bez schválení příslušného cechu – metráž, rozpracované výrobky či oblečení.

62 I tento princip přetrvával ve fungujících *monte* až do 21. století, např. v *monte* bruselské.

Pokladník potřeboval čtyři ručitele s jistinou 1 000 florénů od každého ručitele, ostatní personál potřeboval ručitele s menšími částkami.⁶³

Na nejdůležitějších a nejlépe placených pozicích zaměstnávala *monte* vždy členy florentského patriciátu. Jak poznamenává Menningová, žádný bankéř nebo obchodník by nebyl ochoten věnovat čas této službě, která přitom vyžadovala orientaci v základních otázkách světa financí a podvojného účetnictví, za plat 2,5 florénu⁶⁴ měsíčně, jako to dělal např. Cardinale di Nicola Rucellai na pozici písaře v r. 1496.⁶⁵ Šťastným důsledkem této praxe bylo, že představitelé nejvyšší vrstvy, kteří byli do služeb *monte* navrhováni trvale, byli v neustálém styku s příslušníky vrstev nejnižších.

Aby zaměstnanci *monte* nebyli motivováni generovat zisk, byly stanoveny fixní náklady organizace na nejvýše 600 florénů ročně, přičemž fixní mzdy tvořily cca 2/3 této částky a zbytek byl určen na pronájem prostor a drobné výdaje související s chodem instituce.

Zakladatelé se rovněž pokusili uchránit kapitál *monte* před případnými požadavky městských orgánů. V zakládací listině bylo stanoveno, že nikdo nemůže nakládat s majetkem *monte* kromě ní samotné a jakékoliv transakce s penězi, odporující stanovám a poslání organizace, jsou předem považovány za neplatné.⁶⁶ Jediným dovoleným užitím byla pomoc chudým. Stanovy organizace mohly být upraveny, ale pouze se souhlasem rady města, což umožnilo pozdější rozvoj *monte* za měnících se podmínek (navýšení limitů půjček, otevření nových poboček atd.).

Zakladatelé *monte* očekávali kromě výnosů církevních sbírek také další dva druhy příjmů – jednak dary, které tvořily pevný kapitál *monte*, jednak bezúročné půjčky, resp. vklady „na viděnou“ vedené na jména jednotlivých vkladatelů.⁶⁷ Tyto vklady byly vedeny zvlášť v účetní knize s poznámkou, že věřitel ukládá tuto sumu v *monte* „zdarma a z lásky k Bohu“ a s vědomím, že ji kdykoliv na požádání může obdržet zpět. Podmínkou bylo oznámit výběr s měsíčním předstihem. Tato podmínka byla v dobovém bankovníctví dosti neobvyklá, na druhou stranu tehdejší banky držely velmi vysoké rezervy v hotovosti.

Účetnictví zastavárny fungovalo v tříletých cyklech, kdy se všechny účty uzavíraly a do dalšího období přecházely jen účty s nenulovým zůstatkem. Zatímco šlechtické rodiny měly ve zvyku investovat se ziskem do *monte comunale*, střední vrstvy do *monte delle doti*⁶⁸

63 Menning, 1994, str. 61.

64 Přibližný směnný poměr byl 1 florén za 6–7 lir. Jedna lira pak byla 20 soldi nebo 240 denari.

65 Ibidem, str. 59.

66 Ibidem, str. 62.

67 Po prvních třech letech tvořil fond darů částku 893 florénu a 3 758 lir (tj. celkem asi 1 519 florénů). V prvních třech letech byla výše nejčastějšího vkladu 40 florénů, díky větším dárčům byl ale průměr na jeden účet 160 florénů.

68 *Monte delle doti* od r. 1425 nabízela výnos 11,33 nebo 12,99 % (peníze sloužily k financování veřejného dluhu). Obezřetní Florent'ané však této instituci příliš nedůvěřovali a během prvních sedmi let se podařilo získat jen 6 000 florénů. Až poté, co změna statutu v roce 1433 potvrdila zajištění vkladů v plné výši, počet investorů rychle narostl. Pokud tedy nebylo snadné zlákat Florent'any na výnos 12–13 % , je jasná nevýhoda florentské *monte*. Možnost podílet se svými penězi bezúročně na pomoci chudým přilákala v neklidných 90. letech jen málo dobrých duší.

a bohaté cechy do vlastních dobročinných aktivit⁶⁹, *monte di pietà* si získávala podporovatele jen pomalu, a to spíše z řad středních a nižších vrstev.

Z počátku své existence tedy *monte* potřebovala k přežití a dobrému fungování navýšení kapitálu. Tento problém byl vyřešen propojením s jinými veřejně spravovanými fondy, ve kterých byla trvale deponována hotovost. Prvním fondem, který část svých aktiv dal k dispozici *monte*, byla *Kancelář svěřenců* (tzv. *Magistrato dei Pupilli*). Kromě toho podpořila rada města pokladnu *monte* příkazem platit určité daně nebo poplatky na účet vedený u *monte*, odkud si pak peníze vybírala. Příkladem může být ustanovení z jara roku 1498, nařizující ukládat na účet v *monte* zisky z prodeje majetku zabaveného poraženým vzbouřencům z Pisy. Během devíti měsíců bylo do pokladny vloženo 5 893 florénů a 2 086 lir, tedy více, než činily soukromé vklady či vklady korporací, a do roku 1502 se částka více než zdvojnásobila. Tato podstatná finanční injekce umožnila *monte* překonat původní obtíže spojené se získáváním kapitálu. V roce 1502 dovolila rada města otevřít dvě nové pobočky a krátce nato se *monte* několikrát dostala do přebytku. V roce 1506 již hospodaření organizace skončilo s přebytkem 3 202 lir, tj. cca 500 florénů. Veřejná podpora tedy umožnila rychlejší rozvoj a následně i hospodářský přebytek.

Protože podmínkou existence *monte* bylo, že nesmí vykazovat zisk, musel být zisk rozdělen. Klienti z daného období byli vyzýváni, aby si v kanceláři vyzvedli částečnou refundaci jimi zaplaceného úroku. Protože tato praxe byla administrativně velmi náročná, rozhodli se představení *monte*, po konzultaci s františkány i dominikány, pro převedení zisku jiným dobročinným organizacím, nikoliv pro osobní vracení peněz chudým.⁷⁰

Prvních třicet let existence přineslo florentské *monte* možnost nerušeného vývoje, který ji etabloval jako samostatnou a kapitálově zajištěnou instituci. V roce 1527 však přišel zlom, jenž existenci *monte* do budoucna velmi významně ovlivnil. Vyhnání Medicejských a vyhlášení republiky v roce 1527 s sebou kromě jiných obtíží přineslo velké břímě daní a poplatků potřebných pro žoldáky a *condotiery*, kteří zajišťovali obranu nového režimu. Ta se financovala nejen z majetků cechů, ale také zabavením církevních nadací a církevního vlastnictví. Církevní instituce v Pratu (např. špitály) byly přinuceny prodat většinu svého majetku a výnos odevzdat signorii. Podobná opatření se dotkla i *monte*, které republikánský režim nařídil (v rozporu se stanovami *monte*) poskytnout bezúročnou půjčku. Z celkového kapitálu cca 48 000 florénů bylo městu „zapůjčeno“ 16 408 florénů, za které Michelangelo posiloval opevnění Florencie. Republikánská signorie sice zavázala k pozdějšímu proplacení, avšak takový slib v době války s nejistým výsledkem nebudil příliš velkou důvěru. Ostatně ani půjčky poskytnuté na platy vojáků a stavbu opevnění republikánský režim nezachránily a do Florencie se v roce 1530 znovu vrací rod Medicejských, který městu vládne až do roku 1737.

Jedním z problémů, se kterým se Medicejští po svém návratu museli vypořádat, byl i nedostatek kapitálu v *monte*. Nucená půjčka republikánům citelně omezila zastavárenské

69 Arte di Calimala (cech obchodníků se sukrem) podporovala dvanáct klášterů a špitály ve Florencii i okolí, cech Arte di Lana (cech obchodníků s vlnou) provozoval *Ospedale degli Innocenti*. Rozjezd *monte* zpočátku podpořily oba tyto velké cechy, ale jen krátkodobými vklady, které byly záhy vybrány.

70 Odvod zisku na dobročinné aktivity, spojené s péčí o zdraví duše i těla, byl podporován i v jiných městech. Perugijská *monte* vyčlenila 1 000 florénů na půjčky studentům na nákup knih a oblečení, *monte* v Bussetu pomáhala vybavit veřejnou knihovnu, platila knihovníka a podporovala čtyři studenty (!). *Monte* v Castellfranco Venneto a ve Feltre podporovaly stavební práce na dómu. Viz Menning, 1994, str. 16.

aktivity, a proto bylo v roce 1532 dovoleno po dobu pěti let vybírat od věřitelů úrok ve výši 10 %.⁷¹ Dalším krokem bylo o rok později – v červnu 1533 – rozhodnutí senátu, že *monte* může v budoucnu přijímat i vklady, na které bude vyplácet úrok 5 % ročně.⁷² K podobnému kroku sáhli i v jiných městech a účinek byl vždy pozitivní.⁷³ Zároveň byly stanovy doplněny o článek, že vklady v *monte* jsou zajištěny jejím majetkem i majetkem města. *Monte* se díky sérii těchto rozhodnutí stala nejbezpečnější investicí, neboť narozdíl od bank neinvestovala do rizikových operací, naopak všechny její úvěry byly zajištěny zástavou a garantovány městem.⁷⁴ Pokladna *monte* navíc byla umístěna v prostorách radnice a chráněna městskou stráží. Nízký, ale jistý výnos přilákal větší množství vkladatelů a objem kapitálu se rozrůstal.⁷⁵ V roce 1545 už bylo u *monte* vedeno 133 účtů, z toho 80 úročených.⁷⁶

Monte zůstala investicí atraktivní hlavně pro střední a nižší vrstvy, volné finanční prostředky tam vkládaly i dobročinné korporace. Šlechta půjčovala téměř výhradně městu, ostatně *monte comune*, spravující veřejný dluh, vyplácela 12 % ročně.

Zajímavou sondou do hospodaření *monte* v tomto období jsou podrobnější záznamy, které ukazují některé zajímavé souvislosti. V letech 1545–8 měla každá ze tří poboček ve svém držení v průměru kolem 16 000 zástav. Celkem bylo během tohoto období přijato 162 585 zastavených předmětů, vykoupeno zpět bylo jen 146 950 předmětů; zhruba desetina předmětů tedy šla do aukce.⁷⁷ Průměrná půjčka činila 1,25 florénu na jeden zastavený předmět. V počtu zastavovaných a vykupovaných předmětů byly také citelné sezonní výkyvy. Nejméně půjček bylo poskytováno v období sklizně a krátce po ní, neboť v období léta a podzimu poskytovala příroda relativní hojnost obživy. Počet zástav začal růst v prosinci s příchodem studeného počasí, vyžadujícího teplé oblečení, topivo a svítidla. Podobným cyklem procházelo i vykupování zástav. Zatímco v zimě mnoho předmětů vykoupeno zpět nebylo, v létě bylo vykupování mnohem častější, což ukazuje přetrvávající svázanost cyklu blahobytu obyvatel města s cyklem ročních období. Dalším pravidlem bylo, že pokud rostl počet zástav, klesala jejich kvalita, a tedy i cena, důsledkem toho také půjčka. Naopak, pokud bylo zástav méně, rostla většinou i jejich cena.

Rozhodnutí z roku 1533 vyplácet úroky na vklady sice přilákalo kapitál, mělo však jednu zjevnou slabinu – úrok 5 % byl vyplácen na vklady, stejný úrok byl přijímán z úvěrů, *monte* tedy mohla za plného využití úročených vkladů dosáhnout pouze nulového zisku, přičemž náklady by vytvořily čistou ztrátu. Tento problém byl zčásti řešen díky zpeněžení darů

71 Navzdory vyšší ceně však poptávka po úvěrech rostla. V roce 1539 se úrok vrátil zpět na 5 %.

72 První úročený vklad se ale uskutečnil až na počátku roku 1538, patrně kvůli naději, že pět let s povoleným 10% úrokem přinese dostatek kapitálu.

73 V Pistoii začali vyplácet úrok 1–7,5% na vklady po dvou letech fungování, a to od roku 1475.

74 Kromě toho existovaly také osobní záruky za zaměstnance, které v roce 1539 činily v součtu 129 000 florénů.

75 Ve 30. letech se sice úložky snižovaly a dárců ubývalo, na druhou stranu rostly příjmy z úroků a z prodeje nevyplacených zástav. Během 1530–3 se vybralo na úrocích 8 275 lir na celkem 5 500 zástavách.

76 V první třetině 16. století se průměrný počet účtů pohyboval kolem 66 (Menning, 1994, str. 107), naopak v roce 1563 už bylo vedeno 330 účtů nesoucích úrok. Ke konci 50. let začali do *monte* vkládat peníze, také díky medicéjskému patronátu, stále častěji i šlechtici.

77 Totožný poměr věcí vykoupených k věcem prodaným (devět z deseti) v aukci nalézáme i v 19. století v záznamech *monte* římské či livornské (Porter, 1842, str. 352), a ve 21. století v *monte* bruselské. Viz <http://www.montdepiete.be/EN/present.htm>.

odpovídajícími částkami, které sloužily jako neúročný kapitál, nicméně dlouhodobě byl tento stav neudržitelný. Proto správce *monte* v roce 1568 napsal Cosimovi, že organizace hospodaří s ročním schodkem 600 dukátů a navrhl, aby vyšší půjčky (od 100 scudi) byly úročeny 6 %⁷⁸, což se stalo.

K dalším změnám došlo po roce 1574, kdy byly v důsledku stále opakovaných skandálů a zpronevř učiněny reformy, které oddělily drobné dobročinné půjčky od segmentu vyšších půjček a bankovních služeb. Také byly znovu odstupňovány úvěrové sazby – nejchudší si i nadále půjčovali za 5 % (sazba do výše 40 florénů), půjčky mezi 40–300 florény byly úročeny 6 % a nad 300 florénů činila úroková sazba 7,33 %. Odstupňování sazeb podle velikost úvěru se stalo obvyklým i v jiných *monte*. Takto nastavená pravidla umožnila stabilizaci *monte* a položila zdravé základy pro její další samostatnou existenci, která byla ukončena až v roce 1935 začleněním do *Florentské spořitelny*.

Dlouhý život dobročinných peněžních institucí

Cosimo Medici píše v roce 1571 představitelům sienské *monte*, aby čistý zisk převedli na účet monte florentské, kde bude úročen 5%, neboť neviděl žádný smysl „v držení peněz, které nevynášejí úrok.“⁷⁹ Tento požadavek, stejně jako jeho rychlé splnění, můžeme považovat za doklad plného přijetí úroku a jeho etického ospravedlnění. *Monte di pietà* se nestaly kořenem bankovníctví z hlediska vývoje bankovních postupů⁸⁰, ale kvůli tomu, že díky jejich vzniku byl v ekonomice plně akceptován a církví schválen úrok na všechny druhy úvěrů – jedná se tedy o důležitý okamžik vývoje hospodářské etiky.⁸¹

Příběh italských *monte di pietà* je pozoruhodnou ukázkou renesance (tedy znovuzrození) hospodářské instituce, která reagovala na změnu ekonomických a sociálních podmínek. Coby dobročinné instituce pomáhaly širokým vrstvám obyvatel, dokázaly demokratizovat finanční služby a zpřístupnily úvěr za mírný úrok téměř každému. Nutno též zopakovat, že *monte* vždy fungovaly jako instituce neziskové, měly stanovený limit výdajů a případný zisk převáděly jiným dobročinným organizacím či ho využily k rozšíření sítě poboček nebo k navýšení kapitálu. Díky konzervativní strategii se tyto zastavárny postupem času rozrostly v důvěryhodné a solidní finanční instituce.

V průběhu šesti staletí máme dochované útržky informací o existenci *monte* v různých zemích. *Monte* se většinou etablovaly jako velmi stabilní finanční instituce se zajištěnými vklady, zpřístupňující bankovní služby všem vrstvám obyvatelstva a vyhýbající se riskantním operacím. Není náhodou, že nejstarší dosud fungující banka světa je patrně

78 Účetní doklady z roku 1576 uvádějí výnos z těchto půjček ve výši 16 547 dukátů, který byl přesunut do nově vytvořené účetní kolonky *zisk*. Menning, 1994, str. 198.

79 Cit. podle Menning, 1994, str. 242.

80 Benátské banky objevily výhody bankovních služeb (bezhotovostní transakce, přečerpání účtu, trvalé platební příkazy atp.) již na počátku 14. století. Srov. Menning, 1994, str. 246–8.

81 Soukromé půjčky daly rovněž vzniknout pojmu, dnes hojně používanému v oblasti veřejného sektoru, a to pojmu *finance*. Německým *finantien* se ve 14. století rozuměla suma peněz půjčená na přesně stanovenou dobu. Protože její splácení bylo většinou spojeno s poplatkem, postupně tento pojem obsahově splynul s pojmem lichvy. Novější význam pojmu *finance* jako souhrn státních příjmů a výdajů je pak převzat z francouzštiny ze 17. století, ovšem i zde se objevuje vazba na dluhy, kterými si státní rozpočty opakovaně vypomáhaly a které paradoxně akcelerovaly rozvoj veřejných financí. (Srov. Wunder, 1987, str. 20.)

*Monte dei Paschi di Siena*⁸², která byla založena jako *monte di pietà* v roce 1472 a jejíž aktivity přešly později pod hlavičku *Monte dei Paschi*. Podobnou historii má i *Banca Monte Parma*, která svůj vznik datuje do roku 1488, kdy byla založena sv. Bernardinem da Feltre „*mons pietatis almae civitatis Parmae*“.⁸³ Na Maltě vznikla *monte* v roce 1597 a půjčovala na 6% úrok.⁸⁴ Ve Španělsku vznikla *Monte de Piedad de Madrid* v roce 1702 a až do roku 1836 půjčovala bezúročně. Později se vyvinula ve čtvrtou největší španělskou finanční skupinu, nesoucí název CAJA Madrid.⁸⁵ V Mexiku byla založena *Monte de Piedad* soukromým donátorem Pedrem Romerem de Terreros v roce 1775 a rovněž funguje dodnes, jako nejstarší americká instituce sociální péče.⁸⁶

Dosud funkční je i *Mont-de-piete* v Bruselu, nejstarší nepřetržitě fungující finanční instituce v Belgii. U jejího zrodu stál architekt Wenceslav Cobergher, který se v roce 1618 vrátil ze studijní cesty po Itálii a který přesvědčil arcivévodu Alberta a jeho ženu Isabelu, aby založili podobnou dobročinnou instituci, jaké poznal v Itálii. Bruselská *monte* byla otevřena 28. září 1618 a od té doby funguje bez přerušení činnosti. Zastavárenské služby v Belgii jsou dodnes monopolem této instituce a soukromé zastavárny jsou zakázány.

Jedenáct let po bruselské *monte* vznikla další ve městě Berque (dnes ve Francii), pro kterou v roce 1629 Wenceslav Cobergher navrhl reprezentativní budovu, svéráznou severskou cihlovou variací na italskou barokní architekturu.⁸⁷

Tak jako v Belgii, i ve Francii byly zastavárenské aktivity vyňaty z oblasti soukromého obchodu a staly se záležitostí péče místních úřadů, které zakládaly *Monts de piété*,⁸⁸ úzce propojené s městskými úřady a špitály. Z konce 19. století máme informace o tom, že některé z francouzských *monte* půjčovaly dokonce bezúročně (Montpellier, Grenoble), nejvyšší sazba v jiných městech dosahovala 12 % p.a. I tato, na poměry *monte* vysoká úroková sazba působila ve své době pozornost v Anglii, kde nejnižší sazba u zastavárenských služeb (zcela v rukou soukromých osob) činila 25 % p. a.⁸⁹

Anglie je jednou z mála evropských zemí, kde se *monte* neuchytily. V roce 1707 vzniká v Anglii po vzoru italských *monte* společnost s dobově košatým názvem *Charitable Corporation for the relief of the industrious poor by assisting them with small sums upon pledges at legal interest*. V roce 1719 vydává spisek *A narrative or account of the Charitable Corporation for the relief of the industrious poor by assisting them with small sums upon pledges at legal interest*, ve kterém představuje svou činnost i způsob fungování.⁹⁰ Poté, co počáteční kapitál 30000 liber z roku 1707 narostl na 600 000 liber v roce 1730, došlo v roce 1731 v důsledku

82 Dnes třetí největší italská banka. Více viz <http://english.mps.it/La+Banca/Storia/IIPrimoMontePio.htm>.

83 Viz <http://www.provincia.parma.it/stampabile.asp?IDCategoria=11&IDSezione=205&ID=46078>.

84 Martin, 1839, str. 586.

85 Viz <http://www.cajamadrid.com/en/>.

86 Viz Couturier, 1975, str. 13.

87 Více viz Louw, 1981, str. 13.

88 Tyto instituce pak daly název první sbírce básní André Bretona.

89 Viz New York Times, 16. září 1894. Tato skutečnost je zvláště paradoxní, pokud si uvědomíme, že – podle některých zdrojů – první instituce tohoto druhu v křesťanském světě vznikla právě v Anglii v roce 1361, kde biskup Michael Notburg věnoval 1 000 marek stříbra jako základní kapitál banky, která měla bezúročně půjčovat chudým oproti zastavenému předmětu. V závěti byla stanovena podmínka, že náklady na chod instituce budou brány z jejího základního kapitálu. Původní vklad se tak postupně spotřeboval a banka byla uzavřena.

90 Dostupné na <http://books.google.cz/>.

zpronevř a špatného hospodaření ke krachu a představitelé *monte* utekli do Francie. Od té doby už instituce dobročinné zastavárny založena nebyla. Na druhou stranu se začalo objevovat stále více fondů poskytujících drobné nízkouročené půjčky, spravovaných městskými radami nebo obchodními asociacemi a financovanými z odkazů bohatých mecenášů. Přibližně dvě třetiny jejich počtu poskytovaly půjčky s nulovým úrokem, jedna třetina pak pobírala úrok, který byl použit ve prospěch jiných charitativních organizací. Jak se postupně rozvíjel bankovní systém, docházelo ale postupně ke snižování počtu těchto odkazů.

Příkladem může být závět' Samuela Wilsona, který v roce 1766 odkázal 20 000 liber *Corporation of London*, aby půjčovala „mladým mužům, kteří si chtějí založit obchod nebo dílnu po dobu jednoho roku a ne déle než dva roky, z města Londýna nebo z jeho okolí do vzdálenosti tří mil.“⁹¹ Půjčka mohla být poměrně vysoká, mezi 100–300 librami, splatná nejpozději do pěti let, s úrokem 1 % v prvním roce a 2 % v letech dalších. Systém zástav jako ručení za půjčku byl v Anglii nahrazen systémem ručitelů. Pro Wilsonovu nadaci byly potřeba nejdříve dva, později tři a nakonec čtyři ručitelé. Během prvních dvaceti let své existence převýšily výnosy z úroků ztráty, později však ztráty narůstaly a fond musel být po roce 1821 uzavřen.⁹²

V Irsku se rovněž v 19. století objevily fondy založené donátory. Oproti britským protějškům však neposkytovaly pouze nízkouročené půjčky, ale také přijímaly vklady, na které vyplácely mírný úrok. Suma kapitálu pro dobročinné půjčky tak podstatně narostla, bylo však zapotřebí rovněž zajistit ochranu střadatelů. Z toho důvodu byla v roce 1836 v Dublinu zřízena komise dohlížející na tyto nezávislé fondy. Náklady na fungování tohoto kontrolního orgánu byly financovány z malého poplatku každého fondu.⁹³

Úspěchy fondů byly líčeny v každoročních závěrečných zprávách a ukazovaly, jak půjčky pomohly drobným rolníkům k samostatnosti. „[Jeden věřitel] měl malou farmu na vysočině; získal půjčku a za 4 libry zakoupil len, který mu umožnil zaměstnat jeho čtyři dcery při předení. S jejich pomocí splatil splátky a vydělal další 4 libry; za tu sumu koupil krávu a vydělal dalších 6 liber. Nyní vlastní tři krávy a daří se mu tak dobře, že už si nemusí půjčovat.“⁹⁴

Hladomor, který postihl Irsko ve 40. letech 19. století, poznamenal také dobročinné fondy, jejichž počet se do roku 1850 zredukoval na polovinu. Přeživší však následně zaznamenaly opětovný rozmach a o tři roky později už poskytovaly kolem 200 000 půjček ročně. Ve třetí čtvrtině 19. století však začaly svůj systém drobných půjček rozvíjet i komerční banky, takže význam dobročinných fondů začal klesat, navíc ke konci století tyto fondy stále častěji zneužívali k vlastnímu obohacení jejich zaměstnanci a manažeři.

91 Hollis, 1998, str. 1878.

92 Získat tolik ručitelů bylo pro neznámé mladé obchodníky obtížné, takže půjčky byly stále častěji poskytovány kamarádům. Fondy založené závětí dárce a spravované lidmi, kteří nesdíleli jeho étos, tíhly k půjčování peněz bohatým městským radním. Vedle klientelismu, jenž ve svých důsledcích vedl ke kolapsu fondu, byly častým problémem podobných institucí příliš vysoké náklady. Aidan Hollis uvádí příklad z Nottinghamu, kde výbor pro udělování dobročinných půjček naúčtoval 33 liber výdajů za 144 lahví vína pro své zasedání. Darovaný kapitál byl relativně malý a náklady na půjčky tedy relativně vysoké. Hollis, 1878.

93 V roce 1843 bylo v Irsku kolem 300 takových organizací, poskytujících ročně okolo 500 000 půjček, v průměrné výši 3,3 libry a byly spláceny do 20 týdnů. (Hollis, 1998, str. 1879.)

94 Cit. podle Hollis, 1998, str. 1880.

Špatná legislativa a neschopnost zamezit nekalým praktikám vedly k tomu, že fondy začaly zanikat. Poslední byl zavřen v 50. letech 20. století. Navzdory stínům v dějinách irských fondů je však lze považovat za úspěšné, neboť ve velmi chudé zemi poskytl úvěry až 20 % domácnostem a dokázaly přežít navzdory ekonomickým turbulencím, hladomorům a velké emigraci. Jejich úpadek začal v okamžiku, kdy se odchýlily od svého poslání, začaly účtovat zvláštní poplatky, prosazovat tvrdý postup vůči dlužníkům a zároveň vyplácet vysoké platy svým zaměstnancům.⁹⁵

Zpřístupnění levného úvěru i pro nejchudší považoval za následovníhodné i Adam Smith. V Bohatství národů zmiňoval kladně státní zastavárnu v Hamburku, která půjčuje občanům na zástavu za 6 % p.a.⁹⁶ O 150 let později Henry John Porter ve svém referátu pro *Londýnskou statistickou společnost* popsal fungování *monte* v Itálii a Francii a doporučil jejich znovuzavedení i v Londýně. K tomu sice nedošlo, díky jeho zprávě ale máme alespoň rámcovou představu o tom, jak fungovaly některé evropské *monte* v r. 1839.

První organizací, kterou Porter zevrubně popsal, byla *monte* v Římě, založená v roce 1539. Tato *monte*, mimo jiné, vydala v roce 1788 poukázky na 130 scudi, což byly patrně první papírové peníze vytištěné v Itálii.⁹⁷ V roce 1839, po 500 letech své existence operovala s kapitálem 455 391 scudi, tj. 98 668 liber, z toho 83 182 liber bylo rozpůjčováno. Režie instituce v daném roce činila 6 081 liber a čistý zisk 4 506 liber. Zisk *monte* byl využit ke zvýšení kapitálu, takže v aktivech instituce byl zapsán majetek v hodnotě 1 milionu scudi, resp. 217 000 liber, v pozemcích a státních dluhopisech. Římská *monte* se dělila na tři pobočky, přičemž první a druhá poskytovaly bezúročné půjčky do výše jednoho scudi, maximálně na tři zástavy. První a druhá *monte* půjčily v roce 1839 celkem 17 337 liber. Třetí pobočka půjčovala na hodnotnější zástavy⁹⁸ vyšší částky a za úrok. Tyto služby využívali i lidé z vyšších kruhů, o čemž svědčí i některé zastavené předměty.⁹⁹

V Livornu byly vklady rozdělené na vklady uložené na úročené účty (úrok 4 %, celkem 16 090 liber) a vklady neúročené, splatné na požádání (15 105 liber). Část zisku byla převedena na špitál a chudobinec. V Turíně půjčovali za 5 % všem zájemcům, v Janově, tradičním obchodním středisku, půjčovala *monte* za 10 %. *Monte* v Paříži půjčovala za 9 %, přičemž zisk byl učen na podporu špitálů. H. J. Porter svůj cestopis po evropských *monte*

95 V této praxi byl management povzbuzován také podmínkami, v nichž dlužník ručil svým majetkem za půjčku, fond však svým střadatelům neručil vůbec. Je s podivem, že v Irsku v 19. století nebyli schopni vymyslet pravidla, která zamezovala morálnímu hazardu a zajišťovala funkčnost *monte* v Itálii v 15. století.

96 Viz Smith, 2001, str. 728 Adam Smith také vyzdvihoval pozitivní důsledky umírněné regulace úvěrových trhů. Zákaz úroku „zlu lichvy“ nezabrání, to Smith věděl, proto doporučoval zákonem stanovenou (proměnlivou) horní hranici dovolené úrokové sazby. „Je třeba ovšem připomenout, že zákonem dovolená úroková sazba, i když má být poněkud vyšší než nejnižší úroková sazba, neměla by být vyšší o mnoho,“ protože pak by si většinu peněz volných k půjčování vypůjčili marnotratníci a spekulanti, neboť jedině ti by byli ochotni platit tento vysoký úrok. Naopak tam, kde je zákonná úroková sazba jenom nepatrně vyšší než nejnižší tržní úroková sazba, dává se při půjčování před marnotratníky a spekulanty všude přednost lidem rozvázným. ... Velká část kapitálu země se tak dostane do rukou, které jí s největší pravděpodobností použijí tak, aby z toho měly prospěch.“ (Ibidem, str. 312–313.) Také v kostce shrnul vývoj diskuse o úroku v posledních 500 letech. „Nejnižší úroková sazba musí být potom také o něco vyšší, než aby prostě stačila krýt ztráty, jež mohou tu a tam postihnout i sebezprázravějšího půjčovatele. Kdyby tomu tak nebylo, byla by jedinou pohnutkou k půjčování křesťanská láska nebo přátelství.“ (Ibidem, str. 86.)

97 Viz Mening, 1994, str. 258.

98 V roce 1839 se tam nacházelo přes 800 000 zástav.

99 Např. diamantový prsten v hodnotě 1 733 liber, diamantová tiára a perlový náhrdelník v ceně 541 liber. Nejvyšší půjčka byla 12 000 scudi, tj. 2 600 liber. Viz Porter, 1842, str. 351.

končí doporučením zavést podobnou instituci i ve Velké Británii, neboť „zlo tvořené soukromými zastavárny by se zmenšilo a chudým by se pomohlo“¹⁰⁰.

Od druhé poloviny 19. století se stále více začínají rozvíjet družstevní záložny. *Credit cooperatives* v Německu (*Reiffeisen*) či *Casse Rurali* v Itálii umožnili chudým přístup k úvěrům, postavený na lokální bázi, kdy se úspory členů komunity půjčovaly jiným jejím členům. Ve vyspělém světě byly drobné úvěry od 19. století spojeny především s rozvojem spořitelen, jejichž zřizování bylo rovněž motivováno snahou pomoci nejchudším vrstvám obyvatelstva. V rozvojovém světě se však tyto instituce formovaly jen zvolna a největší rozmach zaznamenaly až se vzestupem banky *Grameen* na konci 20. století, jejíž motivace i metody jsou obdobné a v rozvojovém světě jsou stále častěji napodobovány.

Když Muhammad Yunus, zakladatel banky *Grameen* a nositel Nobelovy ceny za ekonomii za rok 2006, vzpomínal na prvopočátky této instituce¹⁰¹, zmínil jako nejdůležitější motivaci snahu pomoci chudým osvobodit se z nadvlády lichvářů. Motivace tedy byla podobná jako u františkánů ve středověku, konkrétní podoba podpory však již byla plně soustředěna na podporu investičních záměrů.

Příběh banky *Grameen* se začíná v roce 1976, kdy Yunus, profesor ekonomie na Chittagong University, přemýšlel o tom, jak pomoci chudým lidem v blízké vesnici v době hladomoru. Jako ekonom si povšiml, že nejchudší strádají proto, že nejsou schopni sehnat byt' jen minimální peněžní částky, které by jim pomohly pokračovat v činnosti zabezpečující jim obživu. Půjčku sehnali jen u lichvářů, kteří z nich, díky tvrdým podmínkám půjčky, udělali obratem de facto nevolníky. Yunus si spočítal, že k vyplacení 42 osob v jedné vesnici stačilo 27 USD, a rozhodl se dát tuto drobnou sumu z vlastní kapsy. Vesničané byli tak šťastní, že se rozhodl zprostředkovat jim kontakt na banku v univerzitním kampusu, aby jim zpřístupnila úvěry za lepších podmínek, než měli u svých „tradičních“ věřitelů. Banka však tuto skupinu zájemců o kredit odmítla s poukazem, že chudí nejsou úvěruschopní. Vedení banky souhlasilo (nepříliš ochotně) až v okamžiku, kdy se prof. Yunus nabídl jako ručitel. Tehdy byly bankou poskytnuty první úvěry a vše běželo tak dobře, že se projekt o sedm let později osamostatnil jako samostatný subjekt, banka *Grameen*.¹⁰² Ukázalo se, stejně jako v jiných staletích, že pokud mají chudí přístup ke kapitálu, a to i v malém množství¹⁰³, má to pozitivní ekonomické dopady na život jednotlivce i komunitu.

Charakteristickým rysem banky *Grameen* je podoba vlastnické struktury s evropskými credit cooperatives. *Grammen* je vlastněna z 93 % chudými dlužníky (pouze oni si mohou koupit za 3 USD podíl v bance, zbylých 7 % drží vláda) a půjčuje výhradně jim. Zisk se pak přerozděluje zpět podílníkům formou dividend. Půjčky nejsou formulovány jako zákonem vynutitelný kontrakt, jsou ale poskytovány pouze skupinám, nikoliv jednotlivcům. Půjčka skupinám má výhodu většího sociálního tlaku na splácení, nevýhodou je možnost nesouladu ve skupině a potlačení individuality.

100 Ibidem, str. 357. Ještě o 55 let později však píše New York Times, že zatímco ve francouzských *monte* je úrok 0–12 %, v anglických zastavárnách je nejnižší úrok 25 %. Viz New York Times, 16. září 1894.

101 Viz Yunus, M, 2004 str. 4077–4080.

102 Slovo „gram“ v bengálštině znamená „venkov nebo vesnice“ (rural or village)

103 Pro tyto drobné, nezajištěné půjčky na podnikání dlužníka a jeho hospodářské osamostatnění, se vžil pojem *microcredit*.

Obvykle jsou poskytovány tři typy půjček: půjčky na podnikání s úrokem 20 %¹⁰⁴, půjčky na bydlení s úrokem 8 %, a půjčky na vyšší vzdělávání dětí z rodin podílníků *Grameen* s úrokem 5 %.¹⁰⁵ Základním předpokladem je důvěra, že chudí lidé své závazky vždy splatí. V důsledku vnějších okolností může samozřejmě dojít ke zhoršení situace dlužníka, může se stát, že dojde ke zpoždění splátek, avšak v drtivé většině případů je půjčka splacena.¹⁰⁶

Specifikem banky je zaměření se na ženy, které tvoří 98 % všech dlužníků, s odůvodněním, že půjčit ženě přinese větší prospěch celé rodině než půjčit muži. Další zvláštností je program *Šestnáct rozhodnutí*. Spolu s poskytnutou půjčkou se ženy zavazují k šestnácti povinnostem, kde se vedle praktických věcí, jako je závazek nebydlet v rozpadajících se domech, posílat děti do školy či pěstovat zeleninu, objevují i rozporuplné závazky zasahující do života rodiny – mít nepočetné rodiny a při svatbách v rodině neudělovat/nepožadovat věno.

Smyslem banky *Grameen* bylo vyjít vstříc potřebám chudých v rozvojových zemích, které finanční systém citelně znevýhodňoval, respektive ignoroval. Vychází z předpokladu, že chudí lidé jsou stejně důvtipní a zruční jako lidé movití, tedy ze stejné myšlenky jako Adam Smith, že i malá půjčka může chudým pomoci vymanit se z chudoby. Zatímco tradiční banky vychází ze zásady, že čím více máte, tím více si můžete půjčit, *Grameen* stanovila zásadu, že čím chudší daná osoba je, tím větší má prioritu.

Model *microcreditů* se záhy rozšířil i mezi jiné neziskové organizace¹⁰⁷ zabývající se rozvojovou pomocí, ne vždy je však kopírován úspěšně.¹⁰⁸ Kritiky se soustředí nedostupnost pro úplně nejchudší¹⁰⁹, nízké výnosy, nesprávné použití a přílišný důraz na splátky.¹¹⁰

Navzdory nedostatkům však myšlenka pomoci nejchudším prostřednictvím finančních institucí trvale zdomácněla nejen v evropské tradici, ale i v rozvojovém světě. Úspěch *monte*, evropských spořitelů a později banky *Grameen* a jiných mikrokreditních institucí ukazuje, že význam drobných úvěrů pro nejchudší je i v dnešní době mimořádný, což koneckonců dokládá udělení Nobelovy ceny za ekonomii v roce 2006 Yunusovi a úspěšná existence tisíců institucí¹¹¹ podobného typu.

104 Vysoká úroková sazba je odůvodňována administrativními náklady, které mohou být, vzhledem k malé částce úvěru, až třetinové.

105 Po roce 2002 byly služby banky *Grameen* individualizovány, takže podmínky úvěru lze přizpůsobovat možnostem dlužníka. *Grameen Bank*, str. 4 079.

106 Do roku 2003 bylo dlužníkům půjčeno souhrnně 4 miliardy USD, z nichž bylo splaceno 3,6 miliardy. 1/10 tedy splacena nebyla, což je podobný poměr jako u nevyplacených zástav v *monte* v 16. i 20. století.

107 Podobná schémata mikrokreditu dnes poskytuje celá řada dalších neziskových organizací, s rozdílnými výsledky. Např. *Badan Credit Bank of Indonesia* nebo *International Fund for Agriculture Development*. str. 359 Weber, *The „New economy“ and Social Risk*.

108 Existují dva typy institucí poskytujících mikroúvěry – ty, v nichž spoří drobní střadatelé, a ty, které jsou financované donátory či vládními dotacemi. První zmíněné jsou odolnější a trvalejšího rázu, jak naznačují ve své studii *Hollis & Sweetman*, 1998.

109 Proti této výtce bojuje *Grameen* svým programem *The Struggling Members Program*.

110 Viz *Ahmad*, 2003, str. 65–74.

111 Viz *Daley-Harris*, 2009.

ZÁVĚR

V základních učebních textech bývá ekonomie definována jako věda, která zkoumá, jak se lidé rozhodují v podmínkách vzácnosti zdrojů a jaký vliv má jejich volba na společnost. Na jednu stranu vede tato definice ekonomie k pochopitelnému zájmu zkoumání směn a vztahů mezi výrobou a spotřebou, na straně druhé však můžeme z této definice vyjít a zkoumat i takovou alokaci vzácných zdrojů, která si klade obecně prospěšné cíle.

Zkoumání institucionálních aspektů fungování sociální politiky je více než pouhá reflexe evoluce dobročinných institucí. Je to výzkumný program, rozšiřující obor veřejné ekonomie o nové dimenze vědeckého zájmu. Tento program vyděluje teorii veřejné ekonomie z tradičního schématu duality trhu a státu, aniž by však ochuzoval veřejnou ekonomii o zkoumání chování jednotlivce či sledování důsledků plynoucích z výkonu obecně prospěšných institucí. Rozšíření zájmu veřejné ekonomie o širší společenské zakotvení institucí přináší také nový pohled na pojetí efektivnosti zkoumaných jevů, v tomto případě teorie a praxe sociální politiky. Každá oblast veřejného sektoru vychází ze specifického společenského zakotvení, které vytváří specifický hodnotový rámec, a uspořádává její aktivity v institucionálním rámci sektoru veřejného i obchodního. Cílem knihy bylo ukázat tři podoby dobročinnosti jako komplementární aktivity, formované odlišnou pojetím efektivní pomoci. Z tohoto portfolia, které je po staletí stabilní, si pak každá doba může vybrat akcentovanou metodu sociální politiky, podle možností ekonomiky a pojetí spravedlnosti v dané společnosti.

Právě jste dočetli text věnovaný třem archetypům, resp. institucím dobročinnosti, které v průběhu staletí přizpůsobovaly své cíle i prostředky situaci, v níž se společnost nacházela. Ačkoliv problémy a výzvy, kterým lidé dobré vůle v různých dobách čelili, a řešení, která nalézali, měla různé formy, tři základní podoby dobročinnosti – dar, práce a půjčka – zůstávaly neměnné.

Každý z těchto nástrojů dobročinnosti, jak bylo v předchozím textu ukázáno, má své výhody i nevýhody. Dar je projevem sounáležitosti, ale může podlomit touhu příjemce postavit se na vlastní nohy. Práce umožňuje člověku obstat se ctí v životě a postarat se o své potřeby, avšak její poskytnutí může být spojeno s přílišnou tvrdostí či oportunistem zaměstnavatele, který si zajišťuje levnou pracovní sílu. Půjčka (bezúročná či nízko úročná) sice není prosta rizik pro příjemce, představuje však jakýsi funkční kompromis – povzbuzuje člověka k aktivitě a ponechává mu svobodu. Ačkoliv tedy každá z institucí dobročinnosti v sobě nese nebezpečí, že bude špatně využívána či nepovede k zamýšleným důsledkům, k odpovědnosti je třeba „volat nikoliv nástroj, ale člověka, jeho mravní svědomí a jeho osobní a společenskou odpovědnost.“¹

Při letmém pohledu na strukturu knihy a v ní nastíněné tři instituce dobročinnosti – dar, práci a půjčku – by ekonom mohl být sváděn k názoru, že se jedná o evoluční řadu, od nejméně efektivního způsobu dobročinnosti ke způsobu nejvíce efektivnímu. Takový závěr by však byl ukvapený. Všechny tři podoby dobročinnosti existovaly shodně nejpozději od antiky, v západní civilizaci se vyvíjely paralelně a vždy byly vnímány jako ctnosti. Tato skutečnost nás může vést k závěru, že každá z těchto podob dobročinnosti

¹ Benedikt XVI, 2009, str. 72.

má svou nezastupitelnou úlohu a druhé dva způsoby ani nepopírá, ani nepřevyšuje, nýbrž se s nimi doplňuje.

Pohled na dějiny dobročinnosti odkrývá kontinuitu dobročinného lidského jednání. Dobročinnost byla prokazována nejen v obdobích prosperity, ale i v obdobích, která bychom mohli nazvat eufemismem „kumulace nadměrně těžkých poměrů,“² jakým bylo kupříkladu období raného středověku či postkoloniální éra některých rozvojových zemí. Toto povzbudivé zjištění o setrvalosti lidské dobročinnosti nám umožňuje zakončit knihu optimistickým doporučením Matta Ridleyho, který říká, že „naše ctnosti jsou nedílnou součástí naší přirozenosti. Proto možná chybujeme, když se snažíme budovat sociální instituce, jež omezují naše sobectví. Možná bychom možná udělali lépe, kdybychom našim institucím umožnili rozvíjet naše ctnosti.“³

² Více viz Šmerda, H. 2011, str. 91–123.

³ Ridley, M. Původ ctnosti, str. 156

Literatura

ÚVOD

- [1] BENEDICT XVI. 2009. *Charity in truth*. Ignatius Press, 2009. ISBN 1586172808
- [2] LE GOFF, J. 2005. *Peníze a život*. Praha: Argo, 2005. ISBN 8072036572
- [3] MUCHA, I. 2000. *Symboly v jednání*. Praha: Carolinum, 2000. ISBN 8024600129

DAR

- [1] BENEDICT, ST. *Rule of Saint Benedict*.
- [2] BENEDICT XVI. 2009. *Charity in truth*. Ignatius Press, 2009. ISBN 1586172808
- [3] BERGSTROM, T. BLUME, L. VARIAN, H. 1986. On the Private Provision of Public Goods. In: *Journal of Public Economics*. Ročník 29, č. 1. 1986, pp. 25–49.
- [4] BERNSTEIN, P. L. 2000. *The Power of Gold: The History of an Obsession*. Wiley, 2000. ISBN 0471252107
- [5] BLOCH, M. 1964. *Feudal Society*. Chicago: The University of Chicago Press, 1964. ISBN 0226059782
- [6] BOURDIEU, P. 1998. *Practical Reason*. Stanford: Stanford University Press 1998. ISBN 0804733627
- [7] BREMNER, R. H. 1993. *Giving. Charity and Philanthropy in History*. London: Transaction Publishers, 1993. ISBN-10: 1560001372
- [8] CARNEGIE, A. 1901. *Gospel of Wealth and Other Timely Essays*. Forgotten Books. ISBN 9781440070921
- [9] DAVIS, S. 1996. Philanthropy as a Virtue IN Late Antiquity and the Middle Ages. In: *Giving: Western Ideas of Philanthropy*. Indiana University Press, 1996.
- [10] DAWSON, C. 2003. *The making of Europe: an introduction to the history of European unit*. CUA Press, 2003. ISBN 0813210836
- [11] DOWIE, M. 2001. *American Foundations: An Investigative History*. The MIT Press, 2001. ISBN-10: 0-262-04189-8
- [12] FRAZEE, C. A. 1980. Anatolian Asceticism in the Fourth Century: Eustathios of Sebastea and Basil of Caesarea In: *The Catholic Historical Review*, Vol. 66, No. 1 (Jan., 1980), pp. 16–33.
- [13] GROSS, R. A. 2003. Giving in America: From Charity to Philanthropy. In: *Charity, Philanthropy, and Civility in American History*. Cambridge University Press. 2003. ISBN 052181989
- [14] HALAS, F. X. 2004. *Fenomén Vatikán*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004. ISBN 80-7325-034-9

- [15] GEREMEK, B. 1991. *Poverty: A History*. Cambridge: Wiley-Blackwell, 1991. ISBN 0631205292
- [16] JULIAN, the Apostate. *Letter to Arsacius*. [on-line]
<http://www.thenagain.info/classes/sources/julian.html>
- [17] KAHL, S. 2005. The Religious Roots of Modern Poverty Policy: Catholic, Lutheran, and Reformed Protestant Traditions Compared, In: *European Journal of Sociology (Archives Européennes de Sociologie)* Vol. 45, 1 (2005), pp. 91–126.
- [18] MACDONALD, J. 2006. *A Free Nation Deep in Debt: The Financial Roots of Democracy*. Princeton: Princeton University Press, 2006. ISBN 0691126321.
- [19] MAUSS, M. 1990. *The Gift: the form and reason for exchange in archaic societies*. Routledge Classics, 1990. ISBN 041504488X
- [20] MOSEE, C. 1995. The Economist. In: *Greeks*. 1st. edition Chicago: University Of Chicago Press. 1995. ISBN 0226853837
- [21] MURRAY, C. 1994. *Losing Ground: American Social Policy, 1950–1980*. BasicBooks. 1994. ISBN 0465042333
- [22] NAVIA, L. E. 1996. *Classical Cynicism: A Critical Study*. Westport: Greenwood Publishing Group, 1996. ISBN 0313300151
- [23] PEARSON, B. A. 1997. Ancient Roots of Western Philanthropy: Pagan, Jewish, and Christian. *Essays on Philanthropy*. Indianapolis: Center on Philanthropy at Indiana University, 1997.
- [24] ROBERTS, S. 1996. Context of Charity in Middle Ages: Religious, Social and Civic. In: *Giving: Western Ideas of Philanthropy*. Indiana University Press, 1996.
- [25] SEALANDER, J. 2003. Curing Evils at Their Source: The Arrival of Scientific Giving. In: *Charity, Philanthropy, and Civility in American History*. Cambridge University Press. 2003. ISBN 052181989
- [26] SCHMIDTCHEN, D. 1999. *To Help or Not to Help: Samaritan's dilemma revisited*. CSLE Discussion Paper Series [on-line]
<http://www.econstor.eu/bitstream/10419/23060/1/9909help.pdf>
- [27] SMITH, V. L. 1998. The Two Faces of AdamSmith. In: *Southern Economic Journal*, 1998, Vol. 65, No. 1, pp. 2–19.
- [28] SMITH, A. 2009. *Theory of Moral Sentiments*. GRIN Verlag, 2009. ISBN 9783640245901
- [29] SMITH, A. 2007. *Wealth of Nation*. New York: Cosimo Books, 2007. ISBN 9781602069398
- [30] SUMNER, W. G. 1920. *What Social Classes Owe to Each Other*. Caxton Printers, 1920.

PRÁCE

- [1] ANHEIER, H. K., LIST, R. A. A 2005. *Dictionary of Civil Society, Philanthropy, and the Nonprofit Sector*. London: Routledge, 2005. ISBN 1857431669
- [2] BARKAI, A. 1990. *Nazi Economics. Ideology, Theory and Policy*. 1st. edition. London: Berg Publishers Limited, 1990, 292 s. ISBN 0-300-04466-6.

- [3] BECKER, G. S. 1996. *Accounting for tastes*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. ISBN 0674543562
- [4] BENEDICT OF NURSIA. *Rule of St. Benedict*.
- [3] BOSE, D. K. 1989. Market and Plan in Soviet Union. In: *Economic and Political Weekly*, roč. 24, č. 2, str. 95–99, 1989.
- [6] BRAUDEL, F. 1985. *La dynamique du capitalisme*. Paris: Arthaud, 1985. ISBN 2-7003-0501-9
- [7] BREMNER, R. H. 1993. *Giving. Charity and Philanthropy in History*. London: Transaction Publishers, 1993. ISBN-10: 1560001372
- [8] BREWSTER, A. R. 1894. Early Experiments with the Unemployed. In: *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 9, No. 1 (Oct., 1894), pp. 88–95
- [7] BREWSTER, D. 1830. *The Edinburgh Encyclopædia*. Edinburgh. 1830
- [8] CANFORA, L. Citizen. 1995. In *Greeks*. 1st. Edition. Chicago: University Of Chicago Press. 1995. ISBN 0226853837
- [10] CURTOIS, S. KRAMER, M. 1999. *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999. ISBN 0674076087
- [11] DINAN, A. 2009. Manual Labor in the Life and Thought of St. Basil the Great. In: *Logos: A Journal of Catholic Thought and Culture*, Volume 12, Number 4, 2009, pp. 133–157.
- [12] FLINN, M. W. 1961. The Poor Employment Act of 1817. In: *The Economic History Review*. New Series, Vol. 14, No. 1 (1961), pp. 82–92.
- [13] GEREMEK, B. 1997. *Poverty: A History*. Cambridge: Wiley-Blackwell, 1997. ISBN 0631205292
- [14] GIMPEL, J. 1976. *The Medieval Machine: The Industrial Revolution of the Middle Ages*. New York: Penguin books, 1976. ISBN 0140045147
- [15] HARRINGTON, J. F. 1999. Escape from the Great Confinement: The Genealogy of a German Workhouse. In: *The Journal of Modern History*. Vol. 71, No. 2 (June 1999), pp. 308–345.
- [16] HESIODOS. 2004. *The Works And Days And Theogony*. Kessinger Publishing, 2004. ISBN 978-1419188510
- [17] ISLAM, N. 2004. Protestant Ethic and the Not-So-Sociology of World Religions. In: *Bangladesh e-Journal of Sociology*. Volume 1. Number 1. January 2004. ISSN 1819-8465.
- [18] JACKSON, C. 2004. Functionality, Commemoration and Civic Competition: A Study of Early Seventeenth-Century Workhouse Design and Building in Reading and Newbury. In: *Architectural History*. Vol. 47, (2004), pp. 77–112.
- [19] KAHL, S. 2005. The Religious Roots of Modern Poverty Policy: Catholic, Lutheran and Reformed Protestant Traditions Compared. In: *European Journal of Sociology (Archives Européennes de Sociologie)* Vol. 45, 1 (2005), pp. 91–126.
- [20] LANGBEIN, J.H. 1976. The Historical Origins of the Sanction of Imprisonment for Serious Crime In: *The Journal of Legal Studies*. Vol. 5, No. 1 (Jan., 1976), pp. 35–60.
- [21] MACDONALD, J. 2006. *A Free Nation Deep in Debt: The Financial Roots of Democracy*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

- [22] MALIA, M. 1995. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. New York: Simon and Schuster, 1995. ISBN 0684823136
- [23] MANDEVILLE, B. 1806. *The Fable of the Bees; Or, Private Vices, Public Benefits: With an Essay on Charity and Charity Schools*, London, 1806.
- [24] MENCHER, S. 1967. *Poor Law to Poverty Program: Economic Security Policy in Britain and the United States*. Pittsburgh: University of Pittsburg Press, 1967. ISBN 0822952432
- [25] MENNING, C. B. 1994. *Charity and State in Late Renaissance Italy. The Monte Di Pieta of Florence*. 1. vydání, Ithaca: Cornell University Press, 1994.
- [26] MORE, T. 2001. *Utopia*. New Haven: Yale University Press. 2001. ISBN 0300084293
- [27] MURRAY, C. 1994. *Losing Ground: American Social Policy, 1950-1980*. BasicBooks. 1994. ISBN 0465042333
- [28] NOVAK, M. 2000. How Christianity Created Capitalism. In: *Religion & Liberty (A Publication of the Acton Institute for the Study of Religion and Liberty)*. Volume 10, 3, (2000), pp. 8–9.
- [29] NOVE, A. 1981. New Light on Trotskii's Economic Views. In: *Slavic Review*. Vol. 40, No. 1 (Spring, 1981), pp. 84–97.
- [30] OVERY, R. J. 2003. *The Nazi Economic Recovery 1932–1938*. 2nd. edition. Cambridge: The Economic History Society, 2003, 77s. ISBN 052155767.
- [31] OVERY, R. J. 2002. *War and Economy in the Third Reich*. Oxford: Clarendon Press, 2002. ISBN 0-19-820599-6.
- [32] PARIS, P. Van. 2009. Three Origins. [on-line] <http://smizle.org/en/artikel/14-three-origins>
- [33] PARKER, C. H. 1998. *The Reformation of Community: Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572–1620*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. ISBN 0521 623057
- [34] SHERWIN, O. 1950. Thomas Firmin: Puritan Precursor of WPA. In: *The Journal of Modern History*. Vol. 22, No. 1 (Mar., 1950), pp. 38–41.
- [35] SMILEY, G. 2002. *Rethinking the Great Depression*. Chicago: Ivan R. Dee, 2002. ISBN 1566634717
- [36] TUCKER, J. A. 1990. The Economic Wisdom of the Late Scholastics In: *The Economics of liberty*. Auburn: The Ludwig von Mises Institute. 1990. ISBN: 0-945466-08-0
- [37] VIVES, J. L. 1999. On Assistance to the Poor. Renaissance Society of America. 1999. ISBN 0802082890
- [38] WEINER, D. R. 1991. *Razmychka? Urban Unemployment and Peasant In-migration as Sources of Social Conflict*. In: *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet society and Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 1991. ISBN 025320657X
- [39] WOLFE, M. 1955. The Development of Nazi Monetary Policy. In: *The Journal of Economic History*, Vol. 15, No. 4, 1955, pp. 392–402.
- [40] WOOD, D. 2002. *Medieval Economic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. ISBN 0521458935

- [1] AHMAD, M. M. 2003. Distant Voices: The Views of the Field Workers of NGOs in Bangladesh on Microcredit. In: *The Geographical Journal*, Vol. 169, No. 1, pp. 65–74.
- [2] AKVINSKÝ, T. Summa Theologiae/ Teologická Summa. [online] <http://www.krystal.op.cz/sth/sth.php> [cit. 2011-04-17].
- Art and History of Florence*. 1996. Bonechi Art and History Series. Casa Editrice Bonechi, 1996. ISBN 978-8870094220
- [3] BERMAN, C. H. 1982. Land Acquisition and the Use of the Mortgage Contract by the Cistercians of Berdoues. In: *Speculum*, roč. 57, č. 2, 1982, str. 250–266.
- [4] BOTTICINI, M. 2000. Tale of "Benevolent" Governments: Private Credit Markets, Public Finance, and the Role of Jewish Lenders in Medieval and Renaissance Italy. In: *The Journal of Economic History*. roč. 60, č. 1, 2000, str. 164–189.
- [5] LE GOFF, J. 2005. *Peníze a život*. 1. vydání. Praha: Argo, 2005.
- [6] COUTURIER, C. B. 1975. The Philanthropic Activities of *Pedro Romero de Terreros*: First Count of Regla. In: *The Americas*. roč. 32, č. 1, 1975, str. 13–30.
- [7] DALEY-HARRIS, S. 2009. *State of the Microcredit Summit Campaign Report 2009*. Washington D. C.: Microcredit Summit Campaign.
- [8] EPSTEIN, S. R. 1996. Recenze: Molho, A. *Marriage Alliance in Late Medieval Florence*. In: *The Journal of Modern History*, roč. 68, č. 2, 1996, str. 479–482.
- [9] GILBART, J.W. 1834. *The History and Principles of Banking*, London, 1834. [online] <http://books.google.cz>
- [10] GUIN, M. 2010. He Who Marries Is Looking for Ash. In: *Studies in Languages and Cultures*. No. 25, pp. 141–147, 2010.
- [11] HASTINGS, J. (ed.) 2003. *Encyklopedia of Religion and Ethics*. Díl 24., heslo Usury (Jewish). Kessinger Publishing, 2003.
- [12] HOLLIS, A. & SWEETMAN, A. (1998) Microcredit: What Can We Learn from the Past? In: *World Development*, Elsevier, vol. 26(10), pages 1875–1891.
- [13] HOLZAPFEL, H. 1903. Die Anfänge der Montes Pietatis, 1462–1515. 1. vydání. München: J. J. Lentner. *Řada Veröffentlichungen aus dem Kirchenhistorischen Seminar*. München. 1903.
- [14] HOMER, S. SYLLA, R. 2005. *A History of Interest Rates*. 4 vydání. Hoboken: John Wiley & Sons, 2005.
- [15] HOOVER, C. B. 1926. The Sea Loan in Genoa in the Twelfth Century. In: *The Quarterly Journal of Economics*. roč. 40, č. 3, 1926, str. 495–529.
- [16] LOUW, H. J. 1981. Anglo-Netherlandish Architectural Interchange c. 1600-c. 1660. In: *Architectural History*, roč. 24, 1981, str. 1–144.
- [17] MACDONALD, J. 2006. *A Free Nation Deep in Debt: The Financial Roots of Democracy*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

- [18] MALONEY, R. P. 1973. The Teaching of the Fathers on Usury: An Historical Study on the Development of Christian Thinking. In: *Vigiliae Christianae*. Roč. 27, č. 4, 1973, str. 241–265.
- [19] MARTIN, R. M. 1839. *The British Colonies; Their History, Extent, Condition And Resources*. London: 1839.
- [20] MEISLIN, B. J. COHEN, M.L. 1964. Backgrounds of the Biblical Law against Usury. In: *Comparative Studies in Society and History*. roč. 6, č. 3, 1964, str. 250–267.
- [21] MEISLIN, B. J. 1966. Parallels between Talmudic and New York Usury Laws. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 9, č. 1, 1966, str. 84–100.
- [22] MENNING, C. B. 1994. *Charity and State in Late Renaissance Italy. The Monte Di Pieta of Florence*. 1. vydání, Ithaca: Cornell University Press, 1994.
- [23] MILLETT, P. 2002. Lending and Borrowing in Ancient Athens. Cambridge University Press, 2002.
- [24] JONES, N. *Usury*. Dostupné z WWW: <http://eh.net/encyclopedia/article/jones.usury>
- [25] POLANYI, K. 2006. *Velká transformace*. Brno: CDK, 2006.
- [26] PORTER, H. J. 1842. On the Monts de Pieta of Rome, Genoa, Turin and Paris and Other Pawnbroking Establishments on the Continent. In: *Journal of the Statistical Society of London*. Roč. 4, č. 4, 1842, str. 348–357.
- [27] POSTAN, M. 1933. Bibliography: Studies in Bibliography. I. Mediaeval Capitalism. In: *The Economic History Review*. Roč. 4, č. 2, 1933, str. 212–227.
- [28] ROOVER, R. de. 1967. The Scholastics, Usury, and Foreign Exchange. In: *The Business History Review*. Roč. 41, č. 3, 1967, str. 257–271.
- [29] SMITH, A. 2007. *Wealth of Nation*. New York: Cosimo Books, 2007. ISBN 9781602069398
- [30] STOW, K. R. 1981. Papal and Royal Attitudes toward Jewish lending. In: *AJS review*, roč. 6, 1981, str. 161–184.
- [31] WEBER, H. 2004. The “New Economy” and Social Risk: Banking on the Poor? In: *Review of International Political Economy*, Vol. 11, No. 2 (May, 2004), pp. 356–386.
- [32] WREN, A. D. 2000. Medieval or Modern? A Scholastic's View of Business Ethics, circa 1430. In: *Journal of Business Ethics*. Roč. 28, č. 2, 2000, str. 109–119.
- [33] WUNDER, H. 1987. Finance in the “Economy of Old Europe“: The Example of Peasant Credit from the Late Middle Ages to the Thirty Years War. In: *Wealth and Taxation in Central Europe. The History and Sociology of Public Finance*, Leamington: Berg Publishers, 1987. ISBN 0854965238
- [34] YUNUS, M. 2004. Grameen Bank, Microcredit and Millennium Development. Goals, In: *Economic and Political Weekly*, Vol. 39, No. 36, p. 4077–4080.
- Documents of III. and V. Lateran council. [online] <http://www.papalencyclicals.net/Councils/> [cit. 2011-04-17].
- [35] JERUSALEM BIBLE. Second edition.
- [36] Mons pietatis Londinensis. A Narrative or Account of the Charitable Corporation for the Relief of the Industrious Poor by Assisting, Londýn, 1719. [online]. <http://books.google.cz>. [cit. 2011-04-17].

Mont-de-Piété. [online]. <http://www.montdepiete.be/EN/index.htm> [cit. 2011-04-17].

ZÁVĚR

[1] BENEDICT XVI. 2009. *Charity in Truth*. Ignatius Press, 2009. ISBN 1586172808

[2] RIDLEY, M. 2010. *Původ ctnosti. O evolučních základech a zákonitostech nesobeckého jednání člověka*. Praha: Portál, 2010. ISBN 9788073677176

[3] ŠMERDA, H. 2011. *Křesťanská charita od počátku do konce středověku*. Břeclav: Jiří Polach, 2011. ISBN 978809057609

CO, JAK A PRO KOHO: HLEDÁNÍ ODPOVĚDI NA ZÁKLADNÍ OTÁZKU EKONOMIE VLÁDNUTÍ

SVOBODA, F. Co, jak a pro koho: hledání odpovědi na základní otázku ekonomie vládnutí. *Ekonomický časopis*, Bratislava: EÚ SAV, 56, 8, od s. 816-831, 16 s. ISSN 0013-3035. 2008.

Úvod

Nejrozšířenější definice ekonomie hovoří o ekonomii jako o vědě, která zkoumá, jak lidé a společnost rozhodují o využití vzácných zdrojů, které mají alternativní využití, za účelem výroby různých statků a služeb, a jak jsou tyto komodity rozdělovány pro současnou i budoucí spotřebu mezi jednotlivé osoby a skupiny ve společnosti.

Zjednodušeně řečeno, ekonomie hledá odpověď na otázku, co produkovat, jak a pro koho. Tuto otázku lze považovat za univerzální i pro podobory ekonomie, a není tedy nikterak nemožné položit ji i v oblasti zájmu oboru veřejné ekonomie, řešící otázku, jaká je role vlády. Protože však v sobě tato otázka skrývá hned tři podotázky, liší se odpovědi podle toho, na kterou její část je položen silnější důraz.

Pohledy na úkol vlády se v různých dobách významně proměňovaly. Hlavní dělicí linie různých názorových proudů v dnešní době prochází obvykle mezi krajními názory na to, v jaké míře by měla být vláda aktivní při zasahování do chodu společnosti a do chodu ekonomiky. Zkoumá se tedy především, co a jak by měla vláda poskytovat. Starší, méně reflektovanou, avšak o to zajímavější dělicí linií je rozdílnost názorů na to, v zájmu koho je vláda poskytována, komu v konečném důsledku slouží statky vládou poskytované. V tomto případě je klíčovou otázkou: „Cui bono?“¹

Na jedné straně se tedy můžeme setkávat s tvrzením, že úkoly vlády vyplývají jen z ekonomických zákonitostí, jež lze objektivně stanovit, a že vladař (resp. vládnoucí aparát) je ve skutečnosti výslednicí působení objektivních ekonomických tlaků. Vlastní zájem je v tomto pojetí opomíjen, důraz je kladen na poznání charakteru a rozsahu těch statků, které je ekonomické poskytovat prostřednictvím centrální vlády.

Tento přístup k ekonomice vládnutí se odvíjí od předpokladu, že statky a služby jsou poskytované státem z důvodu větší efektivnosti, ať už z hlediska smluvních nákladů či z hlediska skrytých preferencí. Počátky tohoto přístupu můžeme nalézt u Davida Humea, který upozornil na skutečnost, že dva sousedé se mohou dohodnout na odvodnění louky, avšak shoda nebude možná mezi tisíci osobami, protože každá se bude snažit přesunout náklady na druhé. Adam Smith, který se soustředil spíše na otázku zisku jako hlavního motivačního faktoru lidského jednání, ukládal panovníkovi vedle povinnosti zajistit obranu území a výkon spravedlnosti také povinnost „vybudovat a udržovat takové veřejné instituce a takové veřejné stavby, které jsou sice společnosti jako celku nejvýš prospěšné, ale jsou takové povahy, že užitek z nich by jednotlivci nebo malé skupině lidí nikdy nemohl vynahradit výdaje na ně vynaložené...“² Soukromé poskytování některých statků by tedy nemohlo fungovat, neboť by nepřinášelo zisk. John Stuart Mill se vrátil k Humeově myšlence, když zaznamenal, že individuální preference se za určitých podmínek nemohou setkávat bez obecné shody a zákonných sankcí³. Zde se poprvé objevil příklad pouličního osvětlení jako statku, u něž by bylo obtížné vybírat poplatky za užití jeho služeb, a poprvé byl naznačen problém vylučitelnosti ze spotřeby.

¹ V textech institucionální ekonomie můžeme tyto dva přístupy poznávat pod pojmy *efficiency-driven/interest-based approach*. Například Chang & Evans, 2000.

² cit. Smith, 2001, s. 641. Svoji myšlenku v *Knize V*. dále rozvíjí a zpřesňuje případ od případu, kde je a kde není možné ponechat určité služby v soukromých rukách, kde je lepší ponechat je v ruce obce nebo regionu.

³ srovnej Eatwell, 2004, s. 1055

Knut Wicksell v roce 1896 precizně zformuloval problém černého pasažéra v reakci na teorie, které fiskální proces nahlíželi jako analogii dobrovolné tržní směny. Konstatoval, že míra dostupných veřejných služeb pro jednotlivce nebude nikdy významněji ovlivněna jeho vlastním příspěvkem. Proto bude jednotlivec skrývat své preference vůči veřejným službám, na rozdíl od soukromých statků.

Další rozvoj teorie nastal s pigouovskou analýzou externalit a završen byl Samuelsonem a jeho teorií veřejných výdajů, která dosud tvoří rámec standardních učebnicových přístupů k ekonomii vládnutí, a na kterou navazují další protagonisté *welfare economics*.

Oproti tomuto dominantnímu přístupu k ekonomii vládnutí lze však sledovat i přístup odlišný. Vychází z předpokladu, že na místě vládce stojí člověk sledující své vlastní zájmy, který činí to, co vidí jako prospěšné (přímo či nepřímo) pro sebe. Výkon vlády není pro občany země, jak a priori předpokládá první přístup, ale slouží vládci, jenž ve svém vlastním zájmu hledá odpověď na otázku, co a jak poskytovat, aby si vládu udržel.

Počátky tohoto přístupu můžeme nalézt v období humanismu, kdy rozvoj politické teorie i praxe s sebou přinesl větší důraz na osobnost panovníka. Ten již nebyl pouze jednou z nedokonalých částí dokonalého celku Bohem ustanoveného společenského řádu, ale stává se představitelem svrchovaného státu, nepodléhajícího vnější autoritě církve. Takovému člověku radí Machiavelli svými pragmatickými radami, jak vládnout, ale také jak vládnout dobře, ke spokojenosti všech. O totéž se později mohou pokoušet merkantelisté a fyziokraté, skupiny, jejichž ideálem byl osvícený panovník, respektující pro dobro své i dobro druhých přirozený řád. Rady merkantelistů směřovaly k panovníkovi jako tvůrci hospodářské politiky a sledovaly jeho zájmy. Zároveň však v oblasti společenských věd posilovala myšlenka smluvního charakteru vlády, která odvedla diskusi směrem k praktickým otázkám vlády a možnostem svrnutí panovníka, který se společenské smlouvě zpronevěřil.

Novou vzpruhu zájmově orientovaným teoriím dodal paradoxně Karel Marx, který na stát nahlížel jako na nástroj útlaku v rukou vládnoucích tříd, obrácený proti dělníkům. Tento stát byl v jeho pojetí odsouzen k zániku prostřednictvím revoluce, během níž se státu zmocní pracující třída a využije státu k transformaci společnosti. V komunistické společnosti měl stát zaniknout, neboť nebude vykořisťovaných ani vykořisťovatelů, tedy ani zájmů, a tím zmizí předpoklady pro existenci státu.

Návratem ke starším zájmově orientovaným pragmatickým úvahám o vládnutí jsou myšlenky představitelů školy veřejné volby či některých stoupenců rakouské školy ekonomického myšlení. Ti nahlížejí na stát jako na organizaci, o jejíž aktivitách rozhoduje – tak jako jinde – soukromý zájem.

Oba pohledy na podstatu vlády budou v následujícím textu ilustrovány na příkladech dvou myslitelů (a jejich následovníků), jejichž odpovědi na otázku zmíněnou v úvodu jsou velmi vlivné i velmi známé. Výběr Machiavelliho a Samuelsona není náhodný, postavit je vedle sebe má svou logiku. Machiavelli stál na počátku pozitivního zkoumání chování člověka jako takového, kladl důraz na lidskou přirozenost a umožnil tak vstup kategorie zájmu do oblasti společenských věd.⁴ Tím odstoupil od scholastického zabývání se ctností, od toho, co by mělo být, a předznamenal klasickou mikroekonomii s jejím zájmem o to, co je, o důsledky jednání jedince,

⁴ více viz Hirschman, 2000

sledujícího vlastní zájem. Jeho rady *Vladaři* by bylo snadné transformovat do knihy rad *Obchodníkovi* a získat tak první učebnici tržního jednání, s jeho zisky i tvrdostmi.

Oproti tomu Samuelson stojí na opačném pólu vývoje. Samuelson, stejně jako řada dalších ekonomů navazujících na Keynesa, předpokládal motivaci obecným zájmem jako důležitou vlastnost systému; systém postavený jen na sebezájmu nevytváří (v jeho pojetí) správnou motivaci.⁵ Selhání trhu, které je zároveň selháním osobních zájmů, musí být nahrazeno objektivně určenou ekonomickou úlohou vlády, vládou „vestavěných stabilizátorů“, vládou korigující tržní mechanismus. Samuelson hledá objektivní vlastnosti, které předurčují některé statky k tomu, aby byly poskytovány státem, a nalézá je v kategoriích nerivality a nevylučitelnosti ze spotřeby. Kromě veřejných statků hovoří i o dalších ekonomicky zdůvodňovaných rolích vlády při odstraňování neefektivnosti a nestability trhů a zmiňuje se rovněž o otázce normativně určeného přerozdělování. O té však hovoří pouze jako o důsledku, který s sebou nese demokratické uspořádání společnosti, neboť „národ nemusí přijmout výsledek konkurenčních trhů jako předurčený a nezměnitelný; lidé mohou prozkoumat rozdělení důchodů a rozhodnout, že je nespravedlivé“.⁶ V jeho pojetí ekonomické role vlády kategorii zájmu vladaře nenalézáme, zohledněny jsou (nepřímo) pouze zájmy občanů – spotřebitelů statků poskytovaných vládou.

Postavíme-li tedy vedle sebe oba uvedené přístupy, pak získaný kontrast ukáže v patřičném světle nejen silnou závislost obou myslitelů na institucionálním prostředí, které je obklopovalo, ale také přednosti a nedostatky obou pohledů. Otázka „Co, jak a pro koho“ je zodpovězena dvojím způsobem, který nám může reprezentovat dvojí přístup k roli vlády. Jedna odpověď zkoumá to, co bývá nazýváno „selháním trhu“ a s tím spojeným problémem, jak napravit toto selhání a zlepšit výkon. Je to přístup hledající dobrou ekonomiku. Mimo to existuje přístup hledající shodu osobních zájmů ve věcech dotýkajících se všech, přístup hledající dobrou vládu.

Machiavelliho *Vladař* a principy dobré vlády

Niccolo Machiavelli se narodil 3. května 1469 ve starobylé florentské rodině do neklidných časů. Na jednu stranu žil v době velkého uměleckého rozmachu, kdy ve Florencii působili Sandro Boticelli, Leonardo da Vinci či Michelangelo Buonarroti, na stranu druhou byl rovněž svědkem slabosti a úpadku renesančních městských států, jejichž nejednotnost kontrastovala s jednoduše a silou francouzské monarchie. Během svého života zažil spiknutí Pazziů, Savonarolův režim, nástup Julia II. na papežský dvůr i vyplenění Říma v roce 1527. Neklid doby a z toho plynoucí hledání léku na neduhy státu ho inspirovaly k sepsání několika děl, v nichž se – přímo či nepřímo – věnuje otázce dobré vlády.⁷

K nejznámějším dílům tohoto typu patří *Vladař* a *Rozpravy o prvních deseti knihách Tita Livie*. Obě knihy jsou psány v dobovém duchu jako „knihy rad“, každá z nich si však zachovává odlišné vyznění. Rozdílné akcenty u obou knih jsou příčinou déletrvající diskuse o tom, zda není rozpor mezi *Rozpravami* a *Vladařem*.

⁵ více viz Hirschman, 1982, s. 1466

⁶ cit. Samuelson & Nordhaus, 1995, s. 45

⁷ *Vladař, Vlády a státy, Florentské letopisy, Rozpravy o prvních deseti knihách Tita Livie, Úvahy o umění válečném.*

V současnosti převládá názor, že Machiavelli, jako stoupenec velikosti a jednoty Římské říše jakožto slavného období Itálie, usiloval svými radami ve *Vladaři* o uskutečnění prvního kroku k vytvoření jednotného italského státu vznikem autokratického vladaře, který využije získaných znalostí k dosažení toho, co se podařilo Ferdinandovi II. ve Španělsku. Obě knihy je nutné číst v historickém kontextu; Itálie byla rozdělená a slabá, byla kořistí armád z okolních států a žoldáků, které si italské státy najímaly pro vedení vzájemných válek. Trpěla nestabilitou – v Neapoli se vystřídalo pět králů během tří let, rod Sforzů v Miláně byl sesazen z trůnu, Benátky byly v úpadku a Pisa poničena.⁸ Machiavelli si přál obnovení Římské republiky v její modernizované formě a hledal způsob, jak dosáhnout ustavení silného a trvalého státu. Nahlížíme-li na jeho dílo tímto způsobem, pak vidíme v obou knihách jistý soulad: Poté, co vladař uskuteční morální a praktický program nastíněný ve *Vladaři* – tj. poté, co získá kontrolu nad malými městskými státy, ustaví silnou armádu a vyžene z Itálie „barbarské síly“ a rozšíří tak svou kontrolu nad celou zemí – pak by se mohl obrátit k *Rozpravám*, pravděpodobně na konci své kariéry a pod osobním Machiavelliho vedením. Novému politickému zřízení by dal republikánské instituce a kulturu, která by tento stát učinila stabilním, trvalým a lidským. Machiavelli si přál, aby se realizace jeho plánu chopil Lorenzo Medici, kterému *Vladaře* dedikoval, a který by si ho najal jako poradce při realizaci tohoto projektu. Machiavelliho projekt sjednocení a politického obrození Itálie nebyl nikterak naivní, naopak, lze ho označit za velmi předvídatelný.⁹ Neboť pokud si uvědomíme politický vývoj Evropy v období nadcházejícím po jeho smrti, nacházíme tam fázi posilování absolutismu, upevňující a sjednocující větší územní celky, která sloužila jako předpoklad vzniku moderního národního státu, který následně umožnil nástup skutečně veřejné politiky.

Machiavelli je neprávem považován za propagátora myšlenky, že *účel světlí prostředky a v politice že je dovoleno vše*. Pokud však čteme pozorně jeho díla, věnovaná otázkám vládnutí a výkonu moci, nemůžeme si nevšimnout, že jeho argumentace je subtilnější. „Morální odpovědnost sice spočívá v cíli, nikoliv v prostředcích, avšak i cíle mohou být odsouzeny, pokud se jejich volba řídí libidem, vášní či fanatismem.“¹⁰ Jeho programem je vláda zákona ve společnosti, v níž vztah vlády a občana není antagonistický, ale kooperativní, „takže se obě strany vzájemně doplňují, ovlivňují a chrání. Toto se děje, uvědomují-li si obě strany tento zákon, tudíž jsou-li náležitě poučeny o své úloze, o svých právech a povinnostech.“¹¹ „Jestliže se přihodí – což je řídký případ – že stát má štěstí na moudrého, vlivného a dobrého občana, který vydá zákony, jimiž se zmíněné vášně šlechty i měšťanstva utiší, nebo udržují v takových mezích, že nemohou tropit zlo, pak věru možno takové město nazvat svobodným a považovat stát za trvalý a pevný. Neboť, jsa založen na pevných zákonech a pořádku, není odkázán na zdatnost jediného muže, který ho drží, jak tomu je v jiných případech.“¹² „Za šťastný národ považujeme ten, jehož zákony vytvořil legendární jednotlivce, a ty se pak ukázaly být trvale platnými na dlouhou dobu.“¹³

Potud je tedy Machiavelliho dílo v jistém smyslu předzvěstí ideálů, kterými se řídí i dnešní demokratické společnosti. Je také prvním, kdo explicitně poznamenal, že svoboda a blaho jednotlivce není v rozporu s veřejným zájmem, právě naopak. „Všude tam, kde panuje svoboda,

⁸ Srov. Parkinson, 1955, s. 38

⁹ srovnej Langton & Deitz, 1987, s. 1277 – 1283

¹⁰ cit. Machiavelli, 2001, s. 13

¹¹ cit. Machiavelli, 2001, s. 7

¹² cit. Machiavelli, 1975, s. 179

¹³ cit. Machiavelli, 2001, s. 16. Důležitost zákonů zdůrazňuje i ve vztahu k původci zákona, který, pokud své zákony nedodrzuje, činí tak ke své škodě a podlamuje tak svou pozici.

postupují lidská společenství úměrně k jejímu rozsahu tu pomaleji, tu rychleji kupředu, lidem nechybějí základní životní a občanské jistoty i perspektivy, proto počet jejich obyvatel roste, a člověk k užítku svému – a tudíž i ku prospěchu celku – bez přinucení svou prací rozhojňuje statky materiální i duchovní.¹⁴ Svou myšlenkou tak předběhl Bernarda de Mandeville o více jak dvě století a důvodem, proč tato skutečnost není více známa, je to, že v období středověku i renesance (na rozdíl od období merkantelismu raného novověku) nebyl tento přístup ničím výjimečný.¹⁵ S Machiavellim bývá spojován také vstup *axiomu nenasycenosti* (jinak řečeno chamtivosti) do společenských věd. Zatímco pro Řeky byla chamtivost iracionální a škodlivou zálibou, pro Židy vlastností zakázanou Jahvem a u křesťanů jedním z hlavních hříchů, v renesanci se postoje začaly proměňovat. Tato proměna nebyla dána rozvojem nového etického systému, ale novým nazíráním na lidskou povahu, který vedl k přehodnocení lidské touhy po osobním zisku. Útok na filosofy, kteří uvažovali o lidech nikoliv, jací jsou, ale jací by měli být, započal právě Machiavelli, který zdůrazňoval realističnost v úvahách, neboť je velký rozdíl mezi tím, jaký život je a jaký by měl být.¹⁶ „Ten, kdo si nevšímá reality a nechce vidět, jací lidé jsou, a staví spíše na svých přáních a představách, jak by svět vypadat měl, nedopadne dobře.“¹⁷

Četba jeho díla tak může čtenáři nabídnout i jiný, svěží způsob uvažování o výkonu vlády, která se nese v podobném duchu a v Machiavelliho pojetí je vždy vykonávána v osobní odpovědnosti jednotlivce.¹⁸ Jeho rady, jak získat vládu, jak vládnout, resp. jak vládnout dobře, jsou vždy směřovány člověku, který vládne, či vládnout chce. Tato skutečnost opravňuje jeho čtenáře k tomu, aby se zamyslel nad podstatou služeb a statků, které vlády nabízejí, a nad účelem, za kterým jsou tyto statky poskytovány.

V knize *Vladař* začíná Machiavelli příznačně od různých forem vlády a různých způsobů, jak vládu získat. Pokud se tak stane, třeba i zločinem, radí, jak získanou moc udržet.¹⁹ „Podmínkou panovníkovi bezpečnosti je dobře opevněné město a oddané obyvatelstvo.“²⁰ „Hlavními základy všech států... jsou dobré zákony a dobré vojsko.“²¹ Dobrým vojskem se rozumí vojsko vlastní, tedy z poddaných, občanů anebo lidí na vládcích zcela závislých, nikoliv žoldnéřské, které „na bojiště vede jen ta trocha peněz, a ta nestačí na to, aby přiměla vojáka s láskou umírat pro zájmy pána“. Zákonost a národní obrana jsou tedy v Machiavelliho pojetí statky, které slouží k udržení moci jednotlivce, jak vzhledem k vnějšímu nebezpečí, tak i k případným vnitřním nepokojům či spiknutím.²² Zdrojem bohatství vlády jsou občané, avšak i o tento zdroj mohou usilovat konkurenti. Vladař je tedy pobízen k ochraně obyvatelstva ve svém vlastním zájmu.²³

¹⁴ Machiavelli, 2001, s. 245

¹⁵ Kromě toho bylo jeho dílo dáno v roce 1559 na Index zakázaných knih, proto není Machiavelli příliš citovaný a v dílech svých sympatizantů lze ohlasy jeho díla najít necitované. Srovnej Sumberg & Serra, 1991, s. 371.

¹⁶ Suttle, 1987, s. 460

¹⁷ Machiavelli, 2001, s. 52

¹⁸ Machiavelli nepodléhá (dnes velmi obvyklé) iluzi o existenci tzv. odpovědnosti korporací či jiných společenských jednotek, neboť si správně uvědomuje, že odpovědnost je vlastnost spojená s lidskou individualitou a nelze hovořit o odpovědnosti v souvislosti jiné než osobní. Oproti tomu práva či povinnosti už mohou být spojovány i s korporacemi, a proto je možné hovořit o právech a povinnostech korporací.

¹⁹ Jeho nestranné rady se staly pravděpodobně hlavní příčinou špatné pověsti Machiavelliho spisů. Na druhou stranu však můžeme nalézt podobné rady například i u Aristotela, který v páté knize své *Politiky* radí tyranovi, jak si vládu udržet. „... tyran se má svým poddaným jevit ne jako tyran, ale jako hospodář a král, ne jako uchvatitel, ale jako správce jeho majetku, jako muž, který se v životě řídí mírností, nikoli výstředností...“

²⁰ Machiavelli, 2001, s. 42

²¹ Machiavelli, 2001, s. 45

Poddané a spojence má vladař „držet tak, aby mu nemohli, nebo nesměli uškodit. Toho účelu lze dosáhnout tím, že si je dokonale zajistí, tj. odejme jim veškeré možnosti škodit, nebo jim prokáže tolik dobrodiní, že nemají příčiny, aby toužili po změně dosavadního stavu“.²⁴ Vladař, pokud se chce udržet, se musí ve vlastním zájmu naučit „zachovat se někdy třeba i ne zrovna ušlechtilé a přesně vědět, kdy si může dovolit dobrotu... Bylo by jistě žádoucí, aby každý panovník byl obdarován jen těmi nejkrásnějšími vlastnostmi, které se obecně za dobré považují. Víme však, že je proti lidské přirozenosti, aby měl všechny a vždycky se jimi řídil. Proto, chce-li být někdo dobrým a úspěšným vladařem, musí se především vyhýbat těm vlastnostem, které jeho moc ohrožují... Vždyť šlechtnost by ho mohla v určité situaci uvrhnout do záhuby a naopak, co na první pohled vypadá jako špatnost, může znamenat prospěch a bezpečnost pro celou zemi.“²⁵

Co se týče výdajů na obranu, hovoří se o nich v kapitole o štědrosti panovníka, kde Machiavelli doporučuje hospodárnost. „Až lidé poznají, že díky své hospodárnosti [panovník] vystačí s vlastními příjmy a ještě z nich dokáže v případě potřeby, a bez zatěžování lidu, obranu své země, ... [přestanou považovat panovníka za skrblíka] a začnou ho považovat za štědrého. Štědrost je ctností jen potud, dokud jde z vlastní kapsy a je na pravém místě.“²⁶ Naopak, přepychový život panovníka financovaný novými daněmi a novými poplatky na úkor poddaných vede k nenávisti.²⁷

Co se týče financování výkonu vlády, doporučuje ve shodě s dobovou praxí především financování z vlastních prostředků vladaře, v případě potřeby podpořené vypsáním daní, na které má panovník nárok. Zvláštním případem, Machiavelim zvláště kladně kvitovaným, je janovská banka San Giorgio, která představuje jeden z prvních významných příkladů úzké spolupráce veřejného a soukromého sektoru.²⁸ Skutečnost, že v Janově vedle sebe existovala nestabilní politická moc, ohrožovaná častými převraty, a stabilní ekonomická korporace, sdružující věřitele městského státu a fungující podle zákonů, které každý nastupující vladař musel přijmout, vedla Machiavelliho k ocenění tohoto uspořádání, neboť nestabilní vláda janovská byla vyvažována stabilitou banky San Giorgio.

Vyvažování moci však doporučoval i prostřednictvím obvyklejších institucí. Za dobré uspořádání považoval to, v němž jsou obsaženy všechny tři typy dobrých vlád – monarchie,

²² K podobným závěrům dospívají i dnešní ekonomové. Tvrzení, že národní obrana chrání především suverenitu vlády a pouze jako druhotný důsledek slouží i obyvatelům dané země, obsahuje například Hummel & Lavoie, 1990.

²³ Ke stejnému závěru se kloní i někteří současní autoři, například (Holcombe, 1997, s. 14), přičemž rozvíjí myšlenky o ústavních omezeních panovníka či o formě tohoto typu konkurence v demokracii.

²⁴ Machiavelli, 1939, s. 337

²⁵ Machiavelli, 2001, s. 52 – 53

²⁶ Machiavelli, 2001, s. 53

²⁷ Na jiném místě Machiavelli uvádí příklad, kdy hrabě Guido Novello uloží občanům Florencie nové daně, nedokáže je však vymáhat a je z Florencie vyhnán (Machiavelli, 1975, s. 78).

²⁸ Po válkách s Benátkami ve druhé polovině 14. století neměla janovská republika dost peněz, aby mohla vyplatit občany, jimž dlužila, a proto jim propůjčila příjmy celního úřadu s určením, aby každý dostal z těchto příjmů svůj podíl, dokud nebude jeho dluh zcela splacen. Věřitelé rozdělili své pohledávky na akcie, zvolili si radu o stu členech a za patrona si zvolili sv. Jiřího. Když město potřebovalo v budoucnu nový kapitál, dalo do zástavy daně a pozemky, takže San Giorgio spravovalo také většinu janovských obcí, vládlo jim a chránilo je. Správce dosazovala každoročně po veřejném hlasování. Každému, kdo se dostane k moci v Janově, pak janovská banka dává přísahat, že bude dbát jejich zákonů, tj. nebude zasahovat do nezávislosti banky. Vzhledem k častým převratům bylo zachování nezávislosti San Giorgia pozoruhodným počinem, který dal vzniknout nejsilnější evropské finanční instituci 16. století.

demokracie a aristokracie – neboť spojeny v jednom státě na sebe dohlížejí a snižují rizika zvrhnutí se v tyranii, anarchii či oligarchii. Zdůrazňoval také význam nezávislých soudů, u nichž by bylo možno žalovat občany, kteří se dopustí útoku proti dosavadnímu řádu. Dává tak občanům zákonný prostředek, jak svoji nenávisť proti jiným neškodně vybit. Pokud se jim nedostane zákonných prostředků, uchýlí se k nezákonným.²⁹ „Odměny za dobré a tresty za zlé skutky pomáhají udržet řád ve městě a zakládají tak jeho dlouhé trvání.“³⁰

První mezi institucemi vyvažujícími různé zájmy ve společnosti byl pro Machiavelliho parlament, na který nahlíží jako na třetí stranu mezi panovníkem a šlechtou (resp. zámožnými občany). Kromě toho, „[parlament] je zatím nejlepším opatřením, jak sejmout z panovníkových beder povinnosti nepopulární a ponechat mu jen ty libivé.“³¹ Důležitý byl rovněž výběr ministrů, kteří měli být moudří, nebo alespoň ochotní nechat si poradit. Ministr má myslet na prospěch země, nikoliv na prospěch svůj, na druhé straně si vladař musí dobrého ministra vážít, vyznamenávat ho a patřičně odměňovat, aby si ho zavázal.³²

Úctu poddaných si lze získávat rovněž péčí o umění a vědu, neboť „úspěch v kterémkoliv oboru lidského konání slouží k rozkvětu a posílení státní moci vůbec... Pro spokojenost obyvatel jsou také důležité ve vhodných ročních obdobích různé slavnosti a zábavy.“³³ I zdánlivě neužitečné výdaje tedy mohou přinášet užitek vladaři v podobě smíru ve společnosti.

Paul A. Samuelson a ekonomická úloha vlády

O Samuelsonovi můžeme rovněž hovořit jako o renesančním člověku, byť v odlišném slova smyslu. Jeho široce rozprostřený zájem o nejrůznější oblasti ekonomie, od lineárního programování přes teorii mezinárodního obchodu po sociální stát, ho činí jedním z posledních v řadě takto široce rozkročených ekonomů. Dlouhodobý zájem o *welfare economics* lze snad připsat i tomu, že na univerzitu nastupuje v době, kdy vrcholí Velká krize. Jeho nejvlivnějším a dodnes vydávaným dílem je učebnice *Ekonomie* s 15 vydáními a více než 4 miliony prodaných výtisků v 41 jazycích. Jeho životní kariéra neobnáší pouze dlouholeté působení na M.I.T., ale také účast v řadě veřejných institucí, počínaje National Resources Planning Board (1941 – 1943), přes War Production Board and Office of War Mobilization and Reconstruction (1945) až k FED. V roce 1970 získal jako první Američan (a možná jako poslední všestranný ekonom v éře specializace) Nobelovu cenu „za vědecký příspěvek k rozvoji statické a dynamické ekonomické teorie a aktivní přispění ke zvýšení analytické úrovně ekonomické vědy“. Jednou z oblastí jeho mnohostranného zájmu byla i problematika ekonomické úlohy vlády a otázka veřejných výdajů.

Když Paul Samuelson rozvíjel svou teorii³⁴ veřejných statků, položil si tři základní otázky:

²⁹ srovnej Machiavelli, 1939, s. 46 – 47

³⁰ cit. Machiavelli, 1939, s. 112

³¹ cit. Machiavelli, 2001, s. 59

³² srov. Machiavelli, 2001, s. 68

³³ cit. Machiavelli, 2001, s. 67. Při hodnocení dobré vlády Lorenze Medicejského ve Florencii Machiavelli pozitivně hodnotil právě jeho vztah k uměním a vědám, které podporoval. Hovoří také o mnohých slavnostech, turnajích a předvádění „starých rekovných činů“. Viz Machiavelli, 1975, s. 427 – 428.

³⁴ Samuelson, 1954, s. 87 – 89

1. Jak můžeme analyticky vymezit (definovat) statky, jež jsou spotřebovávány kolektivně, tj. pro které není žádný významný rozdíl mezi spotřebou individuální a celkovou?
2. Jak můžeme určit optimální alokaci zdrojů na výrobu těchto statků?
3. Co můžeme říci o nastavení systému efektivního a spravedlivého zdanění, který financuje výdaje veřejného sektoru?³⁵

Samuelson vytvořil model, ve kterém chtěl odvodit podmínky pro optimální alokaci zdrojů v ekonomice, v níž jsou dva typy statků, soukromé a veřejné, přičemž soukromé mohou být rozděleny mezi jednotlivce, zatímco veřejné „mohou užívat všichni v tom smyslu, že spotřeba tohoto statku jednotlivcem nevede ke snížení spotřeby u kohokoliv jiného.“³⁶ U soukromých statků je celkové spotřebované množství statku rovno součtu množství statku spotřebovávaného jednotlivci. U veřejných statků platí, že množství spotřebované jednotlivcem a celkové množství statku jsou si rovny. Toto definiční rozlišení dvou druhů statků pak využívá jako východisko k vytvoření své teorie veřejných výdajů.³⁷

Tato definice samozřejmě vedla k diskusi, zda skutečně existuje takový statek a pokud ano, zda nás opravňuje k závěrům, ke kterým Samuelson dochází, tj. že veřejné statky jsou ekonomické aktivity, které není možné efektivně ponechat soukromému podnikání.³⁸ Debata o silných a slabých stránkách Samuelsonovi teorie sice stále ještě probíhá, odpůrcům této teorie se však daří shromažďovat velmi pádné argumenty.³⁹

Pokud definujeme veřejný statek jako „komoditu, jejíž užítky mohou být poskytovány všem lidem, aniž by to přinášelo vyšší náklady, než jsou spojeny s jejím poskytováním jedné osobě,“ a zároveň komoditu, z jejíž spotřeby „je velmi obtížné až nemožné vyloučit jednotlivce,“ pak nutně musíme narazit na několik úskalí.

Za prvé je problematický závěr, že statky s touto charakteristikou nebudou soukromým sektorem dodávány v dostatečném množství, nebo nebudou dodávány vůbec, a navazující tvrzení, že veřejné statky by měly být produkovány v rámci veřejného sektoru z důvodu efektivnosti. Především není zřejmé, že v situaci, kdy trh selhává v dosažení paretoovsky efektivního řešení, dosáhne takového řešení vláda. Jak uvádí Buchanan, pokud je paretoovská efektivita použita jako kritérium úspěšnosti, pak vláda může při alokaci zdrojů selhat stejným způsobem jako trhy.⁴⁰ S tím souvisí otázka projevených preferencí, neboť pokud trhy nemohou získat informaci o skutečných preferencích spotřebitelů, jak toto měřítko, potřebné pro stanovení optimálního množství a kvality poskytovaných veřejných statků, získá vláda?

V reálném světě, jak upozorňuje Holcombe, produkuje trh mnoho veřejných statků. Kromě obvyklého příkladu televizního a rozhlasového vysílání můžeme nově přidat jako příklad i

³⁵ Eatwell et al., 2004, s. 1061

³⁶ Samuelson, 1954, s. 387

³⁷ V Samuelsonově pojetí jsou explicitně spojeny veřejné statky a veřejné poskytování těchto statků, neboť definování tohoto typu statků slouží Samuelsonovi jako nutná podmínka jeho modelu veřejných výdajů (Parkinson, 1955, s. 387). Tato skutečnost poněkud snižuje obvyklý argument zastánců veřejných statků, že veřejný statek jako takový je výsledkem pozitivní analýzy a nemá žádnou vazbu k zdůvodňování zásahu veřejného sektoru do fungování tržního mechanismu.

³⁸ Tato formulace je v učebnicích běžná, viz například Samuelson & Nordhaus, 1995, s. 44 – 45.

³⁹ Např. Hampl, 2001, s. 111 – 125, nebo Holcombe, 1997, s. 1 – 22

⁴⁰ srov. Buchanan, 1975

počítačový software.⁴¹ I příklady zmiňované Samuelsonem – základní lékařský výzkum, maják a národní obrana – jsou zpochybněny. Velkou část základního výzkumu v oblasti lékařství a medicíny financují soukromé farmaceutické firmy či nemocnice, majáky byly v minulosti stavěny ze soukromých zdrojů. U národní obrany je problémem již definice nevylučitelnosti, neboť často kvůli taktickým hlediskům jsou z užitků národní obrany vyloučeni i ti, kteří na ni přispívali.⁴²

Druhým problémem je, že mnoho statků a služeb poskytovaných vládou definici veřejného statku neodpovídá, a tedy nám koncept veřejných statků nemůže bezezbytku posloužit jako teorie veřejných výdajů, objasňující roli vlády v ekonomice.

Důvodem, proč je Samuelsonův koncept trvale diskutován, je pravděpodobně podcenění role a důležitosti institucí. Samuelson při tvorbě svého modelu veřejných statků usiloval o to, aby vyšel z předpokladů, které byly čisté, osvobozené od jakéhokoli vlivu institucí. Jeho cílem (alespoň zpočátku) bylo uvést pojmy *veřejný* a *soukromý statek* jako neutrální, bez vazby k pojmům *veřejný* a *soukromý sektor*. Avšak povedlo se mu to skutečně? Prozkoumáme-li podrobněji jeho charakteristiku veřejného statku, zjistíme, že je explicitně demokratická, a tedy není institucionálně neutrální. Veřejné statky, které zmiňuje a které se v jeho pojetí blíží svojí charakteristikou čistým veřejným statkům (maják, národní obrana, zákonnost a pořádek v zemi, výstavba dálniční sítě, podpora základního výzkumu a veřejného zdraví⁴³), mají v jeho pojetí sloužit stejně všem lidem, k jejichž prospěchu jsou tyto statky zaváděny.

Samuelson si, ve snaze udržet si odstup od existujících institucí veřejného i soukromého sektoru, položil otázku, jak je možné definovat statky, jež jsou spotřebovávány kolektivně. Avšak již tato otázka vnesla do jeho analýzy institucionální prvek demokracie, když jako spotřebitele těchto statků určil běžného občana. Avšak pro ekonomu, který zná dějiny svého oboru, není nikterak vzdálená Machiavelliho představa takového poskytovatele tzv. veřejných statků, který výše jmenované statky nabízí s ohledem na prospěch vlastní, a činí tak z veřejných a veřejně poskytovaných statků statky soukromé, sloužící jeho zájmům. Toto tvrzení je možné vložit i do kategorií Samuelsonovy analýzy, tj. do kategorií *rivality ve spotřebě* a *nevylučitelnosti ze spotřeby*.

Co se týče rivality ve spotřebě, můžeme jednoduše říci, že i Samuelsonem zmiňované příklady čistých veřejných statků mohou být podle jím nastavených kritérií považovány za rivalitní, pokud změním úhel pohledu na to, komu slouží, kdo je jejich spotřebitelem. Aby si držitel moci svoji moc udržel, musí udržet integritu ovládaného území, prosazovat své zákony a činit další kroky, které považuje za nezbytné k udržení moci. Z Machiavelliho pohledu je tedy hlavním spotřebitelem těchto statků vladař či vláda. Vláda drží monopol moci, ovládá území a zajišťuje zákonnost ve vlastním zájmu a pro sebe; pokud tak nečiní, záhy ji vystřídá vláda jiná.

⁴¹ Holcombe vtipně poznamenává, že Bill Gates se stal nejbohatším mužem světa díky prodeji veřejného statku, tj. softwaru Windows. Prudký rozvoj informatiky v 90. letech 20. století skutečně proběhl za pozoruhodných okolností. Jakmile byl v těch letech program jednou napsán, mohl být kopírován neomezeně. Protože bylo nákladné tomuto kopírování zamezit, zůstal tento statek svou povahou nevylučitelný a nerivalitní. Málokdo by se však odvážil tvrdit, že software byl poskytován v nedostatečném množství a že by byl efektivněji poskytován vládou.

⁴² Machiavelli radí vladaři stáhnout se do opevněného města a okolní vesnice nechat nepříteli napospas. Hampl (Hampl, 2001) upozorňuje na vyklizení Sudet v roce 1938 jako na typický příklad vylučitelnosti ze systému národní obrany.

⁴³ Co se týče majáků, vědeckého výzkumu, stavby dálniční sítě i zajišťování tzv. veřejného zdraví, lze najít dost dokladů o tom, že tyto statky mohou být (a také jsou) poskytovány soukromě.

Vojsko, zajišťující obranu území pro jednu vládu, nemůže obranu téhož území zajišťovat pro vládu jinou. V dnešní době můžeme spatřovat analogii s operacemi žoldáků, resp. bezpečnostních agentur pracujících pro toho, kdo zaplatí.

Pokud přistoupíme na argument, že veřejné statky jsou poskytovány jako prostředek udržení moci jednotlivce či skupiny jednotlivců, pak se můžeme vypořádat i s otázkou nevylučitelnosti ze spotřeby, která je úzce spojena s problémem černého pasažéra. Zde je však argumentace subtilnější. Princip nevylučitelnosti (ve vztahu k čistým veřejným statkům) říká, že ze spotřeby čistého veřejného statku nelze nikoho vyloučit, ať už dotyčný na produkci tohoto statku přispěl či nikoliv. Na to navazuje koncept černého pasažéra,⁴⁴ který vychází z předpokladu, že jednotlivec sledující vlastní zájem postrádá motivaci přispět dobrovolně na poskytování čistých veřejných statků. Dominantní strategií černých pasažérů je tedy nepřispívat na produkci těchto statků a řešením je nucený výběr těchto příspěvků, ať už formou vládní akce⁴⁵ nebo formou společenských (neformálních) sankcí.⁴⁶ Z tohoto řešení problému černého pasažéra se rovněž odvozuje ekonomická racionalita existence státu.

Otázka, kterou si však může člověk v této souvislosti položit, je, zda logická souslednost, v níž je argumentace vedena, odpovídá světu kolem nás. Tvrzení, že existují takové statky, z jejichž spotřeby nelze nikoho vyloučit, lze akceptovat, avšak má význam pouze v tom speciálním případě, kdy akceptujeme nevyslovený předpoklad, že poskytovatel statku chce někoho vylučovat. Pokud tento předpoklad přijmeme, můžeme pokračovat směrem k černému pasažérovi, jehož problém lze vyřešit (vládním) donucením.

Pokud však neakceptujeme, že poskytovatel tzv. čistého veřejného statku touží někoho vylučovat, dospějeme k překvapivému závěru, neboť v tom okamžiku se nám problém černého pasažéra plynule transformuje na problém pozitivní externality držby moci. Pokud tedy transformujeme problém černého pasažéra na problém pozitivních externalit vládnutí, můžeme zpětně vyložit i problém nevylučitelnosti ze spotřeby. Když nahlížíme na poskytování národní obrany a dodržování zákonnosti jako na statky soukromého a rivalitního charakteru, pak se můžeme poměrně snadno vypořádat i s problémem nevylučitelnosti, neboť poskytovateli zmíněných statků nevádí nerivalitní spotřeba u druhých, naopak ji vítá, neboť další spotřebitelé znamenají růst jeho moci.

Spíše než o externalitách je proto vhodnější hovořit obecněji o „vzájemné závislosti lidí ve společnosti, kde jednání jedné osoby ovlivňuje (záměrně či nezáměrně) blahobyt osoby druhé.“⁴⁷

⁴⁴ Otázka černého pasažéra je v soudobé ekonomii shrnována pod obecnější pojem *kompatibilita pobídek*, resp. *vzájemné sladění pobídek jednotlivce (incentive compatibility)*. Pobídková kompatibilita je koncept, se kterým přišel Hurwicz, aby definoval takové mechanismy, v nichž účastníci nemají důvod porušovat daná pravidla. Samozřejmě, že pokud je takový mechanismus jednou nalezen, logicky se nabízí otázka, zda je takový mechanismus uskutečnitelný a zda je kompatibilní s „přirozenými“ motivacemi účastníků.

⁴⁵ Různé způsoby překonávání problému černého pasažéra, jak byly zachyceny v pracích ekonomů, lze najít například v (Schmid, 2004, s. 99). Diskuse k problému černého pasažéra je zpracována například v (Asch & Gigliotti, 1991, s. 33 – 38).

⁴⁶ Příkladem fungování takovýchto sankcí mohou být tzv. *epidoseis*, dobrovolné dary, které byly v Athénách státem vypisovány v dobách nouze. Kdo se rozhodl přispět, jeho jméno a výše částky byly vyvěšeny na veřejném místě, kde zůstal tak dlouho, dokud celou částku nesplatil. Zámožný občan byl tedy společenským tlakem nucen nejen zavázat se přispět, aby se jeho jméno na tabuli objevilo, ale byl také nucen přispět doopravdy, aby jeho jméno z tabule zmizelo.

⁴⁷ Schmid, 2004, s. 72

Výhodou této definice je její otevřenost vůči benevolentním postojům jednotlivců, umožňujícím vysvětlení některých aspektů vlády. Žádný člověk nepřestane s určitou činností, která mu přináší užitek, pouze proto, že přináší užitek i někomu jinému.

Závěr

Smyslem tohoto článku je postavit vedle sebe dva přístupy k vládnutí, jejichž ostrý kontrast může být inspirací pro další debaty o ekonomii vládnutí. Významným východiskem pro další debatu může být pochopení skutečnosti, že oba přístupy jsou silně ovlivněny dobou a institucionálním rámcem, v němž vznikly. Odtud se odvíjí i odlišné odpovědi na onu základní otázku ekonomie vládnutí. Oba směry, jak bylo uvedeno, mají i dnes své vlivné následníky, kteří usilují o zúročení daných myšlenek, s jejich přednostmi i slabinami.

Zkoumání veřejného sektoru prostřednictvím kategorie zájmu, jak je zahájil Machiavelli a na které navázali představitelé školy veřejné volby či někteří stoupenci rakouské školy ekonomického myšlení, s sebou nese několik výhod. Jednak nám umožňuje najít společnou platformu pro zkoumání soukromého i veřejného sektoru, jednak je univerzálně použitelné ve všech mocenských uspořádáních společnosti a nepředstavuje tedy úzce zaměřenou teorii utvářenou pouze pro demokratické podmínky.

Machiavelliho politické poznámky o ekonomii vlády se díky tomu zdají být přinejmenším stejně ekonomické jako Samuelsonova stat' o ekonomické logice vládních výdajů. Důvodem zdá se být skutečnost, že Machiavelliho myšlení s jeho důrazem na jednotlivce je stejně kompatibilní s ekonomickým, když o vládě hovoří jako o službě přinášející užitek (resp. ztrátu) jak vládcí, tak druhým, čili jako o statku s pozitivní (resp. negativní) externalitou.⁴⁸ Tak jako dobrý vládce prospívá sobě i druhým, špatný vládce škodí všem. Machiavelliho analýza byla samozřejmě podmíněna institucemi jeho doby, to však lze říci i o analýze Samuelsonově. Samuelson usiloval o institucionálně neutrální analýzu, avšak ve skutečnosti jsou v jeho analýze implicitně obsaženy demokratické instituce. Konstatování, že statky národní obrany a zákonnosti spotřebovává lid (a od toho odvíjená kritéria nerivalitní a nevylučitelnosti) v sobě skrývá demokratickou „vládu pro lid“,⁴⁹ vládu jako instituci, která má sloužit obecným potřebám společnosti. Vláda však může sloužit i potřebám vladaře,⁵⁰ jež chápe ochranu území rivalitně a preferuje zákony prosazené vlastní autoritou před zákony prosazené autoritou někoho jiného. Lze tedy říci, že Samuelson tedy nevytvořil čistou teorii (*pure theory*) veřejných výdajů, jak předpokládal, ale spíše její specifickou, demokratickou verzi, která k veřejné formě vlády přidává navíc (způsobem často problematizovaným) ekonomicky zdůvodněné povinnosti.

Slabým místem machiavelistického přístupu k otázce čistě veřejných statků jako statků rivalitních a vylučitelných je otázka jejich financování. Neboť zatímco Samuelson využil zmíněných charakteristik čistých veřejných statků ke zdůvodnění nutnosti financování těchto statků z veřejných rozpočtů, charakteristika statků poskytování národní obrany a dodržování zákonnosti jako statků soukromého a rivalitního charakteru tuto možnost nenabízí, alespoň ne přímo. Zatímco Samuelson vychází z jím stanovených specifických vlastností statku, aby

⁴⁸ obdobně Holcombe, 1997, s. 15

⁴⁹ Plná definice demokracie od Abrahama Lincolna zní: „Vláda lidu, lidem a pro lid.“

⁵⁰ I jeho vláda může být pro lid, avšak v důsledku externích efektů.

ekonomicky zdůvodnil existenci veřejných výdajů, u Machiavelliho obdobně jednoduchou kauzalitu najít nemůžeme. Jeho způsob uvažování v kategoriích institucí, který je mu vlastní, totiž vytváří zvláštní amalgám motivace vládnout, práva zdaňovat a nutnosti činit určité výdaje. Zdanění je v jeho pojetí jednou z politických výsad. Machiavelliho logika se tedy ubírá od držby vlády k statkům, vedoucím k jejímu zajištění, a následně k možnosti financovat je zčásti prostřednictvím daní, jejichž výběr patřil k privilegiím vládce. Jako optimální Machiavelli sice uvádí stav, kdy zákonost a obranu provádí vladař na své náklady, avšak sám cítí, že tato jeho rada nenalezne většího ohlasu.

Oba nastíněné přístupy s sebou nesou určitou užitečnou informaci o světě kolem nás, oba mohou být výchozím bodem při hledání odpovědi na otázky, jaká je role vlády, jak a zda vůbec definovat pojem veřejného zájmu, jak a zda hovořit o efektivitě ve veřejném sektoru. Uvědomění si rozdílů v obou přístupech nám může napomoci lépe a přesněji v této debatě pokračovat.

Literatura

- [1] ASCH, P. – GIGLIOTTI, G. A.: The Free-Rider Paradox: Theory, Evidence, and Teaching. *The Journal of Economic Education*, 22, 1991, č. 1, s. 33 – 38.
- [2] EATWELL, J. – MILGATE, M. – NEWMAN, P.: *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. Díl 3. K – P. 1 vydání. Houndmills: Palgrave 2004.
- [3] HAMPL, M.: Tři přístupy k veřejným statkům. *Finance a úvěr*, 51, 2001, č. 2, s. 111 – 125.
- [4] HIRSCHMAN, A. O.: *Lidské vášně a osobní zájmy: politická obhajoba kapitalismu v čase před jeho triumfem*. 1. vydání. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2000.
- [5] HIRSCHMAN, A. O.: Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble? *Journal of Economic Literature*, 20, 1982, č. 4, s. 1463 – 1484.
- [6] LANGTON, J. – DEITZ, M. G.: Machiavelli's Paradox: Trapping or Teaching the Prince (Spor). *The American Political Science Review*, 81, 1987, č. 4, s. 1277 – 1288.
- [7] MACHIAVELLI, N.: *Florentské letopisy*. 1. vydání. Praha: Odeon 1975.
- [8] MACHIAVELLI, N.: *Úvahy o vládnutí a o vojenství – Vladař*. Rozpravy o prvních deseti knihách Tita Livie. *Úvahy o umění válečném*. Vyd. 1. Praha: Argo 2001. ISBN: 80-7203-391-3.
- [9] MACHIAVELLI, N.: *Vlády a státy*. Vydání nevedeno. Zlín: Tisk 1939.
- [10] PARKINSON, G. H. R.: Ethics and Politics in Machiavelli. *The Philosophical Quarterly*, 5, 1955, č. 18, s. 37 – 44.
- [11] SCHMID, A. A.: *Conflict and Cooperation. Institutional and Behavioral Economics*. 1. vydání. Cornwall: Blackwell Publishing 2004.
- [12] SAMUELSON, P. A.: The Pure Theory of Public Expenditure. *The Review of Economics and Statistics*, 36, 1954, č. 4, s. 387 – 389.
- [13] SAMUELSON, P. A. – NORDHAUS, W. D.: *Ekonomie*. 2. vydání. Praha: Svoboda 1995.
- [14] SUMBERG, T. – SERRA, A.: A Neglected Herald of the Acquisitive System. *American Journal of Economics and Sociology*, 50, 1991, č. 3, s. 365 – 373.
- [15] SUTTLE, B. B.: The Passion of Self-Interest: The Development of the Idea and its Changing Status. *American Journal of Economics and Sociology*, 46, 1987, č. 4, s. 459 – 472.
- [16] SMITH, A.: *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Vydání nevedeno. Praha: Liberální institut 2001.
- [17] CHANG, Ha-Joon – EVANS, P.: *The Role of Institutions in Economic Change*. Third draft: Listopad 2000. [Online.] Dostupné z <<http://www.othercanon.org/papers/>>. [Cit. 17. 2. 2006].
- [18] HOLCOMBE, R. G.: A Theory of the Theory of Public Goods. *The Review of Austrian Economics*, 10, 1997, č. 1, s. 1 – 22.

- [19] HUMMEL, J. R. – LAVOIE, D.: National Defense and the Public Goods Problem. In: HIGGS, R. (ed.): Arms, Politics and the Economy: Historical and Contemporary Perspectives. New York: Holmes and Meier 1990, s. 37 – 60.
- [20] BUCHANAN, J. M.: Public Finance and Public Choice. National Tax Journal, 28, 1975, č. 4, s. 383 – 394.

IN SEARCH OF VALUE: VIENNA SCHOOL OF ART HISTORY, AUSTRIAN VALUE THEORY AND THE OTHERS

SVOBODA, F. In search of value: Vienna School of Art History, Austrian Value Theory And The Others. *Journal of Socio-Economics*, Elsevier, 40, 4, od s. 428-435, 8 s. ISSN 1053-5357. 2011.

Introduction

One of the remarkable problems posed by the theory of cultural economy is the use of universally applied concepts. This assertion stems from the fact that the field of cultural economy attempts to integrate within itself differing approaches, namely those of both the economists and the non-economists. The permeation of other disciplines, however, may lead to various difficulties in defining and understanding different concepts. Yet, within these different disciplines, the one and always the same concept can be defined similarly, albeit used for diverse purposes. The concept of value, which has been used and applied in both the discipline of economy (even though *price* is the currently preferred term) and in a large number of other disciplines, may be provided as an example here. These conformities in the definition and usage of the concept of *value* are easily discernible in the theories of value developed in Austria during the late 19th and the early 20th centuries.

The paper is dedicated to the unique theory of monument value as proposed by the art historian Alois Riegl and, in the narrower sense, to its remarkable resemblance of the theory of value devised by the Austrian school of economic thought. Riegl's analysis is of fundamental importance to the specific field of monument preservation and its actual existence, mainly because of the provided definition of the role and objectives of monument preservation in a free society. The Riegl approach to monument values is comprehensive and, to a great extent, overlaps even with the current monument value theories. His defining of monument is consistent with the currently used and general concept of cultural heritage and his approach to value could be used also for contemporary discussions about cultural value.

The Austrian search of value: economists, art historians, and subjective theory of value

In Austria of the third quarter of the 19th century there existed, independently of each other, the Austrian school of economic thought and the Vienna School of Art History. Both these schools differed from the major streams within the specific disciplines by having their own methodologies and keeping a certain distance from some positivist views. The Austrian school of economic thought defined its position against Comtean positivism through methodological subjectivism. Even though the thinkers of the school did not deny the objective existence of economic phenomena, they considered them to be rather the results of spontaneous activities performed by a large number of independently behaving individuals than the results of the operation of objective laws, whose characteristics are close to the laws of nature. A similar kind of distance from positivism can be found in the outlook of specialists adhering to the Vienna School of Art History. Outstanding spirit of the Vienna School of Art History was an Alois Riegl (1858-1905), a professor at the university of Vienna, who also applied individualism and subjectivism as his starting points, especially in his analysis of monument value, called *The Modern Cult of Monuments – Its Character and Its Origin*⁵¹.

⁵¹ Riegl was in the autumn of his life the head conservationist in the state committee for the preservation of monuments and at that time he made the first draft of the Austrian monument protection law. The Modern Cult of Monument was theoretical basis for the the law. (The title of the original German version follows: Der Moderne

Both the economists and the art historians had two departments at their disposal at the University of Vienna; one of these was always dedicated to theoretical studies, the other one focused on the practical needs of the respective discipline. The economists had a department of the theory of economics and a department of economic policy; similarly, the art historians worked at a department intent on the analysis of theoretical problems of the discipline and research in general art history, and at a department that supported historical research of Austria. The theory departments were staffed with prominent specialists who introduced new approaches to the analysis of significant problems of their disciplines and enhanced the standards of the Vienna schools to bring them to the top, internationally recognized level, which secured a stable and lasting influence of the schools on the development of the disciplines. In order to illustrate this, let us mention the fact that among the researchers active at the department of the theory of economics there were the specialists who developed the monistic theory of value, namely Carl Menger (1879) and, coming after him, Friedrich von Wieser (1903). To provide another example, let us notice that Alois Riegl was awarded a position at the department of general art history (1894). As we have already seen, toward the end of his life he produced an essay concerning the substance of monument preservation; the essay, too, is constructed upon the concept of *value*. Although there is no evidence of Menger and Riegl knowing or meeting each other at the time, Riegl's thoughts develop a clear parallel to the subjective approach of the representatives of the Austrian school of economic thought.

The key element of Riegl's essay on the substance and origins of the cult of monuments (and monument preservation as inferred therefrom) consists in the attempt to systematize all the aspects an individual can appreciate in a monument. By performing this act, namely the systematization of the different values of a monument (fig. 1), Riegl seemed to have sunk into the same extremity which E. Boehm-Bawerk would, with reproach, attribute to those who deemed it their duty to "observe with the same care all the language niceties of the word *value*".⁵² Yet, in reality, Riegl merely intended to classify all the benefits brought to humans by monuments and, in pursuing the intention, he was conscious of the fact that these benefits reflect in the overall subjective evaluation of a monument in the minds of both the specialists and the non-specialists.⁵³ The system of values covers essentially all the characteristics of a monument as an economic good, and these can be identified - in the same form - within the contemporary economic characteristics of cultural heritage.

Denkmalkultus, sein Wessen und seine Entstehung, Wien 1903. Translated into English, this book is available as "The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin". *Oppositions* 25: pp. 621-651)

⁵² See Böhm-Bawerk, p. 22

⁵³ Riegl approaches the benefit-inferred value of a monument as a multilayered item, which corresponds with Boehm-Bawerk's observation that "if the object, again, is a durable good, and thus susceptible of repeated acts of use... it is natural that an entire sum—in certain circumstances, a very great sum—of concrete wants may be included in the layer of wants that depends on it. On the possession or non-possession of a piano, for instance, depend hundreds of musical enjoyments; on the possession of a cask of wine hundreds of pleasures of the palate; and the importance of those pleasures naturally must be summed up in valuing these goods". See Böhm-Bawerk, p.

56

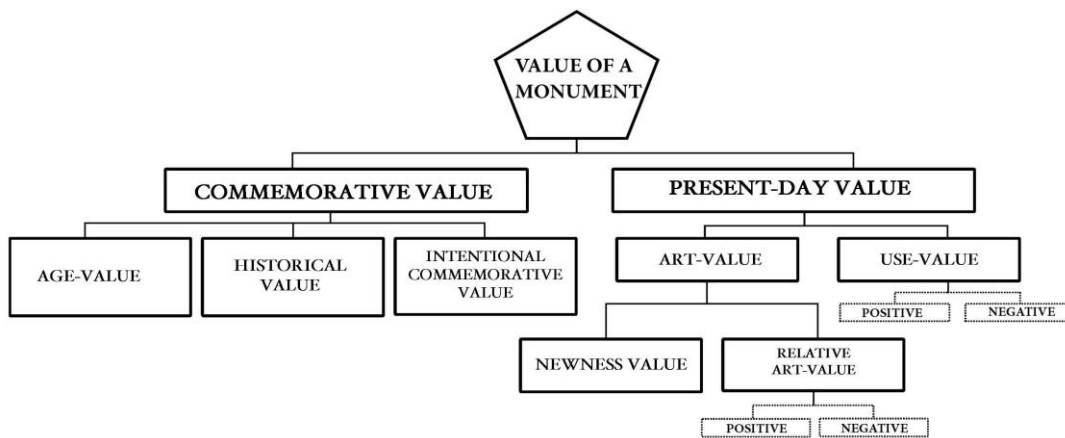

Fig. 1. Conceptual framework

Riegl classifies the value of a monument into the sub-groups of commemorative value and present-day value. The former is a subjective construct, because the acts of signifying a certain good as a monument and determining its commemorative value are based on the period-specific perception of the monument as a record (or document) of the past.⁵⁴

The latter notion or sub-group, namely the present-day value of monuments, stems from the needs of the present time. As Riegl says, most monuments “have the ability to satisfy such sensory or spiritual needs of people, which could be in the same way (or even better) satisfied by new works.”⁵⁵ If the present-day value follows from the satisfaction of sensory needs, Riegl refers to the phenomenon as use-value. However, if the present-day value springs from spiritual needs, it forms art-value, which can be further classified into newness-value and relative art-value.

Age-value represents the appreciation of the unfashionable appearance of a monument. In comparison with all the remaining commemorative values of a work of art, its advantages consist in three aspects: the accessibility to everyone, the appeal to everyone, and the general validity. The unfashionable appearance or style of a monument expresses itself by incompleteness, the lack of wholeness, and the tendency to dissolve form and color⁵⁶. The

⁵⁴ This made Riegl conclude that the newly created relationship toward monuments and their preservation might be limited in time and, in the future, it may completely vanish due to the changes in the preferences of individuals. This observation makes Riegl’s work open to all possible variants of development of the preservation of monuments. The possibility of disappearance of this institution in the future may occur either due to one-sided emphasis on the antiquity value, or due to insufficient perception of the values of monuments as a whole.

⁵⁵ See Riegl, p. 632

⁵⁶ Riegl proposes that the aesthetic satisfaction stemming from age-value does not necessitate the stillness of conservation, but, quite contrarily to this, it requires the perpetual motion consisting in change, and therefore a monument should not be protected from the progressing decay. Thus, the preference of age-value represents a parallel to the *laissez-faire* principle. Even though today this approach may appear destructive and contradictory to the concept of monument as a part of cultural heritage, in Riegl’s time it was advocated by a large number of proponents, who essentially used two main arguments in favor of the exclusive promotion of age-value. The first of these proposed the view that the disintegrative power of nature is weak and slow enough as to enable us to suppose that even monuments thousands of years old will preserve for the foreseeable future. The second argument used was the process of origination, which creates whole and modern artifacts. From the perspective of age-value, it is not necessary to preserve concrete monuments, only if the cycle of creation and destruction of man-made artifacts is left to work.

criteria applied in the process of distinguishing age-value are so simple that they “could be even appreciated by people whose minds are otherwise exclusively preoccupied with the constant worries of material existence”.⁵⁷

Historical value of monuments consists in the representation by this value of a certain stage in the evolution of mankind. “Thus, the cult of historical value must aim above all at the most complete conservation of the monument in its present state, and this requires that the natural course of decay be stayed as much as humanly as possible”.⁵⁸

The third item in the group of commemorative values is the **intentional commemorative value**. This is peculiar solely to intentional monuments, which, from their respective moments of creation, function to perpetually commemorate a particular event or person. Intentional commemorative value requires the intransience and perpetual presence of the status of origination of a work. “The intentional commemorative value has, since the very beginning, since erection of monument, a specific purpose: never allow a certain selected moment to become the thing of the past, maintain future generations awareness of this event”.⁵⁹

Use-value is inherent with a vast majority of unintentional monuments, which, for that matter, came into being for the purposes of practical use. As proposed by Riegl, the main criterion of this value is the sense of practical needs satisfaction, namely the felt utility within the meaning of the purely economic interpretation. This proposition corresponds with the approach of the Austrian school, where use-value was understood as “the importance a good acquires for us when we are aware of being dependent on command of it for the satisfaction

of one of our needs—that is, when we are conscious that a satisfaction would not take place if we did not have command of the good in question”.⁶⁰

If, when deriving commemorative values, Riegl at any point applied directly the category of benefit (utility) for an individual, then in describing use-value he positively derived the value of a monument like an economist, namely by first deriving from the category of needs and only thereafter from the benefits (utilities) resulting from the satisfaction of these needs. This is understandable for the very reason that, in commemorative values, the needs in question featured a threshold of satisfaction that is quantifiable only with difficulty, and the degree of individual subsistence exigency of the satisfaction of these needs is comparatively low. In use-value, however, these characteristics are reversed, which made Riegl logically emphasize the category of needs.

Riegl observes that the elementary needs of an individual are material needs, because physical existence is a necessary precondition of mental existence. The satisfaction of material needs is therefore connected with a higher degree of subsistence exigency than the satisfaction of mental needs. This general idea parallels the common analysis of needs that was accepted – among others – by Menger, who likewise differentiated between goods indispensable for life (like clothing, food and housing) and goods that increase prosperity (like, for example, a carriage

⁵⁷ For this alternative definition of Homo oeconomicus see Riegl, p. 633

⁵⁸ Riegl, p. 634

⁵⁹ In this manner Roman patriotism preserved antique monuments. Gradually, the same approach to monuments was adopted by all nations, who started to consider their past as a part of their own actions. The past became a significant and topical value for the contemporary society.

⁶⁰ See Menger, p. 227

or a chess table).⁶¹ Use-value, which propones the perception of a monument purely as an object of need, is indifferent to the way a monument is treated provided that the potentials of use are not restricted. For this reason, use-value stands in sharp contrast with age-value, since use-value requires the preservation of the utility of a monument and, simultaneously, the removing of the traces of age by which the utility aspect is negatively affected.⁶²

Art-value is what Riegl understood as the appreciation of a monument seen from the perspective of a contemporary human individual. In order to be able to name the contemporary appreciation of a historical monument from the artistic point of view, Riegl used his concept of “artistic volition”⁶³ that he had established while forming his theory of artistic style. For Riegl, the concept of artistic volition represented the immanent subconscious intention of the individual stages of development in the style of a certain epoch and nation⁶⁴. Every style features its own specific period-justification and ideal of beauty⁶⁵; this ideal then reflects in the artistic manner. In the context of monument preservation, Riegl then used this concept to assert the view that, in different periods, only certain parts are appreciated in monuments, namely the parts which correspond with the aesthetic requirements of the time⁶⁶. A monument possesses art-value only if it corresponds with the requirements of the contemporary artistic volition. The requirements are classified into two particular types. The first one of these is the *newness* requirement, which is shared between the contemporary art-value and the value(s) of the earlier epochs of art. *Newness value* appreciates solely the wholeness of form and colours. The value can only be restored on the condition that the monument is relieved of the traces of

⁶¹ Ibidem, p. 123. In this division of human needs we can also see certain traces of mercantilism, whose representatives stressed the existence of these two categories of needs. The mercantilists recommended establishing wages on the level of mere securing the physical existence of an individual, and they severely reproached the lower strata of society for their “luxury”.

⁶² These requirements of the value can be labeled as positive. However, there also exist negative requirements of use-value, and these can infer from human physical needs the postulate that a concrete monument be not preserved. As an extreme example of this we can assume a monument whose disintegration has reached a degree high enough to endanger human health and lives. The respect for the value of a human life will then prevail over the ideal need of age-value.

⁶³ *Artistic volition* is an original term of the theory of style as created by Riegl. Unfortunately, Riegl did not define his term of *artistic volition* precisely, and therefore the term has become a subject of interpretations devised by other art historians. Under this term we can define also as “the teleological conception where the wilful volition of the objective aesthetic sense becomes the decisive aspect of an artwork”. (Kroupa, Jiri. *Historiography of the art history*. Brno: Masaryk University, 2004, p. 115). *Artistic volition* is not dependent on the personality of the artist; quite contrarily to this, not even brilliant artists can emancipate themselves from the *artistic volition* of their time. Riegl’s concept of *artistic volition* (Kunstwollen), then, is set against G. Semper’s positivist concept of *artistic process* (Kunstwerden). According to Semper, the evolution of a style depends on the applied material, technique of work, and the function plus the practical purpose of the product. Riegl nevertheless sets against this material determinism his Kunstwollen to defining the patterns in the evolution of art. For more information on artistic volition (Kunstwollen) see also Iversen, pp. 3-19.

⁶⁴ see the epilogue by Hlobil Ivo. In: Riegl, Alois. *Der Moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung*. (Prague: Narodni pamatkovy ustav, 2003., p. 103)

⁶⁵ Riegl’s thesis helped to overcome the style-aesthetic dogmatism valid at the time. The dogmatism consisted in praising “progressive art styles” (like the Renaissance style) and disregarding “regressive art styles” (like the Baroque style). Riegl’s approach to the respective problems prepared the ground for a completely versatile preservation of monuments which has also been open to newer monuments (e.g. industrial architecture).

⁶⁶ That is why Miles Glendinning in his paper “The Conservation Movement: A Cult of The Modern Age” argues, in accordance with Riegl, that „conservation is not an anti-modern phenomenon, but is actually very modern indeed.“ See Glendinning, p. 359

age and acquires again the character of a newly originated object by means of the restoration of its form and colors.⁶⁷

The other type concerns the particular character of a monument, or its form and colour, which are the aspects with an appeal that was specific at the time of their birth and, in a different way, is specific now. Riegl names this appeal *relative art value*, and he emphasizes the inobjectivity and variation in time thereof. The concept of *relative art-value* meant to Riegl the contemporary appreciation of a monument of the past. This value was named *relative* as, already in Riegl's time, the opinion that there exists an objectively valid canon of art granting monuments the *absolute* art-value had been rejected. In the mid-19th century, however, this opinion was still generally accepted, and the higher evaluation of monuments from certain periods was explained using the argument that the artistic production of precisely these periods came closer to the objective canon of art or the absolute art-value.⁶⁸ In Riegl's time - and obviously even more vividly in the current period - the feeling prevailed that there does not exist anything like absolute art value. Yet there still lingered the problem of identifying the basis of evaluation on which certain works of the past were appreciated more than others. Riegl gave his answer to the question by means of the concept of *artistic volition*. According to him, the reason why we appreciate certain older works more than other ones consists in the fact that certain aspects of an older work of art are common to this work and the current artistic volition, namely some monuments appeal to us more than other ones.

Riegl's subjective approach is obvious especially in comparison with similar opinions proposed by Georg Gottfried Dehio, a German historian who interprets art history (and therefore monuments too) from the collectivist point of view. According to him, the heroes of art history are not the great personalities of art, but the nation.⁶⁹ In his essay, Riegl knowingly denies the contemporary Dehio's "socialist tendencies"⁷⁰, which emphasize, above all, the national tradition in a monument entity, considered as an objective timeless value. Riegl unmasks this

⁶⁷ The 19th century monument preservation, which linked newness value with its own approach to historical value, had actually grown upon newness value, thus establishing the purism principle in monument preservation. The purpose of the 19th century purism was to clear away any trace of disintegration left upon a monument by the powers of nature and to restore simultaneously the complete, stylistically unified whole. "The restoration of a monument back to its original condition was the openly accepted and eagerly propagated purpose of all rational preservation in the nineteenth century". See Riegl, p. 644.

⁶⁸ Relative art-value too can be negative. The contemporary artistic volition may approach some monuments not only with indifference, but also with sheer repulsion. This negative value, then, may seek to destruct the concrete work. In Riegl's time, primarily Baroque monuments were perceived that way.

⁶⁹ The approach of the representatives of the German historical school to the questions of economics was analogous to Dehio's outlook. Similarly as subjectivism was gaining ground in various disciplines in Austria, methodological collectivism was doing so in Germany. In a certain sense this is understandable, because Austrian scientists and scholars were the citizens of a multinational empire where the stressing of the national element did not lead to unification but to differentiation. The platform of the unity of the Habsburg monarchy did not consist in the national aspect, but in the civic, individual one.

⁷⁰ Georg Gottfried Dehio (1850-1932) was a German art historian specializing in the history of German medieval architecture. He substantiated the preservation of monuments by the assertion that they form a part of a national existence. In his opinion, the preservation of monuments did not consist in maintaining the delight, but in the cultivation of piety. As, according to Dehio, the judgements of aesthetics as well as those of art history fluctuate, national feeling should become the basis of the preservation of monuments. A nation state protects its monuments not because of their beauty, but as symbols of the nation. The preservation of monuments should function as an aspect securing the consolidation of a nation state.

national egoism and identifies it as a simple human egoism; he denies methodological holism and prefers individualism.

As economists, we can see that Riegl's theory of monument value stems from the analysis of **utility** for individuals, but it also contains a regard to the **uniqueness** of each monument. Similarly, the Austrian school of economic thought realizes the conjunction between the criterion of **scarcity**⁷¹ and the aspect of **utility**. Also, the approaches to value in the works of A. Riegl, F. Wiesner, C. Menger, or E. Böhm-Bawerk are consistent in the main principle. The value of a good is an importance the good - or set of goods - has for the prosperity of a subject; it is derived from the exigency of needs⁷² the good satisfies, therefore it includes utility within itself. The point where Riegl differs from the economic approach to value is his philosophical understanding of the notion. Unlike other disciplines, economics connects the concept of value with the willingness to pay. This is also why Wieser was able to assert in his essay the view that "the value of commodities is derived wholly from their utility, but the utility they afford is not wholly convertible into value"⁷³ and could infer thereof the classically economic conclusion that, regardless of their utility, freely available goods have no value.⁷⁴

In philosophy, the approach to value is partially different from the foregoing view; here, value is the result of the evaluation process, but it is not directly connected with the willingness to pay. Every human being is capable of evaluation, therefore he or she can ascribe a certain value to a certain object on the basis of certain applied criteria. The value of a monument is thus derived from the ability of the monument to appeal by its age, form and function to an individual. The thus conceived value is not connected with the willingness to pay (though it is not closed to the possibility), but derives from the evaluation by an individual, namely from the egoistic feeling of liking or from the rational satisfaction. For the value of a monument, as well as for the subjective value of Böhm-Bawerk, "the expression 'to measure' is not really suitable ...unlike the expression 'to estimate'."⁷⁵ A human being can carry out merely an approximate estimate of the value of his or her utilities and, in doing this, he/she tends to overvalue the utility of the given moment at the expense of the constant utility of the future. To Riegl's monument values there apply the following principles by Böhm-Bawerk:

- Our needs and utilities are indeed comparable, and the common point is the intensity of pleasure or reluctance
- We are able to estimate the degree of pleasure provided by the goods and – even though we commit faulty evaluation – we apply this ability
- Precisely this determination of the degree of pleasure or reluctance forms the basis of our behavior; this applies to our intellectual judgment concerning the importance of the

⁷¹ Compare Riegl, op. cit., p. 11, or Wieser, Friedrich von. 'The Austrian School and the Theory of Value', in: *The Economic Journal*, 1 (1891), p. 112

⁷² This agreement was also enabled by the fact that at that time, needs were interpreted in a very general manner which caused economists to gradually classify needs resulting in effective demand from other needs; this was emphasized, for example, by F. Wieser: "Current speech regards the concept of need in its most general form ... Thus, economic theory must fashion a narrower concept. It must discriminate the specific needs, which leads to demand from other needs." quotation Wieser, Friedrich von. *Social economics*.(New York: Augustus M. Kelley, 1967), p. 21

⁷³ See Wieser, F. 'The Austrian School and the Theory of Value', in: *The Economic Journal*, 1. (1891), p. 109

⁷⁴ To be more precise, they have no value in exchange, they have only utility value. Wieser, F. *Natural value*.p. 3

⁷⁵ Böhm-Bawerk, p. 73

meaning the given goods have for our prosperity, namely to evaluation, as well as to our practical economic acts. From this there finally follows that >

- Science must not neglect subjective needs, delights and other aspects; it must not neglect subjective value, which is based on the aspects, but precisely in these aspects it must seek the roots for explaining economic problems.⁷⁶

Thus far Riegl's analysis has been fully consistent with the Austrian economists. Now, however, there comes a point of divergence. While the Austrian economists used the theory of subjective value as a way of interpreting price and its size and as a starting point for explaining the exchange ratios of goods, Riegl used the theory to be able to "define as clearly as possible the substance of the contemporary cult of monuments". Also, Riegl applied the theory of subjective value to derive from this cult as an institution of the highest sphere of institutional analysis the fundamental principles of monument preservation and its organizational background. Unlike the economists, Riegl thus did not aim at **calculation**, but directly at **institution**, the main reason being the fact that his report had been conceived as a basis for the planned reorganization of the field of monument preservation. It is possible to say that if this report had been produced by a lawyer or an economist, the foundations of monument preservation in central Europe might have been laid on a completely different basis. Nevertheless, the idea of monument preservation was established by art historians and it came into existence in the spirit of European tradition, namely as an institution. Monument preservation came into being as a type of order intended for the introduction of effective equilibrium between the correctly understood private interests of individuals and groups. In this system, the value of a monument was felt by everyone, yet formulated and developed by a community of specialists (in most cases, these were art historians) who propagated the information of the given good value throughout society, thus making it possible to respect monument values even in market transactions. Riegl's theory was thus prepared to be transformed into political action as a result of the law he had drafted. This law had stemmed from the needs of an individual; the satisfaction of these needs, then, was planned to be realized with the support of the monument preservation institution as the agent of the protection of non-renewable, valuable resources.

In his analysis, Riegl did not examine in detail the function of an owner as a sovereign consumer. Even though his interpretation of values is, on the one hand, open to the positive effects of private ownership and market mechanisms operation capable of influencing monument protection in a positive manner, Riegl, on the other hand, realizes the negative consequences of these forces.⁷⁷ From this fact (then and now) there stemmed a certain degree

⁷⁶ Ibidem, p. 75

⁷⁷ The objective of the preservation of monuments meets the objective of market optimization only when, within the framework of a transaction, all the values ascribed to a given asset are taken into account. In other words, the market (an individual or individuals in a company management) takes into account not only presence value, but also commemorative value, which, consequently, will ensure the protection of a monument by the new owner. However, the transactions which do not take these values into account become a problem. Thus, the basic problem of the optimization approach should be seen in the fact that while on common markets it is decided about the allocation of resources whose rarity consists in the limited quantity available, in the case of monuments scarcity in the sense of their **irreplaceableness** is added to the characteristics. As the preferences of an individual are subjective and changeable and a company goals are diversified, we can not predict the result of the decision-making. As, for a company and its units, in the case of such values the **course** of a market transaction is not so important as its **result**, certain limitations are introduced into the system of market mechanism. The purpose of these is to prevent the emergence of some negative consequences of market processes.

of suspicion on the part of monument preservation concerning the functioning and effectiveness of market mechanism, because this mechanism does not represent the best of instruments to maintain the status quo aimed at by monument preservation. Yet monument preservation can partly undo this defective element in market functioning if, by constantly emphasizing monument values, it makes an individual respect these values in his or her transactions. Riegl thus makes it possible for the principles of monument preservation to be harmonized with market principles, which were originally intended to be only corrected by monument preservation in case monument values were put in jeopardy. This system, which is merely outlined by Riegl, introduces the subjective evaluation of an individual into the game in three ways. Firstly, there is the evaluation of a monument by an individual within the market mechanism; this evaluation (on the condition that monument value is perceived comprehensively) leads to the effective protection of the market mechanism. Secondly, there is the collective action of people who appreciate the preservation of monument values so much that they spend their leisure time – without being paid for it- working to support monument preservation. Last but not least, let us mention the organization of monument preservation, which defines the values of a monument and the ways of preserving them. Here, monument preservation is introduced as an institution connecting the advantages of market, the public sector, and the non-profit private sector.

Interestingly, Riegl managed to obviate the problems modern economics has to face when attempting to determine the character of a monument as a good. The reason why Riegl managed is fairly simple: it was not his ambition to undertake the attempt. If we compare the structure of his work with Menger's Principles of Economics, we will find out that while Menger's starting point is the analysis of goods, Riegl does not apply this. He respects, above all, the needs of a beholder, which can be satisfied in a non-rivalry way, whereas the needs of an owner, whose consumption is of the rivalry type, are followed only marginally. Riegl therefore implicitly discusses the monument as a good that satisfies different needs and, with respect to these, is used partly in the rivalry way (as a residence) and partly in the non-rivalry way (as a monument); however, for the substance of monument preservation – in Riegl's approach to the problem – non-rivalry consumption is the more important aspect. As we have already noticed, Riegl thus managed to cautiously avoid the difficulties connected with defining a monument as a good. Monuments as a problem are, even in terms of today's economics, rather hard to grasp. Considering architectural monuments, we can easily say that these might fall into the category of public goods, since consumption (the perception of their values) is non-rivalry and nobody can be excluded from it. However, we can equally easily say that these goods are private goods as there can be merely one owner and user of a given building; his consumption, then, is of the rivalry type and all other individuals can be excluded. This fact, then, may lead us to name as positive externalities the utilities arising for the beholder from the existence of a monument; these externalities are provided by the owner to his environment. Not even this, however, is clear of any problems, because the definition of externality deals with "unintended consequences flowing from the behavior of a subject for other subjects". In monuments, it is nevertheless almost always possible to talk about intended consequences. Monuments are private goods conceived to appeal to the beholder and to demonstrate the status and importance of the owner. It is therefore rather more suitable to talk more generally of "the

interdependence between people in a society where the behavior of one person affects (intentionally or unintentionally) the prosperity of another person”.⁷⁸

The advantage of this definition is its openness toward benevolent attitudes of individuals. No human being will interrupt an activity that brings utility to him or her just for the reason that it brings utility to someone else too. Monuments were conceived in their respective periods as private goods, and the intention behind them was not only to satisfy the owner, but also to appeal to the beholder. In the course of time, the utility of the beholder kept increasing thanks to the increasingly more prominent perception of diverse values of the monument, whereas the utility of the owner maintained a constant level or kept decreasing as a result of obsolescence and dilapidation of the building and the material.

Riegl’s analysis, then, is placed in this situation of changing utilities. The objective of monument preservation, as interpreted by Riegl, does not consist in providing public or impure public goods, since the character of a good or the manner of provision thereof do not play any role in the author’s theory. The function of monument preservation is to **maintain the status quo** in goods of an important, specialist-defined monument value, and to do this regardless of the form of ownership, way of use, and visit rate.⁷⁹ Riegl understands monument preservation as an institution whose main objective is to express what values a monument possesses, what values ought to be protected in the future, and how the protection should be performed.

Contemporary search of value

The advantageousness of the approach asserted by Riegl, who does not examine the complex problem of the character of a monument as a good but solely deals with its value built on a subjective basis, was adopted by some later authors, and it is definitely interesting to compare their approaches with the one asserted by Riegl. The discussion concerning the different views of economists in the field of monuments and their values can be found, for example, in Mazzanti, 2002; further, the work of Mazzanti, 2003, offers an analysis of the microeconomical aspects of monument preservation. Interesting thoughts on the problem of non-market appreciation are developed in Epstein, 2003, and a critical view of the attempts to represent all the values of cultural goods is rendered by Throsby, 2003. The work of Towse, 2003 then brings the summary of the whole problem.

Francoise Benhamou, similarly as Riegl, distinguishes between several monument values independent of each other. In addition to the market value, which is connected with the ownership of a monument and with the possibility of a property rent, Benhamou recognizes scientific value (a monument as the object of research), communication value (the social importance of cultural heritage and its aesthetic and promotional values), and existence value (individuals gain utility from the mere existence of cultural goods).⁸⁰

⁷⁸ Compare Schmid, A. A. *Conflict and Cooperation*, p. 72

⁷⁹ It is somewhat difficult to connect Riegl’s thinking with the categories as mentioned by Cornes, R. Sandler, T. pp. 580–598, or Buchanan, J.M. *Demand and Supply of Public Goods*, especially because the mission of the preservation of monuments is not to produce assets, but only to maintain the status quo.

⁸⁰ Benhamou, p. 255–261

Arjo Klamer distinguishes between four different approaches when discussing the value of culture.⁸¹ In the first one he refers the concept of value to the *economic concept of value*. This interpretation forms the research programme of the economics of art, which examines, for example, investment return concerning art objects, economic problems of cultural heritage, elasticity in the demand of cultural goods, economic effects of government intervention in the field of art, and a large number of other problems. This refers to, above all, the cost of works of art and the role of market mechanisms in monument protection.

The second approach contains an interpretation of the concept of *value in the social and cultural sense*, or an examination of values different from the economical ones, namely the value of national identity or the education, aesthetic, and spiritual values. This stream of research examines in general the phenomenon of value and the ways of its manifestation. Here, it is possible to analyze how these values influence the behavior of individuals and groups and how they influence the evolution of institutions. In addition, other issues like the interrelationships between different values and the establishment, evolution, and defense thereof are researched. This stream is structurally linked mainly with institutional streams of economic thought and their research into the incentives of human behavior.

The above-described approach is very close to Riegl's interpretation in that not only the starting points, but also the conclusions substantiating the existence of monument preservation institutions are very similar. At this point, we may ask the question of how the values come into being, how they are perceived, measured, compared, and how they can be utilized. The value of a fragment of cultural heritage does not necessarily have to be obvious to everyone. The important values of an old building can but do not have to be represented and evaluated within the market mechanism, because market participants do not need to take interest in the protection of monument value. Klamer asks the Rieglian question of why an old building should be protected if a new building is able to provide better service plus lower operational costs; he, then, arrives at an assertion similar to Riegl's, namely there exist such monument values in which the process of recognition and precisioning requires a certain institutional and organizational background - for example, a government office for the protection of monuments or non-governmental organizations active in the field of monument protection.⁸²

The third approach within Klamer's overall interpretation of the concept of the *value of culture* may consist in the search of the *anthropological meaning* of this concept. In this case the interpretation of the concept follows from the understanding of the concept of culture and it refers to the common values, common past and efforts, all of which distinguish a group of people from another one. The economic value of culture in this sense of the word can represent an economic benefit for those who share these common values. A large number of examples can be found again in institutional economics, which examines the influence of culture on economic output.

The fourth approach to the problem of the value of culture is, in fact, an amalgam of the previous approaches. Culture can signify art or culture within the anthropological meaning of the word, and the notion of value represents an economic as well as a social and cultural value. The research oriented in this direction deviates from the standard research in economics;

⁸¹ Klamer, pp. 465-469

⁸² Ibidem, p. 466

rather than for the application of economic instruments to the phenomenon of the world of art it is struggled for the development of a different view of economic phenomena.

An interesting approach to the problem of monument value has been introduced by David Throsby. In the process of searching the value of cultural goods Throsby does not follow the specifics of these goods, but he reaches the value by means of neoclassical microeconomic theory.⁸³ He follows the presumption of an economy composed of rationally behaving individuals pursuing utility maximization under preknown restrictions. Under the given circumstances, then, Throsby asks the question of whether the willingness to pay as the main instrument of neoclassical economic analysis provides a complete outline of the non-market value of a cultural good. The answer to this question is negative if there exists such a partial value that can not be expressed in terms of the WTP. There exist two basic options. The first one of these is that an individual values something, yet he or she is not able to exchange this utility for another good: in other words, the individual is not able to express his/her utility stemming from this good in monetary units. The second one of the options is that an individual can recognize the value of a good, and the value of this good is external in relation to him or her, meaning that the value accrues to other individuals. Here, again, two suboptions can be recognized:

- the value perceived by an individual can accrue to other individuals too. In this situation, if the willingness to pay the consumption of others is expressed, Throsby's interpretation renders this as a common example of interdependent utility functions reflecting the consumption of externalities (and leading to "non-participant" or "disinterested" demand). This situation conforms with the overall utility maximization if the interdependence of individuals is paretoptimal and well-balanced. Here, the willingness to act a certain free-of-charge self-sacrifice for the benefit of others is important. If an individual is not willing to pay for the utility arising to other individuals, he or she can, at the least, express his or her own willingness to pay for this utility, therefore the expressed value can possibly be applied to determine the demand for the given good.
- the value an individual recognizes may accrue to others, yet not to others as individuals, but rather to others as a group, namely to society or mankind. If it is said that the radically Baroque Santini Church of St. Jan Nepomucký in Zelená Hora possesses an exceptional value, this does not only refer to mere individual utilities following from the visual contact with the object, but also to the benefit this object brings to the general knowledge and education; from a similar point of view, the reference also applies to why the object is unique and beneficial for everybody. This is a reflection not so much of the universality of the benefit (however important the benefit may be, since otherwise it would be difficult to aggregate the benefits dispersed over space and time), but rather of the specific *substance* of the value expressed, which is inherent with all cultural goods. This particular partial value, which can not be expressed by WTP, is perceived by individuals and can be understood as characteristic of all cultural goods as - according to Throsby - it stems from the characteristics of culture and art. If culture is defined as the complex of beliefs, traditions, customs, and other aspects defining a given group and binding its individual members, then art is the partial manifestation of this shared practice and experience. That is also why, according to Throsby, the value of cultural goods is rather more identifiable with groups than individuals. Thus, Throsby arrives at the conclusion that this partial value can not be

⁸³ Throsby, pp. 275 - 285

captured through an individual and his/her willingness to pay, even though individuals can recognize this value and appreciate it. Yet it is not possible to aggregate these conclusions and express them plausibly in monetary measures.

Throsby therefore differentiates between *economic value*, which can be expressed within the framework of standard economic models, and *cultural value*, which reflects the value of a good assessed using the concepts of culture (or the concepts of individual disciplines examining the given fields of culture).

Economic value, then, incorporates the *direct use value* of a cultural good, and the *non-market value*, which has a direct impact on the value in exchange or use value. All this can be regarded as a parallel to Riegl's presence value, which emphasizes use-value and art-value. Within this interpretation, *cultural value* is variable in time, lacks the common clearing unit and, in addition to that, may incorporate aspects that can not be easily expressed applying any qualitative or quantitative measures. Throsby's cultural value represents a general parallel to the commemorative value as introduced by Alois Riegl.

Throsby, however, does not connect his value exclusively with an individual; rather than this, he emphasizes the influence of a group.

Conclusion

The first significant aspect of Riegl's analysis is the introduction of art-value as an undeniable yet not the key value of a monument (or cultural heritage). Thus, to a great extent, Riegl excluded from the care of historical monuments the disputes of art historians concerning the values of different works of art and epochs in art history, and he also facilitated the translation of the perception and evaluation of monuments into the general problem of an individual. The value of a monument – as interpreted by Riegl – is open not to scholars only; it is open to everybody. The preservation of this value is a requirement everybody will identify with. Riegl asked the question of why monuments are preserved and, on the basis of his value analysis, arrived at the conclusion that monument preservation anticipates the wants of an individual. The care of monuments in his view can only be explained by the existence and general distribution of a feeling which is related to religious feelings, a feeling which is independent of the specialized historical and aesthetic education, impenetrable by rational thoughts – a feeling whose un-satisfaction can be naturally experienced as unbearable.

The existence of monument preservation as a state institution thus, according to Riegl, stems from the felt needs of an individual, and the purpose of monument preservation consists in the satisfaction of these needs.

Riegl's theory of monument value is comprehensive, logically composed in light of art history, and open to all possible ways of the future evolution of monument preservation -including the possibility of its complete disappearance. The ideal monument preservation consists in the intercomparison between the individual values, and in the resulting recommendations as to the approach selection concerning a given monument. Any one-sided accentuation and preference of one value to the others means jeopardizing the uniqueness of the whole corpus of monuments. For example, the preference of pure age-value may be thus seen as a real threat,

since age-value features the assertion of the continuous cycle of creation and destruction of monuments regardless of their historical or art-relative values. Similarly, the one-sided accentuation of use-value may also produce extremely negative effects; here, it is possible to arrive easily at the conclusion that the needs of the owner could be satisfied in much the same way (or even better) by a new object. In order to provide yet another one of several examples, let us mention that preferring historical value, too, can affect disruptively the use-value of an object.

Therefore, the main objective of monument preservation is to define the value of a monument and to seek for the optimum balance between its – often contradictory – values. By adopting the principle of the satisfaction of needs and deriving thereof the search of the optimum balance between the values through the comparison of the benefits and losses of utility, Riegl formed the institutional framework of a specific ‘economics of monument preservation’. The space he created is open to different manners of organization depending on the types of value the society considers topical or pressing.

References

- [1] BENHAMOU, Françoise (2003). 'Heritage'. In TOWSE, Ruth (ed.). *A handbook of cultural economics*. Bodmin: Edward Elgar Publishing, 2003, 255-62
- [2] BÖHM-BAWERK. (1886). *Grundzüge der Theorie des wirthschaftlichen Güterwerthers* (czech translation), Prague: Akademia, 1991
- [3] BUCHANAN, J. M. (1968) *Demand and Supply of Public Goods*. Chicago: Rand McNally & Company.
- [4] CORNES, R. SANDLER, T. Easy riders, joint production and public goods. In: *The Economic Journal*, Vol. 94, No. 375. (Sep., 1984), pp. 580-598
- [5] EPSTEIN, Richard A. (2003) 'The Regrettable Necessity of Contingent Valuation', in: *Journal of Cultural Economics*, Vol. 27, No. 3, pp. 259-274
- [6] GLENDINNING, Miles (2003). The Conservation Movement: A Cult of The Modern Age, in: *Transactions of the Royal Historical Society*, Vol. 13, pp. 359-76
- [7] HENNINGS, Klaus H. (1997). *The Austrian theory of value and capital: studies in the life and work of Eugen von Böhm-Bawerk*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- [8] HLOBIL Ivo. (2003) In: *Der Moderne Denkmalkultus, sein Wessen und seine Entstehung*. Prague: Narodni pamatkovy ustav.
- [9] IVERSEN, Margaret (1993). *Alois Riegel: Art History and Theory*. Massachusetts: The MIT Press
- [10] KLAMER, Arjo (2003). 'Value of culture'. In TOWSE, Ruth (ed.). *A handbook of cultural economics*. Bodmin: Edward Elgar Publishing, 465-8.
- [11] KROUPA, Jiri (2004). *Historiography of the art history*. Brno: Masaryk University
- [12] MAZZANTI, Massimiliano (2002). 'Cultural heritage as multi-dimensional, multi-value and multi-attribute economic good: toward a new framework for economic analysis and valuation', in: *Journal of Socio-Economics*, Vol. 31, No. 5, 529-558
- [13] MAZZANTI, Massimiliano (2003). 'Valuing cultural heritage in a multi-attribute framework microeconomic perspectives and policy implications', in: *Journal of Socio-Economics*, Vol. 32, No. 5, 549-569
- [14] MENGER, Karl. *Principles of Economics*. [on-line]
<http://www.mises.org/etexts/menger/Mengerprinciples.pdf>
- [15] RIEGL, Alois (1982 [1928]) "The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin". In: *Oppositions* 25: 621-651
- [16] SCHMIDT, A. A. (2004) *Conflict and Cooperation*. Cornwall: Blackwell Publishing.
- [17] THROSBY, David (2003). 'Determining the Value of Cultural Goods: How much (or How little) Does Contingent Valuation tell us?' in: *Journal of Cultural Economics* 27, str. 275-285
- [18] WIESER, Friedrich von (1989). *Natural value*. Fairfield: Augustus M. Kelley, 1989.

[19] WIESER, Friedrich von (1891). 'The Austrian School and the Theory of Value', in: *The Economic Journal*, Vol. 1., No. 1, 108-121

[20] WIESER, Friedrich von (1967). *Social economics*. New York: Augustus M. Kelley, 1967.